

2ος θεματικός άξονας:
Κοινωνική, θρησκευτική, πολιτιστική
και πολιτική οργάνωση
των παροικιών

Πρώιμη διαπολιτισμικότητα στην εποχή του εθνοκεντρισμού: Η απόπειρα του Κ. Καραθεοδωρή στο ελληνικό Πανεπιστήμιο της Σμύρνης

Ιωάννης Ε. Πυργιωτάκης

Το 1919, μεσούντος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ο Πρωθυπουργός της Ελλάδας Ελευθέριος Βενιζέλος κάλεσε τον φίλο των εφηβικών του χρόνων, Κ. Καραθεοδωρή, καθηγητή του Πανεπιστημίου του Βερολίνου για να του αναθέσει την ίδρυση ενός δευτέρου ελληνικού Πανεπιστημίου, έδρα του οποίου ορίστηκε η Σμύρνη¹. Η Σμύρνη αποτελούσε τότε «ίδιον κράτος κυβερνούμενον σχεδόν δικτατορικώς» από τον ύπατο αρμοστή, Αριστέδη Στεργιάδη². Ο διαπρεπής μαθηματικός αποδέχτηκε την πρόταση, παραιτήθηκε από τη θέση του στο Βερολίνο και εγκαταστάθηκε στη Σμύρνη με την οικογένειά του, προκειμένου να επιδοθεί στην ίδρυση του νέου Πανεπιστημίου³.

Για τον ερευνητή ωστόσο τίθενται μερικά κεντρικά ερωτήματα, οι απαντήσεις των οποίων δεν φαίνονται τόσο αυτονόητες, όπως:

- Πώς είναι δυνατόν να εγκαταλείψει τη θέση του στο παλαιό Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, ένας διαπρεπής καθηγητής του διαμετρήματος του Κ. Καραθεοδωρή και να εγκατασταθεί σε μια πολύχρη κατεστραμμένη σχεδόν και μαστιζόμενη από τα δεινά του πολέμου;

- Η απόφαση αυτή συνδέεται μόνο με την εντολή του Βενιζέλου ή υποκρύπτει κάτι βαθύτερο, ουσιαστικότερο;

- Πώς και γιατί ο Κ. Καραθεοδωρή επιδίωκε μετά μανίας στην ίδρυση του νέου Πανεπιστημίου, λες και βιάζεται να προλάβει κάτι;

- Γιατί μετά την ματαίωση του σχεδίου αυτού σιωπά πλήρως; Δεν κάνει ποτέ και πουθενά λόγο γι' αυτό, μολοντί είχε πολλές ευκαιρίες προς τούτο;

- Πώς και γιατί ο Κ. Καραθεοδωρή είχε επιλέξει ως έμβλημα του νέου πανεπιστημίου τη φράση «ΦΩΣ Ξ ΑΝΑΤΟΛΩΝ»;

Ένα τέτοιο έμβλημα προϋποθέτει ότι το φως που αλληγορικά υποδηλώνεται εδώ είναι διαφορετικό και άρα αξίζει ιδιαίτερης προσοχής. Μ' αυτό το «ερμηνευτικό κλειδί» αναζητήθηκε η ανάλυση, η ερμηνεία και η κατανόηση του φαινομένου. Και σ' αυτό βοηθά ο ίδιος ο Κ. Καραθεοδωρή που αρχίζει την ημιτελή αυτοβιογραφία ως εξής: «*Εγεννήθην {...} εξ Ελλήνων γονέων, των οποίων οι συγγενείς είχαν προέλθει από μακρού χρόνου εις επαφάς μετά*

¹ Βλ. Βοβολίνης Σ. (χ.χ.) *Μέγα ελληνικών βιογραφικών λεξικόν*, Κ. Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή, τόμ 5ος, Αθήνα.

² Το απόσπασμα από επιστολή του ίδιου του Κ. Καραθεοδωρή.

³ Σημειώνεται μόνο ότι ήδη ο Κ. Καραθεοδωρή ήταν γνωστός σε ολόκληρο τον κόσμο, είχε γίνει μέλος στις πιο γνωστές Ακαδημίες Επιστημών της Ευρώπης, ήταν ο μαθηματικός που εμπιστευόταν ο Einstein, όταν βρίσκεται σε μαθηματικά αδιέξοδα και δυσκολίες. Ο Max Planck τον τιμά ιδιαίτερα κ.λπ.

του δυτικού κόσμου. Εξ αυτού του λόγου, ανεστράφη, από τρυφεράς ηλικίας μετά πολλών και διαφόρων λαών, ως και μετά πολιτιστικών κύκλων, ευρέως απ' αλλήλων διΐσταμένων»⁴.

Αξίζει εδώ να επιμεινουμε σε δύο στοιχεία:

α) Επισημαίνεται η γέννησή του εξ «Ελλήνων γονέων» οι οποίοι όμως είχαν έλθει «από μακρού χρόνου εις επαφάς μετά του δυτικού κόσμου». Σ' αυτή τη φράση υπολανθάνει όχι απλώς μια διαφοροποίηση ανάμεσα στους Έλληνες και το δυτικό κόσμο, αλλά μια αντι-διαστολή, μέσα από την οποία οι Έλληνες γονείς και προφανώς η Ελλάδα γενικότερα, τοποθετείται στην Ανατολή και αντιδιαστέλλεται από τη Δύση.

β) Υπογραμμίζεται η πρώτη επαφή του «μετά πολιτιστικών κύκλων, ευρέως απ' αλλήλων διΐσταμένων». Ο ίδιος λοιπόν έχει επίγνωση του γεγονότος ότι προέρχεται από διασταύρωση πολιτισμών, μια υβριδική σύνθεση Ανατολικού και Δυτικού κόσμου. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα ότι έχει εθιστεί στη διαφορά από πολύ νωρίς, έχει μάθει να σέβεται και να αποδέχεται την «ετερότητα». Είναι προφανές ότι αυτή η αποδοχή της «ετερότητας» ενσωματωμένη πλέον ως συστατικό στοιχείο της δικής του «ταυτότητας» προσδιόρισε ουσιαστικά τη συμπεριφορά και τη στάση του Κ. Καραθεοδωρή.

Βάση για τη μελέτη μας αποτελεί από δω και κάτω το σχετικό υπόμνημα του Κ. Καραθεοδωρή προς τον Πρωθυπουργό Ε.Β., ένα είδος εισηγητικής έκθεσης. Στο κείμενο αυτό ο Κ. Καραθεοδωρής επισημαίνει με ιδιαίτερη έμφαση την μονομερή στροφή του νεοσύστατου κράτους, προς τη Δύση και την κλασική αρχαιότητα. Αφιερώνει μάλιστα μεγάλο μέρος του υπομνήματός του για να καταδείξει την πραγματικότητα αυτή. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Η επάνοδος εις την ελληνικήν αρχαιότητα, κίνημα άλλωστε τεχνητόν από πολλές εσώφεις και συχνά διασχιζόμενον από αντίθετα ρεύματα (...) απεμάκρυνε την Ελλάδα πέραν του δέοντος από του σλάβους και ανατολίτας γείτονάς της. Τοιουτοτρόπως συναντώμεν σήμερον εν Αθήναις άνδρας διακρινομένους εις πάντας σχεδόν τους κλάδους της ανθρώπινης δραστηριότητος, προπαντός αρχαιολόγους και φιλόλογους πρώτης τάξεως, ουχ ήττον όμως ουδένα μέγαν ανατολιστήν, κανένα επίσης εγκύρου ονόματος όστις να έχη επιληφθεί του έργου επιγνώσεως του σλαβικού κόσμου εν όλη αυτού τη πολυσχιδή εκφάνσει*»⁵.

Και για να καταδείξει με τον πιο εύγλωπτο και κατηγορηματικό τρόπο, την περιφρόνηση των Ελλήνων σε κάθε τι το «Ανατολικό», γράφει αμέσως παρακάτω:

«*Καθ' όλην την διάρκειαν του 19ου αιώνος, η ελευθέρα Ελλάδα εδεσπόζετο κυρίως από την επιθίαν να ζήση -ως ως είχαν ήδη πράξει εν τη Εσπερία οι άνδρες της Αναγεννήσεως- με το όμμα προσηλωμένον επί της κλασικής αρχαιότητος, παραμερίζουσα κατά το εφικτόν όλας τας επιδράσεις του Μεσαίωνος, ως επίσης και τας πλέον επωδύνους αναμνήσεις της τουρκικής δουλείας. Πρόκειται περί αισθήματος αναλόγου με το εμπνέον τους αρχαιόλογους, ότε απεγύμνουν τον βράχον της Ακροπόλεως από όλα τα μεταγενέστερα της αρχαιότητος μνημεία, τα οποία η πάροδος των αιώνων είχαν εκεί συσσωρεύσει*»⁶.

Με τον τρόπο αυτό, «βαθμιδόν και κατ' όλιγον, ... αι Αθήναι, η προ εκατονταετίας αθλία πολίχνη, κατέστη δυνατόν να αντικαταστήσουν όλα τα κέντρα του ελληνισμού, τα οποία ήκμαζον πρότερον (...) προς βλάβην της Κωνσταντινουπόλεως και των άλλων εσίων του ελληνισμού της άλλοτε...»⁷. Για το λόγο αυτό θεωρεί ότι δεν μπορεί να συνεχιστεί αυτή η διαρκής συγκέντρωση της πολιτιστικής και πνευματικής ζωής σε ένα και μόνο κέντρο⁸,

⁴ Αυτοβιογραφικά στο: Βοβολίνης Σ. (χ.χ.), ό.π., 473, στήλη Α'. Οι υπογραμμίσεις δικές μας

⁵ Σχέδιον περί ιδρύσεως νέου πανεπιστημίου εν Ελλάδι, στο: Βοβολίνης Σ. (χ.χ.), ό.π., 485, στήλη Α'

⁶ Σχέδιον περί ιδρύσεως νέου πανεπιστημίου εν Ελλάδι, στο: Βοβολίνης Σ. (χ.χ.), ό.π., 484, στήλη Β'

⁷ Βλ. Σχέδιον περί ιδρύσεως νέου πανεπιστημίου εν Ελλάδι, στο: Βοβολίνης Σ. (χ.χ.), ό.π., 484, στήλη Β'

⁸ Όπως θα φανεί βέβαια σε άλλο σημείο της εργασίας δε ήταν μόνον αυτός ο λόγος, που τον έκανε να μην επιθυμεί την Αθήνα ως έδρα του νέου Πανεπιστημίου. Έβλεπε ότι το Πανεπιστήμιο των Αθηνών δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στον εντελώς ειδικό σκοπό και την αποστολή που εκείνος ονειρευόταν για το «δεύτερο εν Ελλάδι Πανεπιστήμιον».

αφού εις το μέλλον «σπουδαία μειονότητες τουρκικά, σλαβικά, ιουδαϊκά και λεβαντινικά θα κατοικούν εντός των συνόρων του ελληνικού βασιλείου και δια παντός τρόπου θα συμμετέχουν ενεργώς εις την δημοσίαν ζωήν και την ανάπτυξιν της χώρας. Όθεν τα πάντα συντρέχουν εις το συμπέρασμα ότι το βασίλειον της Ελλάδος δεν δύναται πλέον να αδιαφορή ως μέχρι τούδε έπραξε, δια τον ανατολικόν κόσμον, (...)»⁹.

Και επειδή πιστεύει ότι οι νέες εξελίξεις δεν μπορούν να αφεθούν στην τύχη τους, πρέπει να ληφθούν μέτρα και ως το πλέον κατάλληλο θεωρεί την παιδεία: «*Εν των κυρίων μέσων, τα οποία έχομεν εις την διάθεσίν μας δια να κατευθύνομεν την κίνησιν ταύτην και δια να μη αφήσομεν την τύχην να οδηγήσει μόνη τα πράγματα, συνίσταται εις την δημιουργίαν κέντρων σπουδών και παιδείας, καταλλήλων να αναπτύξουν τας φυσικάς σχέσεις, τας οποίας θα κληθί να αποκαταστήσῃ η Ελλάς με άπαντας τους γείτονάς της*»¹⁰. Και συνεχίζοντας γίνεται περισσότερο σαφής και αποκαλυπτικός: «*τα φώτα της εκπαιδύσεως δύναται, (...) να διαδραματίσουν το μέρος του καταλύτου εις τας χημικάς ενώσεις*»¹¹.

Εδώ λοιπόν αρχίζει πλέον να αποκαλύπτεται ο ρόλος του Πανεπιστημίου. Δεν πρόκειται δηλαδή για ένα Πανεπιστήμιο με αποστολή μόνο τη διδασκαλία και την έρευνα και την προαγωγή της επιστήμης. Αυτά ενυπάρχουν στο ρόλο του, όπως και για κάθε άλλο Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα. Πέραν όλων αυτών στο Πανεπιστήμιο της Σμύρνης υπάρχει κάτι το ιδιαίτερο και το οποίο φαίνεται να αποτελεί το κυριότερο στοιχείο του σχεδίου Καραθεοδωρή: πρόκειται για έναν αναπροσανατολισμό της ελληνικής κοινωνίας για να αποφευχθεί η μονομερής στροφή προς τη Δύση. Γι' αυτό πρέπει να ανατείλει το «φως εξ Ανατολών».

Και ο Κ. Καραθεοδωρή αρνείται την ανάθεση της αποστολής αυτής στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών: «*Η λύσις αύτη*» γράφει, «*παρουσιάζει μεταξύ των άλλων απροσφοροτήτων, την εισαγωγήν εις την διδασκαλίαν του εθνικού πανεπιστημίου στοιχείου ξένου, προερχομένου εις αντίθεσιν με τον παρόντα αποκλειστικώς ελληνικόν χαρακτήρα, τον οποίον πάση θυσία πρέπει να διατηρήσει το ίδρυμα τούτο*»¹². Υποκρύπτεται δηλαδή φόβος, ότι το Πανεπιστήμιο Αθηνών με την παράδοση που το διακρίνει θα ασκήσει αφομοιωτική επίδραση και δεν θα είναι σε θέση να αγκαλιάσει όλο αυτό τον αλλοδαπό πληθυσμό και να οικοδομήσει συνθέτοντας μέσα από την ετερότητα πολιτισμών και παραδόσεων.

Αυτός όμως αποφαίνεται υπέρ της ισότιμης συνύπαρξης και της διασταύρωσης των πολιτισμών, υπέρ της συνύπαρξης του «Ανατολικού» με το «Δυτικό»: «*Πρέπει να διασώσομεν μεταξύ των ελλήνων την επιστημονικήν γνώσιν των σλαβικών και των ανατολικών γλωσσών, ως επίσης και των γλωσσών της Δύσεως, και να βασίσομεν την σπουδήν ταύτην επί αυτής της ιστορίας, των ηθών, της θρησκείας και της νομοθεσίας των εν λόγω λαών*»¹³. Η ανατολή λοιπόν πρέπει να έλθει σε επαφή και με τη δύση. Γι' αυτό και επιλέγει ως τόπο του Πανεπιστημίου τη Σμύρνη για την ποικιλότητα των πολιτισμών. Το «φως εξ ανατολών» αποκτά ιδιαίτερο νόημα και σημασία διασταυρούμενο με τον δυτικό πολιτισμό και ο ρόλος αυτός ανατίθεται στο Πανεπιστήμιο.

Είναι ακριβώς το σημείο, όπου το πολιτιστικό και το πολιτικό στη συνείδηση του Κ. Καραθεοδωρή όχι απλώς εμπλέκονται, αλλά συνυπάρχουν σε μια ενιαία και αδιάσπαστη ενότητα. Αν λοιπόν θέλει κανείς να επιτύχει συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους, όπως η ειρηνική συνύπαρξη των λαών, πρέπει να οδηγηθεί σ' αυτούς μέσα από τον ανάλογο πολι-

⁹ Σχέδιον περί ιδρύσεως νέου πανεπιστημίου εν Ελλάδι, στο: Βοβολίνης Σ. (χ.χ.), ό.π., 485, στήλη Β'. Η υπογράμμιση δική μας, για να τονιστεί μια ακόμη φορά η αντιδιαστολή ανάμεσα στον ανατολικό και το δυτικό κόσμο, φαινόμενο που έχει εντοπιστεί από τον Κ. Καραθεοδωρή.

¹⁰ Σχέδιον περί ιδρύσεως νέου πανεπιστημίου εν Ελλάδι, στο: Βοβολίνης Σ. (χ.χ.), ό.π., 485, στήλη Β'

¹¹ Σχέδιον περί ιδρύσεως νέου πανεπιστημίου εν Ελλάδι, στο: Βοβολίνης Σ. (χ.χ.), ό.π., 486, στήλη Α'

¹² Σχέδιον περί ιδρύσεως νέου πανεπιστημίου εν Ελλάδι, στο: Βοβολίνης Σ. (χ.χ.), ό.π., 485, στήλη Β'

¹³ Σχέδιον περί ιδρύσεως νέου πανεπιστημίου εν Ελλάδι, στο: Βοβολίνης Σ. (χ.χ.), ό.π., 486, στήλη Α'

τιστικό διαποτισμό. Επ' αυτού ο Κ. Καραθεοδωρή είναι σαφής: «Κατά τον τρόπον αυτόν, θα επιτευχθεί δραστηρίως της αμοιβαίας κατανοήσεως διαφορετικών λαών, διαβιούντων επί του αυτού εδάφους, άτε προϋπόθεσις αναγκαία, ίνα δυνηθεί η Ανατολή, ύστερα από τόσους αιώνας πάλης, να επαναρχίση να ζει ζωήν κανονικήν» (λέγε ειρηνικήν)¹⁴.

Εδώ αποκαλύπτεται οριστικά πλέον η πεμππουσία του σχεδίου του: ειρήνη και ειρηνική συνύπαρξη. Δεν ζητά μόνο την ανάδειξη του πολιτισμού της Ανατολής (φως εξ ανατολών) και τη διασταύρωσή του με τον πολιτισμό της Δύσης, αλλά την ειρηνική συνύπαρξη των λαών. Και στην επίτευξή του δεν οδηγείται με την «κάθαρση» των πληθυσμών, ούτε με την απομόνωση των εθνότητων ή την αναγκαστική αφομοίωσή τους, αλλά με την ενεργητική συμμετοχή όλων στα κοινωνικά δρώμενα και την «αμοιβαία κατανόηση διαφορετικών λαών, διαβιούντων επί του αυτού εδάφους». Γι' αυτό και ταυτίστηκε μαζί του τόσο πολύ.

Αυτό ήταν το μεγάλο όραμα του Κ. Καραθεοδωρή, που προσπαθήσαμε να ανασυγκροτήσουμε εδώ, δουλεύοντας ψηφίδα-ψηφίδα, το υλικό μας: ένα Πανεπιστήμιον-καταλύτης. Μια άλλη πρόταση για να πορεύθουμε στην «αμοιβαία κατανόηση διαφορετικών λαών». Μια πρόταση διαπολιτισμικότητας στην καρδιά του εθνοκεντρισμού. Και το όραμα ήταν καθαρά δικό του. Δεν πρόκειται για απλή ανάθεση μιας εντολής από τον Ελ. Βενιζέλο. Επ' αυτού ψάξαμε επισταμένως, ώσπου εντοπίσαμε την εξής επιστολή: «Φίλε κ. Μπουγιούκα, Τέλος πάντων (προφανώς εννοεί επιτέλους) πραγματοποιείται το προπολεμικόν σχέδιόν μου, του δευτέρου εν Ελλάδι Πανεπιστημίου. Ιδρύεται δε εν Σμύρνη. Θα ήτο μέγαλον ευεργέτημα και σημαντική βοήθεια εάν ηθέλατε και ηδύνασθε να έλθητε και να προσφέριτε την επιστήμην σας προς το έργον τούτο, το οποίον είναι προωρισμένον να διαχύσει τα φώτα του πολιτισμού εις την Ασιατικήν Ελλάδα και εις τα μέρη της Θράκης και της Μακεδονίας¹⁵. Γι' αυτό εγκαταλείπει την περίοπτη θέση του στο Βερολίνο και επιδίδεται μετά μανίας στην εκπλήρωσή του. Και όταν, λίγες μέρες πριν από την έναρξη των μαθημάτων, επέρχεται η μεγάλη καταστροφή, όταν τίθενται πλέον οριστικά τα σύνορα και ανταλλάσσονται ένθεν και ένθεν οι πληθυσμοί, ο Κ. Καραθεοδωρής βιώνει την τραγικότητα της ματαίωσης. Ματαίωση όχι απλώς ενός οράματος, αλλά του οράματος της ζωής του. Ίσως ακόμη του οράματος πολλών φαναριώτικων γενεών. Και την τραγική ματαίωση ακολουθεί καβαφική σιωπή.

Σαν έτοιμος από καιρό σαν θαρραλέος...

Η αναγνώριση αυτή, ο σεβασμός και η προαγωγή του συγκεκριμένου πολιτιστικού χώρου γίνεται σαφής και θεματοποιείται από την ακόλουθη φράση, που δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη: «*Ευρισκόμεθα επί τόπου πολιτισμού αρχαιστάτου, όπερ σημαίνει, ότι δεν θα είμεθα εις τας κινήσεις μας ελεύθεροι, όσον θα ήτο δυνατόν εις χώραν καθ' ολοκληρίαν παρθένον, ως η Αυστραλία ή η Νότιος Αφρική*»¹⁶.

¹⁴ Σχέδιον περί ιδρύσεως νέου πανεπιστημίου εν Ελλάδι, στο: Βοβολίνης Σ. (χ.χ.), ό.π., 485, στήλη Α'

¹⁵ Βλ. Βοβολίνη, Μέγα Βιογραφικό ... ό.π. παρ., 492, στήλη Β'

¹⁶ Σχέδιον περί ιδρύσεως νέου πανεπιστημίου εν Ελλάδι, στο: Βοβολίνης Σ. (χ.χ.), ό.π., 485, στήλη Β'

Βιβλιογραφία

- Βοβολίνης Σ. (χ.χ.) *Μέγα ελληνικόν βιογραφικόν λεξικόν*, Κ. Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή, τόμος 5ος, Αθήνα.
- Καραθεοδωρή-Ροδοπούλου Δ., Καραστεργίου-Βασβατέκη Δ. *Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή. Ο σοφός Έλληνας του Μονάχου*.
- Πυργιωτάκη Ι.Ε., Παπαδάκη Ν.Ε. (2001) Ο Κ. Καραθεοδωρή και το ελληνικό Πανεπιστήμιο, στο: Πυργιωτάκη Ι.Ε., *Εκπαίδευση και κοινωνία στην Ελλάδα: Οι διαλεκτικές σχέσεις και οι αδιάλλακτες συγκρούσεις*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα.
- Πυργιωτάκη Ι.Ε. (2001) «Φως εξ ανατολών»: Ο μαθηματικός Κ. Καραθεοδωρή και το ελληνικό Πανεπιστήμιο της Σμύρνης, στο: Πυργιωτάκη Ι.Ε., *Εκπαίδευση και κοινωνία στην Ελλάδα: Οι διαλεκτικές σχέσεις και οι αδιάλλακτες συγκρούσεις*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα.
- Σολομωνίδη Χ. (1962) *Η παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήνα.
- Τσονίδη Τ. (1989) *Το γένος Καραθεοδωρή*, Ορεστιάδα.

Ελληνική κοινότητα Αλεξάνδρειας 1850-1960: Πολιτιστική κληρονομιά

Μαχμούτ Σακρ

Από το 1453 έως και το 1920 παρατηρήθηκε μετακίνηση ατόμων από διάφορα διαμερίσματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε άλλα, όπου νόμιζαν ότι θα ζήσουν μια καλύτερη ζωή.

Η Αίγυπτος κατείχε μια εξέχουσα θέση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων από διάφορα μέρη εγκαταστάθηκε στην Αίγυπτο και δημιούργησε τις πρώτες ελληνικές κοινότητες σε αρκετά σημαντικά μέρη της, που με την αλληλεγγύη και τη συνεργασία μεταξύ τους αλλά και με τους τοπικούς φορείς έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο στην ιστορία του τόπου όπου διέμεναν αλλά και στην ιστορία της μητέρας Ελλάδας.

Μια από τις πλέον λαμπρές κοινότητες Αιγύπτου υπήρξε και η ελληνική κοινότητα Αλεξάνδρειας, κυρίως κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και το πρώτο μισό του 20ου αιώνα.

Η περίοδος μεταξύ 1850-1960 στην Αίγυπτο και ειδικά στην Αλεξάνδρεια υπήρξε περίοδος άνθισης του αιγυπτιώτη ελληνισμού στον οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό αλλά και θρησκευτικό τομέα και μεγάλες μορφές των Αιγυπτιωτών Ελλήνων έγιναν παράδειγμα προς μίμηση σε όλους αυτούς τους τομείς.

Φυσικά η Αλεξάνδρεια από παλαιωτάτων χρόνων στάθηκε μια πόλη τυχερή και γνωρίζουμε όλοι ότι όταν ο Πτολεμαίος την πήρε στο μερτικό του δεν ήθελε καμιά πόλη καλύτερη και ο Δεινοκράτης, που χάραξε το σχέδιό της, ίσως και να μη σκεφτόταν πως η πόλη θα διαίωνιζε το όνομά του.

Η Αλεξάνδρεια ήταν πανεθνική στη σύνθεσή της. Παράξενα στάθηκε το μεγάλο πάθος των κατακτητών της που τη στόλισαν με περίτεχνα κτήρια, με ό,τι ομορφαίνει τις πολιτείες και μεγαλώνει τη φήμη τους. Την κάνανε «σμαράγδι της Μεσογείου», μια πολιτεία κυρίαρχη να πλανάται η μνήμη της και να ανασταίνει πανάρχαια χρόνια. Όπως γράφει ο Αλεξανδρινός ποιητής Καβάφης:

*«Πάντα η Αλεξάνδρεια είναι. Λίγο να βαδίσεις
στην ίσια της οδό που στον Ιππόδρομο παύει
θα δεις παλάτια και μνημεία που θ' απορήσεις».*

Τον Αύγουστο του 1833 ιδρύεται το πρώτο ελληνικό προξενείο με πρώτο πρόξενο το Μ. Τσοτίτσα. Ο ελληνισμός της Αιγύπτου, αλλά και της Αλεξανδρείας ειδικά, αρχίζει ν' αποκτά οντότητα, οι Έλληνες πληθαίνουν, αρχίζουν να διαβάζεις στους δρόμους της Αλεξανδρείας ελληνικά ονόματα και να παραξενεύεσαι. «Οδός Κρήτης», αναρωτιέσαι τι να σημαίνει. Η απάντηση είναι ότι σου θυμίζει την περιπέτεια του νησιού μεταξύ Πύλης και Μωχάμεντ Άλη, αλλά και ότι Αιγυπτιώτες της εποχής εκείνης έπαιξαν ρόλο πατριωτικό. Γνωστά τα ονόματα στο παγκόσμιο στερέωμα των Αιγυπτιωτών υποστηρικτών του νεαρού ελληνικού

έθνους, δωρητών κοινωφελών έργων, ανθρώπων των γραμμάτων, τεχνών και επιστημών, που ωφέλησαν τον τόπο τους αλλά και τη μητέρα Ελλάδα.

Η Αλεξάνδρεια άρχισε σιγά σιγά να βλέπει μια εμπορική ελληνική κατοχή σ' όλους τους τομείς. Μια Ελλάδα μικρή ζούσε εκεί, με όλα τα πάθη της, ακόμα και τα πολιτικά.

Το πρώτο ελληνικό έντυπο που είδε το φως της δημοσιότητας στην Ελλάδα μετά την κήρυξη της ανεξαρτησίας ήταν το 1822. Μετά τριάντα χρόνια και συγκεκριμένα το 1853 κυκλοφορεί στην Αίγυπτο το πρώτο ελληνικό βιβλίο της «Η Αρκαδιακή Οικογένεια», *διήγημα ιστορικών επί των νέων ηρωικών μας χρόνων, με πρόλογο προς τους φιλομούσους αναγνώστας του Ευθυμίου Λουκά*, εκδόσεως Αλεξανδρείας του Ευρωπαϊκού Ταχυδρομείου, σχήμ. 0,15x0,21 σε 24 σελίδες. Από το πνευματικό αυτό έμβρυο ακολούθησε μια ολόκληρη ελληνική βιβλιοθήκη (1853-1965), που τα πνευματικά της προϊόντα αντιπροσωπεύουν όλα σχεδόν τα είδη του γραπτού λόγου. Υπάρχουν βιβλία θρησκευτικά, ιατρικά, ιστορικά, κανονικά αρχαιολογικά, φιλοσοφικά, κοινωνιολογικά, εμπορικά, θεατρικά, δημοσιογραφικά, διηγηματογραφικά, φιλολογικά, γλωσσολογικά, ηθικοπλαστικά, παλαιογραφικά, ηθογραφικά, σατιρικά, σχολικά, φυσικομαθηματικά, παιδαγωγικά, βιβλιογραφικά, ποιητικά, καλών τεχνών, απομνημονεύματα, υπομνήματα, εκθέσεις, μυθιστορήματα, ημερολόγια, λευκώματα, εφημερίδες, περιοδικά φύλλα και άλλα. Όλα αυτά μαρτυρούν, με τον πλέον θετικό τρόπο, τη μεγάλη προσπάθεια του Αιγυπτιώτη Έλληνα διανοούμενου για τη δημιουργία μιας αυτοτελούς βιβλιοθήκης, η οποία και πλούτισε την Γενική Βιβλιοθήκη με νέα στοιχεία άξια ιδιαίτερης προσοχής και μελέτης.

Πριν από το 1853 υπάρχουν βιβλία γραμμένα στην Αίγυπτο, εκδόσεις όμως Ελλάδας. Από το 1862 βρίσκουμε ελληνικό τυπογραφείο, «ο Νείλος». Τα ελληνικά έντυπα της Αιγύπτου από το 1853 και εξής χωρίζονται στις εξής περιόδους:

1. 1853-1900
2. 1901-1925
3. 1926-1950
4. 1951-1965
5. Αχρονολόγητα βιβλία
6. Ελληνικά ημερολόγια και λευκώματα 1872-1965, που αποτελούν αυτοτελείς εκδόσεις
7. Οδηγοί, χάρτες, κατασκευαστικά, κανονισμοί, λογοδοσίες κ.ά.
8. Παραρτήματα σχετιζόμενα με το κείμενο της βιβλιογραφίας.

Για τα περιοδικά φύλλα και εφημερίδες υπάρχει ολόκληρο αυτοτελές έργο με τον τίτλο «Μητρών της Δημοσιογραφίας περιοδικού Τύπου της Αιγύπτου υπό Αιγυπτιωτών Ελλήνων 1862-1963», εκδόσεις Αλεξανδρείας, 1964.

«Ο Ταχυδρόμος» και το «Νέο Φως» είναι εφημερίδες που κυκλοφορούν ακόμα και σήμερα στην Αίγυπτο. Το τεράστιο αυτό έργο της καταγραφής της πολιτιστικής κληρονομιάς του Αιγυπτιώτη Ελληνισμού, η «Συλλογή», είναι αποτέλεσμα εργασίας του Ευγένιου Μιχαηλίδη, που αναφερόμενος στα βιβλία τα ονομάζει «το αιώνιο και ακατάλυτο μουσείο της ανθρώπινης σκέψης». Μιλώντας δε για τον Αιγυπτιώτη Έλληνα, λέει συγκεκριμένα: «ο διανοούμενος Αιγυπτιώτης Έλληνας, παρ' όλας τας πολυμερείς εκνευριστικές ασχολίας του και την καθημερινή εξαντλητική βιοπάλην του εις την αγοράν, εις το χρηματιστήριον, εις τον αγρόν, εις το γραφείον, εις την κλινικήν, εις το διδασκλήριον, εις το τυπογραφείον, εις το σχολείον, εις τον Οίκον του Θεού, και αλλαχού, δημιουργεί ολίγας, πλην ανεκτιμήτους ώρας προς παραγωγήν πνευματικών προϊόντων και τοιουτοτρόπως προώθησιν των ελληνικών γραμμάτων στην Αίγυπτο».

Ο Ευγένιος Μιχαηλίδης υπήρξε ένας ακούραστος μαχητής των ελληνικών γραμμάτων που κράτησε το ελληνικό πνεύμα ζωντανό και φωτοβόλο μέχρι την τελευταία ημέρα της ζωής του. Γεννήθηκε στα Ιεροσόλυμα το 1885, όπως ο ίδιος γράφει στην αυτοβιογραφία του, και πήρε τα πρώτα του μαθήματα στα ελληνικά σχολεία του Παναγίου Τάφου, σχολεία στα οποία ο πατέρας του υπηρέτησε ως δάσκαλος των ελληνο-αραβικών επί 40 περίπου έτη.

Συμπλήρωσε τη μόρφωσή του στη Θεολογική Σχολή του Σταυρού Ιεροσολύμων, από το 1902 έως το 1909, απ' όπου πήρε το πτυχίο του διδασκάλου φιλολογικών, φιλοσοφικών και θεολογικών μαθημάτων. Κατόπιν γράφτηκε στο Αραβικό Ανατολικόν Πανεπιστήμιο Ζάχλε

του Λιβάνου, όπου φοίτησε για δύο χρόνια, από το 1909-1911, και πήρε πτυχίο αραβικής γλώσσας και φιλολογίας. Υπηρέτησε σε ελληνικά σχολεία Αλεξανδρείας, επίσης στην Πατριαρχική Σχολή Φώτιος Α΄ και υπήρξε ιδρυτής – διευθυντής και συγγραφέας σχολικών βιβλίων και του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών από το 1960 μέχρι του 1971.

Στην Αλεξάνδρεια, την πόλη των γραμμάτων και του εμπορίου, έφθασε ο Ευγένιος Μιχαηλίδης διδάκτορας πλέον της Αραβικής Φιλολογίας και Γλώσσας, το 1912 και αμέσως εντάχθηκε στην υπηρεσία της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας, όπου έμεινε έως το θάνατό του το 1975. Κατά τη διάρκεια της ζωής του στην Αλεξάνδρεια δίδαξε σε τρεις γενιές παιδιών της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας την Αραβική, την Ελληνική και τη Θεολογία. Συγχρόνως συλλέγει κάθε έντυπο που γράφεται και εκδίδεται στην Αίγυπτο από Έλληνα εκδότη, είτε είναι άτομο είτε οργανισμός, και έτσι δημιουργεί μία τεράστια βιβλιοθήκη, η οποία το 1973 δωρίζεται στο ελληνικό Προξενείο, όπου και παραμένει έως σήμερα.

Για να μιλήσουμε για τις δραστηριότητές του ως επιστήμονα, συγγραφέα, διευθυντή και αρχισυντάκτη περιοδικών, αρθρογράφου στα ελληνικά αλλά και αραβικά, θα χρειαστούμε πολύ χρόνο και ο σημερινός χρόνος της ομιλίας μας είναι περιορισμένος. Αυτό που θέλω να τονίσω είναι ότι ο Ευγένιος Μιχαηλίδης ως Έλληνας, μεγαλώνοντας σε χώρο αραβικό και ισλαμικό, εξελίχτηκε σε άνθρωπο των γραμμάτων με διπλή επιστημονική ταυτότητα, ελληνικά γράμματα και Χριστιανοσύνη - βαθύς γνώστης της αραβικής γλώσσας και κληρονομιάς. Έγραψε για τον Ιησού Χριστό στην αραβική Φιλολογία και επίσης για τις βάσεις του Ισλάμ το 1954. Επίσης έγραψε για την Παναγία Μαρία μητέρα του Χριστού, όπως περιγράφεται στα κείμενα του Κορανίου, εργασία του που εκδόθηκε το 1958.

Καταρτισμένος στα Ελληνικά και Αραβικά ο καθηγητής Ευγένιος Μιχαηλίδης ενσαρκώνει το δυνατό δεσμό μεταξύ των δύο πολιτισμών και των δύο λαών σαν πνεύμα. Έλαβε πολλές τιμητικές διακρίσεις, επίσης βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών το 1973. Η Ακαδημία βράβευσε τον άνθρωπο που δημιούργησε ιστορία. Μουσείο ονομάστηκε η πολύτιμη συλλογή του, που περιέχει τα πνευματικά δημιουργήματα των εδώ Ελλήνων, εκατόν είκοσι ολοκληρών χρόνων.

Η ομιλία μου αυτή για τον καθηγητή Ευγένιο Μιχαηλίδη με γυρίζει πίσω στα γλυκά χρόνια της νιότης, στην κοσμοπολίτικη Αλεξάνδρεια το 1950, στην Αλεξάνδρεια των νεανικών ανησυχιών και γλυκών νεανικών μου ονείρων, των ονείρων ενός επαρχιώτη που έφθασε στην πόλη, για να συνεχίσει τις σπουδές του στο Γυμνάσιο και Λύκειο δίπλα στα αδέρφια, που ήδη σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο. Έφθασε η μεγάλη στιγμή, η είσοδος στο Πανεπιστήμιο Αλεξανδρείας, στη Φιλοσοφική Σχολή. Τα πρόσωπα αρχίζουν και ζωντανεύουν μπροστά μου, πρώτα ο καθηγητής μου στο Πανεπιστήμιο Αλεξανδρείας, βαθύς γνώστης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, θαυμαστής του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, προσκεκλημένος ομιλητής αρκετές φορές στο Κέντρο Ελληνικών Σπουδών, Δρ Άλυ Χάφεζ, γνωστός του καθηγητή Ευγένιου Μιχαηλίδη, και η αιτία της εγγραφής μου στο Κλασικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αλεξανδρείας. Κατά τη διάρκεια των σπουδών εμβαθύνεται η γνώση αλλά και η αγάπη για τον ελληνικό πολιτισμό, και παρακολουθώ ανελλιπώς τις πνευματικές δραστηριότητες της ελληνικής κοινότητας Αλεξανδρείας, μεταξύ των οποίων υπήρξε και η ίδρυση του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών, υπό την αιγίδα του φημισμένου τότε Προξένου της Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια Σόλωνα Κοντομά και κάτω από τη διεύθυνση του καθηγητή Ευγένιου Μιχαηλίδη. Η μορφή του Ευγένιου Μιχαηλίδη ζωντανεύει μπροστά μου. Ο Έλληνας καθηγητής αλλά και Αραβιστής υπήρξε η κινητήρια δύναμη του Ελληνικού Κέντρου Σπουδών. Σπούδασα το βιβλίο του με καθηγητή το συνεργάτη του κ. Μιχαηλίδη, τον κ. Ιωάννη Διακοφωτάκη. Ως μαθητές του Κέντρου είχαμε την ευκαιρία να παρακολουθούμε τις ποικίλες πνευματικές εκδηλώσεις του Κέντρου, όπως επιστημονικές διαλέξεις, ομιλίες και άλλες αξιόλογες δραστηριότητες του Κέντρου πάντα κάτω από την επιμελημένη φροντίδα του κ. Ευγένιου Μιχαηλίδη. Ήταν φυσικό τότε για τους νέους σαν και εμάς που παρακολουθούσαμε τα μαθήματα την Νέας Ελληνικής Γλώσσας να μας δημιουργείται η απορία για το πώς μοιάζει η σύγχρονη Ελλάδα. Θυμάμαι τα λόγια του καθηγητή

Ευγένιου Μιχαηλίδη – είναι σαν να τον ακούω αυτή τη στιγμή: « Η Ελλάδα σαν πολιτισμός και πνεύμα είναι παμπάλαια μεν αλλά δεν έσβησε ούτε ποτέ θα σβήσει».

Ήταν το 1960 η πρώτη χρονιά λειτουργίας του κέντρου και ήμασταν οι πρώτοι σπουδαστές της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Η γνωριμία μας με τη σύγχρονη Ελλάδα από όνειρο απατηλό γίνεται πραγματικότητα, πάλι χάρη στις ενέργειες του φωτισμένου καθηγητή κ. Ευγένιου Μιχαηλίδη, που είχε πλήρη επίγνωση του έργου που επιτελεί. Δημιουργεί συνέχεια τέτοια ερεθίσματα, που είναι απολύτως ικανά να εμφυτεύσουν μέσα στην ψυχή του κάθε νέου στο Κέντρο το μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας, δίπλα δίπλα με τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Στο δελτίο του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών (Μάιος – Ιούνιος 1960) στη σελίδα 3 ανακινώνεται η είδηση για τη μεγάλη μας εκδρομή στην Ελλάδα (την πρώτη εκδρομή του Κέντρου) από τις 19 Ιουλίου έως τις 12 Αυγούστου 1960. Αρχίζει ο πυρετός της προετοιμασίας. Η εκδρομή έγινε πραγματικότητα πλέον. Το ελληνικό πλοίο «Αγαμέμνων» με παίρνει για το παρθενικό μου ταξίδι στην Ελλάδα. Θυμάμαι και τώρα ότι η θάλασσα λειτούργησε σαν ένα είδος κάθαρσης της ψυχής μου, της ψυχής ενός πτυχιούχου εικοσιενός ετών, που θα έβλεπε την αγαπημένη του Ελλάδα, που τόσα χρόνια σπούδαζε τη γλώσσα και τον πολιτισμό της. Το ταξίδι αυτό ήταν για μένα περισσότερο ταξίδι φαντασίας, πώς θα δω έμπρακτα τα σύμβολα αυτά του ελληνικού πολιτισμού, τα σύμβολα της αρχαίας Ελλάδας, και ποιες θα είναι οι εντυπώσεις μου από τη σύγχρονη Ελλάδα. Ο καθηγητής Μιχαηλίδης, ως καλός πνευματικός πατέρας, ήλθε να μας δώσει όσα περισσότερα μπορούσε από την Ελλάδα ως ιδέα και ως πνεύμα, και γι' αυτό είχε οργανώσει μια τέλεια, συμπεκνωμένη, πλούσια εκδρομή με ποικίλο πρόγραμμα, που μας επέτρεπε να δούμε αρκετές αρχαιότητες στην Ελλάδα στο διάστημα των δύο αυτών εβδομάδων. Επισκεφθήκαμε εκτός των άλλων και το Μέτσοβο με προσωπική πρόσκληση του τότε υπουργού Εξωτερικών κ. Αβέρωφ Τσοτίτσα, που μας περίμενε και μας φιλοξένησε στο σπίτι του το πατρικό στο Μέτσοβο. Και αυτά χάρη στις προσωπικές προσπάθειες και επαφές του καθηγητή Μιχαηλίδη.

Όλα αυτά τα αναφέρω, για να δείξω ότι, όταν κάποιος πιστεύει στο πάντρεμα των δύο πολιτισμών, δεν αφήνει να του ξεφύγει καμιά ευκαιρία, ώστε να μπορέσει να δώσει στους νεότερους και από τις δυο μεριές ό,τι χρειάζεται να γνωρίζουν για αμφοτέρους τους πολιτισμούς, επειδή ακριβώς πίστευε ότι μόνο μ' αυτόν τον τρόπο στερεώνεται και δυναμώνει η σχέση δύο φιλικών λαών. Έτυχε η δική μας επίσκεψη στην Ελλάδα να γίνει ακριβώς μετά την ιστορική επίσκεψη του Νάσερ στην Αθήνα, ως προέδρου της Ενωμένης Αραβικής Δημοκρατίας το 1960.

Εμείς, ως νέοι μαθητεύομενοι, ήμασταν εμπνευσμένοι από τις προσωπικότητες των γραμμάτων, Ελλήνων και Ελληνιστών Αιγυπτίων καθηγητών, που μας διδασκαν ότι Ελληνιστής σημαίνει ανθρωπιστής. Το παράδειγμα του Ελληνιστή – Ανθρωπιστή ενσαρκώνει ο καθηγητής Ευγένιος Μιχαηλίδης, που ως Ελληνιστής και ως Αραβιστής δεν έπαψε να μεταδίδει την αραβική κουλτούρα στους Έλληνες και την ελληνική κουλτούρα στους Άραβες.

Ο καθηγητής Μιχαηλίδης είναι ο άνθρωπος που δεν μπορεί κανείς να ξεχάσει, όπως δεν θα ξεχάσω ποτέ το πόσο αγωνιζόταν να μας μάθει όσο το δυνατό περισσότερα πράγματα κατά τη διάρκεια της εκδρομής και να μας φέρει σε επαφή με όσο το δυνατό περισσότερους επίσημους Έλληνες. Και δε θα ξεχάσω βέβαια ποτέ τη σκηνή που εξελίχτηκε στην τότε Εθνική Εστία, όπου μας φιλοξενούσαν στην Αθήνα, και συγκεκριμένα την προτελευταία μέρα της εκδρομής μας στην Ελλάδα. Τιμή μας μεγάλη, έρχεται να μας επισκεφτεί στην Εθνική Εστία ο τότε Υπουργός Παιδείας κ. Κασσιμάτης. Εγώ δεν ήξερα ότι θα ερχόταν και βρισκόμουν έξω για ψώνια. Μόλις μπήκα στο κτήριο βλέπω να έρχεται προς το μέρος μου ο κ. Ευγένιος Μιχαηλίδης και με πατρικό ύφος να μου κάνει τις απαραίτητες συστάσεις με τον υπουργό. Είναι σαν να τον ακούω αυτή τη στιγμή: «Κύριε Υπουργέ, να σας συστήσω το φιλόλογο Μαχμούτ Σακρ, πτυχιούχο της Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αλεξανδρείας, πρώτο της χρονιάς στο πτυχίο και έναν από τους καλύτερους σπουδαστές μας στα Νέα Ελληνικά στο Κέντρο Ελληνικών Σπουδών Αλεξανδρείας».

Εγώ χαίρετσα τον υπουργό και ο υπουργός στη συνέχεια μου έκανε μια αναπάντεχη ερώτηση: «Και τώρα τι σκοπεύεις να κάνεις παιδί μου;» Μέχρι σήμερα δεν ξέρω πώς βρήκα

το θάρρος και απάντησα τα εξής: «Ως Αιγύπτιος Ελληνιστής έχω την επιθυμία να συνεχίσω μεταπτυχιακά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών». Ο κ. Μιχαηλίδης ενθουσιάζεται από την απάντησή μου και ο υπουργός την ίδια εκείνη στιγμή αναγγέλλει την υπουργική απόφαση: «από αυτή τη στιγμή είσαι υπότροφος για μετεκπαίδευση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών».

Η συγκίνηση, όπως καταλαβαίνετε, από μέρους μου αλλά και από μέρους του κ. Μιχαηλίδη ήταν μεγάλη. Ήταν κάποια δικαίωση των προσπαθειών μου. Η αναγγελία της υποτροφίας έπρεπε να περάσει από τους κρατικούς μηχανισμούς. Μετά ένα χρόνο αγώνα η υποτροφία έγινε πραγματικότητα και έφυγα για την Ελλάδα.

Ξεφυλλίζοντας ορισμένα από τα δελτία του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών ανακάλυψα κάτι που μου έκανε τρομερή εντύπωση. Ο καθηγητής Ευγένιος Μιχαηλίδης, ο ιδρυτής του Κέντρου και ο Πρόξενος κ. Σόλων Κοντομάς και συνεργάτης του διευθυντή του Κέντρου κ. Ευγενίου ήταν άνθρωποι που παρακολουθούσαν την πορεία των σπουδαστών τους, γιατί ακριβώς ήθελαν να γνωρίζουν την απήχηση του έργου τους και των τρομερών προσπαθειών τους.

Θα τελειώσω με λίγα λόγια από την επιστολή που υπάρχει στο Δελτίο Κέντρου Ελληνικών Σπουδών (αυτοτελές τεύχος δια το ιστορικό του Κέντρου, το ιστορικό της πρώτης δεκαετίας της λειτουργίας του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών Αλεξανδρείας 1959-1969).

Την επιστολή στέλνει ο Γενικός Πρόξενος Σόλων Κοντομάς από τη Στουτγάρδη Γερμανίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών Ελλάδας. Μεταξύ άλλων γράφει:

«Εν τω πλαισίο των επαφών του Β' Γενικού Προξένου μετά ξένων επιστημόνων έχω την τιμή να γνωρίσω υμίν ότι από το Πανεπιστήμιο της Τυβίγγης διήλθεν τελευταίως ο Αιγύπτιος κ. Μαχμούτ Σακρ, διδάκτωρ Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και Υφηγητής Κλασικών Σπουδών, όστις έσχε εν Στουτγάρδη επαφάς μετά Γερμανών και Ελλήνων συναδέλφων του, ως του Υφηγητού Κου Μερεντίτη και άλλων. Είμαι υποχρεωμένος να αναφέρω τον έντονον φιλελληνισμόν του, την εξαίρετον κατάρτισίν του εις την Ελληνικήν Γλώσσαν, την οποίαν ομιλεί απταίστως, και την αγάπην του προς την νεωτέραν Ελλάδα. Ενυμφεύθη δε προσφάτως Ελληνίδα εξ Αθηνών.

Ο κ. Σακρ μοι ωμίλησεν μετ' ενθουσιασμού δια τας εν Ελλάδι σπουδάς του και ότι διατηρεί συγκινητικήν ανάμνησιν της αρχικής συμβολής του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών Αλεξανδρείας εις τας πρώτας κλασικάς σπουδάς του, καθότι την πρώτην γνώσιν της Ελληνικής έλαβεν εν Αλεξανδρεία από τους αόκνως μοχθούντας από δεκαετίας δια την φήμην του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών, του Διευθυντού και εξαιρετού αραβομαθούς κ.κ. Ευγενίου Μιχαηλίδη και του εκπαιδευτικού κ. Ιωάννη Διακοφωτάκη.

Εκ παραλλήλου είχαν την ικανοποίησιν να ακούσω εκ μέρους του Αιγυπτίου φιλέλληνος περί της δραστηριότητος του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών Αλεξανδρείας. Εν τέλει ο κ. Σακρ μοι προσέφερε εις την Ελληνικήν Γλώσσαν την επί διδακτορία διατριβήν του και δείγμα Διπλώματος του Κέντρου προς τους Αιγυπτίους σπουδαστάς της Ελληνικής. Δεδομένου ότι ο κ. Σακρ διετέλεσε υπότροφος του Ελληνικού Κράτους, είναι ευχάριστον να βλέπει κανείς ότι αι προσπάθειαι είχαν τόσην καλήν απήχησην, αλλ' ας μοι επιτραπη να παρατηρήσω ότι ο καλύτερος έπαινος ανήκει εις το Γενικόν Προξενείον μας και το Κέντρο Ελληνικών Σπουδών Αλεξανδρείας, του οποίου οι υπεύθυνοι κ.κ. Μιχαηλίδης και Διακοφωτάκης φαίνονται άξιοι πάσης ενισχύσεως και υποστηρίξεως.

Μετ' εξαίρετου υπολήψεως
Ο Γενικός Πρόξενος
Σόλων Κοντομάς

Το γράμμα αυτό και μόνο δείχνει πόσο αυτοί οι άνθρωποι πίστεψαν στο έργο τους, το έργο που επιτελούσε το Κέντρο Ελληνικών Σπουδών στην Αλεξάνδρεια κάτω από τη διεύθυνση του φωτισμένου αυτού ανθρώπου, επιστήμονα και πνευματικού πατέρα κ. Ευγενίου Μιχαηλίδη.

Ευχαριστώ τον κ. Ευγένιο Μιχαηλίδη, τον κ. Διακοφωτάκη και όλους τους δασκάλους, που όχι μόνο διδάσκουν τους μαθητές τους, αλλά και τους εμπνέουν και εκφυσιούν μέσα τους τα πιστεύω τους, που στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν όχι μόνο η απλή εκμάθησή της Ελληνικής Γλώσσας αλλά, η αγάπη για οτιδήποτε φέρει την υπογραφή «Ελλάδα».

Ελληνικές παροικίες-κοινότητες της Β. Αφρικής (Λιβύης, Τυνησίας, Αλγερίας, Μαρόκου) από την ίδρυσή τους μέχρι σήμερα

Μαρία Αγαθαγγελίδου

1. Συγκρότηση- ίδρυση των ναών

Η ιστορία των ελληνικών κοινοτήτων στη Β. Αφρική ξεκινάει το 17ο αιώνα, με τη συγκρότηση των πρώτων παροικιών στην Τύνιδα, την Τρίπολη και στο Αλγέρι. Ήδη από τον 16ο αιώνα η περιοχή αυτή είχε κατακτηθεί από τους Οθωμανούς και ιδρύθηκαν ευρωπαϊκά εμπορικά πρακτορεία, κυρίως βρετανικά. Έτσι, στα πλαίσια της εσωτερικής μετανάστευσης μέσα στα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αρκετοί Έλληνες από τη Μ. Ασία, την Κρήτη, τα νησιά, την Πελοπόννησο αλλά και από άλλα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας ήρθαν να εγκατασταθούν στα εμπορικά κέντρα της Β. Αφρικής. Στις περιοχές όμως της Τριπολίτιδας, Τυνησίας, Αλγερίας αλλά και στην Κυρηναϊκή, τους πρώτους πυρήνες στις κατόπιν πολυπληθέστερες και οργανωμένες παροικίες και κοινότητες αποτέλεσαν σκλάβοι-απελεύθεροι Έλληνες, θύματα των πειρατών της Μεσογείου, που απέκτησαν την ελευθερία τους προσφέροντας υπηρεσίες στους ντόπιους άρχοντες. Κάποιοι μάλιστα από τους άρχοντες αυτούς ήταν εξισλαμισμένοι Έλληνες και υποστήριξαν τους ομογενείς τους και γενικότερα τις παροικίες των χριστιανών.

Ελληνικές παροικίες υπήρχαν, λοιπόν, πριν από το 17ο αιώνα στην Τρίπολη, την Τύνιδα, το Αλγέρι και η παλιά παροικία στη Τζέρμπα. Αργότερα, από τα μέσα του 19ου αιώνα, με την ανάπτυξη της σπογγαλιείας, έχουμε την ίδρυση της νεότερης παροικίας στη Τζέρμπα και επίσης των παροικιών στη Βεγγάζη, τη Σφαξ και στο Όραν και τελευταία, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, στο Μαρόκο. Η συγκρότηση των κοινοτήτων συμπίπτει στις περισσότερες περιπτώσεις με την ίδρυση των ορθόδοξων ναών, οι οποίοι αποτέλεσαν κέντρο συσπείρωσης των Ελλήνων παροίκων.

Σύμφωνα με τους πατριαρχικούς Κώδικες, ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Ιωαννίκιος (1645-1657) έστειλε το 1647 ιερείς στην Τρίπολη και την Τύνιδα για να ιδρύσουν ορθόδοξους ναούς στις δύο πόλεις, ανταποκρινόμενος σε αίτημα που διατυπώθηκε σε επιστολή από τους ελεύθερους και σκλάβους Έλληνες της περιοχής προς το Πατριαρχείο. Έτσι ιδρύθηκαν ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Τρίπολη και ο ναός του Αγίου Αντωνίου στην Τύνιδα. Οι Έλληνες συσπειρώθηκαν γύρω από τους ναούς τους και οργάνωσαν τις δύο πρώτες κοινότητές τους στη Β. Αφρική.

Μέσα στο 17ο αιώνα ιδρύθηκε και ο ναός της Παναγίας, ή, κατ' άλλους, του Αγίου Γεωργίου στο Αλγέρι, όπου υπήρχε επίσης παροικία από σκλάβους και ελεύθερους Έλληνες από τους προηγούμενους αιώνες. Πολύ πιθανό είναι ο ναός να ιδρύθηκε με τη βοήθεια ενός από τους δύο ιερείς που το Πατριαρχείο έστειλε να ανοίξουν τους ναούς της Τρίπολης και της Τύνιδας. Τα ίχνη του ναού αυτού, καθώς και πληροφορίες για την τύχη της παροικίας χάνονται τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Έχουμε νέους

Έλληνες αποίκους στο Αλγέρι στις αρχές του 20ου αιώνα, αλλά ήταν λίγοι και δεν ήταν οργανωμένοι σε κοινότητα.

Στη νήσο Τζέρμπα επίσης υπήρχε ναός του Αγίου Γεωργίου και ελληνικό κοιμητήριο κατά τους 17ο και 18ο αιώνες. Η παλιά παροικία των σκλάβων και ελεύθερων εμπόρων συρρικνώθηκε πολύ με τον καιρό και τα υπολείμματά της είτε αφομοιώθηκαν από το ντόπιο στοιχείο, είτε μετακινήθηκαν. Από τα μέσα του 19ου αιώνα η Τζέρμπα ήταν κέντρο αλιείας και σπογγαλιείας και προσέλκυσε Έλληνες αλιείς και σπογγαλιείς από τα νησιά. Συγκεκριμένες αναφορές για τη νέα ελληνική παροικία της Τζέρμπα έχουμε από το 1895, οπότε χτίστηκε ο νέος ναός του Αγίου Νικολάου, αφού ο παλιός ναός του Αγίου Γεωργίου είχε καταστραφεί από την εγκατάλειψη.

Και στη Βεγγάζη τον πρώτο πυρήνα ομογενών τον αποτελούσαν δούλοι και απελεύθεροι, καθώς η πόλη ήταν ένα από τα μεγάλα κέντρα δουλεμπορίας από την αραβική κατάκτηση μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα. Στους πρώτους αυτούς Έλληνες προστέθηκαν ομογενείς κυρίως από τα νησιά Αίγινα, Κάλυμνο, Ύδρα και Σύμη, οι οποίοι ασχολούνταν με την αλιεία των σπόγγων, και δημιούργησαν την πρώτη ελληνική κοινότητα στη Βεγγάζη κατά το 1882. Το 1890 χτίστηκε ο ναός της Ευαγγελίστριας.

Δεν υπάρχουν στοιχεία για το πότε άρχισε η εγκατάσταση ομογενών στη Σφαξ. Προς το τέλος του 19ου αιώνα υπήρχε συμπαγής παροικία σπογγαλιέων οι οποίοι συγκροτήθηκαν σε κοινότητα το 1892 και αμέσως έχτισαν το ναό της Αγίας Τριάδας που εγκαινιάστηκε το 1893.

Η εγκατάσταση Ελλήνων στο Όραν άρχισε κατά το τέλος του 19ου με αρχές του 20ου αιώνα. Το Όραν ήταν μεγάλο λιμάνι· εδώ σταματούσαν όλα σχεδόν τα καράβια που διέσχιζαν τη Μεσόγειο, για να ανεφοδιαστούν σε καύσιμα. Φαίνεται ότι κάποιοι από τους Έλληνες επιβάτες θεώρησαν ότι μπορούσαν να εγκατασταθούν και να ζήσουν εκεί και δημιούργησαν την ελληνική παροικία. Στο Όραν δεν ιδρύθηκε ποτέ ναός.

Στο Μαρόκο ελληνική παρουσία έχουμε μετά την κατάκτησή του από τους Γάλλους το 1907. Οι Έλληνες άποικοι του Μαρόκου ήταν διασκορπισμένοι σ' ολόκληρη τη χώρα. Το μεγαλύτερο μέρος τους εγκαταστάθηκε στην Καζαμπλάνκα. Εκεί λειτούργησε από το 1927 ο ευκτήριος οίκος του Ευαγγελισμού και από το 1931 και δεύτερος ευκτήριος οίκος, του Αγίου Μελετίου.

Από τους ναούς της περιοχής, ο ναός του Αγίου Γεωργίου της Τρίπολης και ο ναός της Ευαγγελίστριας στη Βεγγάζη λειτουργούν αδιάκοπα από την εποχή της ίδρυσής τους, το 1647 και το 1890 αντίστοιχα, στα ίδια κτίσματα. Σήμερα συγκεντρώνουν εκτός από τους Έλληνες και όλους τους Βαλκάνιους ορθόδοξους της περιοχής.

Στην Τύνιδα ο παλιός ναός του Αγίου Αντωνίου έχει αντικατασταθεί, από το 1901, από τον μεγάλο νέο ναό του Αγίου Γεωργίου, στο κέντρο της καινούργιας πόλης.

Όπως ήδη αναφέρθηκε δεν υπάρχουν ίχνη του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Αλγέρι, ενώ το ναό του Αγίου Νικολάου στη Τζέρμπα σήμερα τον φροντίζει μια ντόπια οικογένεια.

Οι περισσότεροι από τους ναούς των κοινοτήτων είχαν, ή και έχουν, αξιολογη κτηματική περιουσία, με την εκμετάλλευση της οποίας κάλυπταν μεγάλο μέρος των εξόδων τους.

2. Κοινωνική συγκρότηση

Για τις κοινότητες της πρώτης περιόδου η ίδρυση των ναών το 1647 ή λίγο αργότερα, μπορεί να θεωρηθεί αφετηρία για κάποια υποτυπώδη οργάνωση, με σκοπό την καλή λειτουργία των ναών και τη διαχείριση των οικονομικών. Από τα ελάχιστα στοιχεία που βρήκαμε γνωρίζουμε ότι από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα οι κοινότητες της Τρίπολης και της Τύνιδας εξέλεξαν ή όριζαν επιτροπή από 2-4 άτομα που ήταν υπεύθυνη για την καλή λειτουργία του ναού, την περιουσία του και γενικά τα οικονομικά θέματα, καθώς και τη λειτουργία των υπόλοιπων ιδρυμάτων (σχολεία κ.λπ). Για το σκοπό αυτό κρατούσαν και ανάλογα βιβλία. Η κοινότητα της Τύνιδας είχε σφραγίδα από το 1830 και της Τρίπολης από 1838.

Ο πρώτος γραπτός κανονισμός για την κοινότητα της Τύνιδας συντάχθηκε το 1888, επικυρώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση και ίσχυσε για δέκα χρόνια. Το 1898, λόγω των διαφορών που ανέκυψαν μεταξύ της κοινότητας, των ελληνικών αρχών και του πατριαρχείου Αλεξανδρείας για το θέμα της «εξάρτησης» των κοινοτήτων, συντάχθηκαν δύο κανονισμοί, ένας που εγκρίθηκε από τις ελληνικές αρχές και ένας άλλος, στην γαλλική γλώσσα, που κατατέθηκε στις γαλλικές αρχές. Το 1909 συντάχθηκε νέος κανονισμός, που όμως δίχασε τους Έλληνες της Τύνιδας. Το πρόβλημα προσπάθησε να διευθετήσει ο ίδιος ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος, που επισκέφθηκε την Τύνιδα το 1931. Μετά από πολλές διαπραγματεύσεις συντάχθηκε νέος κανονισμός το 1932, ο οποίος ισχύει μέχρι σήμερα, που τα μέλη της είναι ελάχιστα άτομα. Η κοινότητα κρατάει τακτικά βιβλία από το 1898.

Η κοινότητα της Τρίπολης συνέταξε τον πρώτο γραπτό κανονισμό της το 1912. Το καταστατικό αναθεωρήθηκε το 1927, κατόπιν το 1953 και τέλος το 1964. Όλα τα καταστατικά εγκρίθηκαν από την Ελληνική Κυβέρνηση. Το τελευταίο, του 1964, ισχύει μέχρι σήμερα.

Η παροικίες της Τζέρμπα και της Βεγγάζης αναφέρονται ως οργανωμένες κοινότητες από το τέλος του 19ου αιώνα. Είχαν εκλεγμένο Διοικητικό Συμβούλιο και διατηρούσαν βιβλία εσόδων- εξόδων του ναού. Για την κοινότητα της Τζέρμπα, η οποία σήμερα δεν υπάρχει, δεν αναφέρεται γραπτός κανονισμός. Για την κοινότητα της Βεγγάζης γνωρίζουμε ότι συνέταξαν τον πρώτο κανονισμό τους το 1951-52.

Η κοινότητα της Σφαξ από το 1890 είχε εκλέξει τριμελή επιτροπή για να τη διοικεί και να φροντίζει για το χτίσιμο και τον εξοπλισμό εκκλησίας. Η επιτροπή αυτή όμως μέχρι το 1892 δεν είχε εγκριθεί ως επίσημο όργανο της κοινότητας από το υποπροξενείο της Ελλάδας, λόγω της διάστασης ανάμεσα σ' αυτή και τον τότε Έλληνα υποπρόξενο. Προς το τέλος του 19ου αιώνα συντάχθηκε γραπτός κανονισμός λειτουργίας της κοινότητας. Ο Κανονισμός εγκρίθηκε από τις Ελληνικές και Τυνησιακές Αρχές. Σήμερα δεν υπάρχει η κοινότητα της Σφαξ.

Για τις παροικίες στο Όραν και το Αλγέρι δεν υπάρχει καμία αναφορά σε γραπτό κανονισμό. Οι παροικίες αυτές σήμερα δεν υπάρχουν.

Στο Μαρόκο οι Έλληνες ήταν σκορπισμένοι σε πολλές πόλεις της χώρας, όπως Καζαμπλάνκα, Ραμπάτ, Μαρακές, Φεζ, Μεκνές, Τάτλαν, Ουεδζέμ, Κουρίγκαν, Μιτέλτ, Τάζα, Κεσιμέτ, κ.ά. Ο μεγαλύτερος αριθμός τους, όμως, ζούσε στην Καζαμπλάνκα και έτσι εκεί ήταν που οργανώθηκε η ελληνική κοινότητα Μαρόκου. Το καταστατικό συντάχθηκε το 1927, αλλά δεν ικανοποιούσε τους εκτός Καζαμπλάνκας Έλληνες, προέκυψαν προβλήματα και έτσι, με τη μεσολάβηση του πατριαρχείου, συντάχθηκε νέος κανονισμός το 1933 και οι διαφορές αμβλύθηκαν με τον καιρό. Η κοινότητα του Μαρόκου αριθμεί σήμερα ελάχιστα μέλη.

Μέσα στα πλαίσια των κοινοτήτων συγκροτήθηκαν μερικοί σύλλογοι και αρκετές γυναικείες οργανώσεις. Πιο δραστήριες ήταν οι κοινότητες των σπογγαλιευτικών κέντρων, που βρίσκονταν σε μεγάλη ακμή από το τέλος του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία 1930-1940.

Στην Τρίπολη ιδρύθηκε το 1923 ο Ελληνικός Σύνδεσμος Νέων, ο οποίος λειτούργησε μέχρι τον πόλεμο του 1940. Μετά την επιστροφή των Ελλήνων από τα ιταλικά στρατόπεδα συγκεντρώσεως το 1945-46 λειτούργησε πάλι ως «Ελληνική Λέσχη Περσεύς». Ο σύλλογος τυπικά υπάρχει μέχρι σήμερα, μόνο που τις τελευταίες δεκαετίες έχει ατονήσει η λειτουργία του. Το 1929 ιδρύθηκε ο «Σύλλογος Ελληνίδων Κυριών Τρίπολης» ανέπτυξε μεγάλη κοινωνική, πολιτιστική και φιλανθρωπική δράση αλλά διαλύθηκε μετά από 3-4 χρόνια λόγω εσωτερικών διαφορών. Το 1990 ιδρύθηκε νέος σύλλογος «Ελληνίδων και Κυπρίων Γυναικών Τρίπολης», στον οποίο δραστηριοποιούνται και Ελληνίδες σύζυγοι Λίβυων. Οι σύλλογοι αυτοί λειτουργούσαν όλοι με επίσημο καταστατικό. Τη δεκαετία του 1960-1970 λειτούργησαν Σώμα Ελλήνων Προσκόπων και Σώμα Ελληνίδων Οδηγών με πλούσια δραστηριότητα.

Στην Τύνιδα ιδρύθηκε στις αρχές του 20ου αιώνα η «Ένωση Ελληνίδων Κυριών και

Δεσποινίδων η Αγία Ειρήνη», της οποίας η δράση ήταν κυρίως φιλανθρωπική. Η παρακμή του σωματείου συνέπεσε με την παρακμή της ίδιας της κοινότητας τη δεκαετία του 1930-1940.

Στη Σφαξ επίσης υπήρχε γυναικείο σωματείο «η Αγία Βαρβάρα» με φιλανθρωπικούς σκοπούς και στη Βεγγάζη ο «Σύλλογος Ελληνίδων Κυριών Βεγγάζης».

3. Οικονομικές δραστηριότητες

Οι πρώτοι Έλληνες της περιοχής, οι απελεύθεροι των παλιότερων κοινοτήτων, ήταν χειρώνακτες. Από το 17ο αιώνα εγκαθίστανται στα εμπορικά κέντρα της περιοχής Έλληνες που ασχολούνται κυρίως με το εμπόριο. Επίσης αρκετοί έχουν ξενοδοχεία, καφενεία, ταβέρνες. Από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και μέχρι τη δεκαετία 1930-1940 στην Τρίπολη, την Τύνιδα, τη Σφαξ, τη Τζέρμπα και τη Βεγγάζη το μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων ασχολείται με τη σπογγαλιεία. Παράλληλα αναπτύσσονται και άλλα επαγγέλματα που έχουν σχέση με τη σπογγαλιεία. Έτσι έχουμε ναυτικούς της σπογγαλιείας, πλοιοκτήτες σπογγαλιευτικών, εμπόρους σπόγγων αλλά και περισσότερους ξενοδόχους, εστιατόρες κ.λπ για την εξυπηρέτηση των σπογγαλιέων.

Οι περισσότεροι Έλληνες του Όραν είχαν καφενεία ενώ του Μαρόκου ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο, είχαν καφενεία και ξενοδοχεία.

Με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η σπογγαλιεία απαγορεύεται- απαγόρευση που ισχύει και μετά τη λήξη του, λόγω των ναρκών και της προσβολής των σπόγγων από ασθένεια, συνέπεια των πολεμικών επιχειρήσεων στη Μεσόγειο. Έτσι οι κοινότητες των σπογγαλιέων αρχίζουν να σβήνουν εκτός από αυτές της Λιβύης, η οποία δέχεται σημαντικό μέρος των Ελλήνων που εγκαταλείπουν την Αίγυπτο μετά τις εθνοκοποιήσεις του Νάσερ (1957-1960). Την ίδια εποχή, με την ανακάλυψη και εκμετάλλευση των πετρελαιοφόρων κοιτασμάτων η Λιβύη γνωρίζει ραγδαία οικονομική ανάπτυξη. Έτσι έχουμε την εγκατάσταση αρκετών ελληνικών κατασκευαστικών εταιρειών στη χώρα αυτή. Οι Έλληνες της Τρίπολης και της Βεγγάζης είναι πια υπάλληλοι των μεγάλων εταιρειών, ελληνικών και ντόπιων, κρατικοί υπάλληλοι ή ελεύθεροι επαγγελματίες.

Από το 1969 με την ανατροπή του μοναρχικού καθεστώτος, την εγκαθίδρυση της Μεγάλης Σοσιαλιστικής Λαϊκής Λιβυκής Αραβικής Δημοκρατίας και τις εθνοκοποιήσεις που ακολούθησαν, περιορίστηκε η επιχειρηματική δραστηριότητα των Ελλήνων και μειώθηκε ο αριθμός των θέσεων εργασίας για τους Έλληνες που ήταν υπάλληλοι των επιχειρήσεων αυτών. Έτσι ο ελληνικός πληθυσμός της Λιβύης μειώθηκε αισθητά.

Γενικά οι Έλληνες της Β. Αφρικής είχαν ένα καλό βιοτικό επίπεδο, χωρίς να υπάρχουν ιδιαίτερα εύποροι, εκτός ελαχίστων εμπόρων και εφοπλιστών σπογγαλιευτικών πλοίων. Το ποσοστό των απόρων ή ανέργων είναι αμελητέο.

4. Εκπαίδευση

Παρόλο που ένα από τα κύρια μελήματα των Ελλήνων της Β. Αφρικής ήταν η εκπαίδευση των παιδιών τους στην ελληνική γλώσσα και ιστορία, η κοινότητα της Τρίπολης ήταν η μόνη που κατόρθωσε, από το 1889, να λειτουργήσει ελληνικό σχολείο. Οι δυσκολίες ήταν μεγάλες, κυρίως στην εξεύρεση διπλωματούχων δασκάλων. Το Ελληνικό Σχολείο της Τρίπολης λειτούργησε έως το 1899, έκλεισε, και ξαναλειτούργησε ως κοινοτικό σχολείο από το 1913, χωρίς διακοπή με εξαίρεση την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το 1963 είναι σταθμός για το σχολείο, αφού αρχίζει το ΥΠΕΠΘ να αποσπά εκπαιδευτικούς από την Ελλάδα. Από το 1965 λειτουργεί και τριτάξιο Γυμνάσιο, ενώ από το 1978-79 λειτουργεί πλήρες Γυμνάσιο Λύκειο αναγνωρισμένο από το Ελληνικό Κράτος. Το σχολείο λειτουργεί μέχρι σήμερα.

Στη Βεγγάζη ιδρύθηκε ελληνικό σχολείο το 1954, γιατί ο πληθυσμός της κοινότητας αυξήθηκε με την έλευση αρκετών Αιγυπτιωτών, οι οποίοι μάλιστα έδιναν μεγάλη σημασία στη μόρφωση των παιδιών τους. Το ελληνικό σχολείο Βεγγάζης περιλαμβάνει όλες τις βαθμίδες, επιχορηγείται από το Ελληνικό Κράτος από το 1958, είναι αναγνωρισμένο από το Ελληνικό Κράτος από το 1962 και λειτουργεί μέχρι σήμερα. Ένας από τους πρώτους φιλο-

λόγους που αποσπίαστηκαν εκεί από το ΥΠΕΠΘ ήταν ο Θεσσαλονικιός ποιητής και πεζογράφος Γιώργος Ιωάννου.

Στις υπόλοιπες κοινότητες δεν λειτούργησαν ποτέ οργανωμένα ελληνικά σχολεία. Κατά καιρούς, όμως, λειτούργησαν σ' όλες απογευματινά τμήματα ελληνικής γλώσσας καθώς και κατηχητικά σχολεία, όπου συνήθως δίδασκαν οι εφημέριοι των κοινοτήτων.

Το εκπαιδευτικό έλλειμμα των ελληνικών κοινοτήτων εμπόδισε την ανάδειξη επιστημόνων, διανοουμένων ή καλλιτεχνών. Οι λίγοι επιστήμονες της περιοχής ήταν κυρίως γιατροί ή φαρμακοποιοί. Τις τελευταίες δεκαετίες, οι απόφοιτοι των σχολείων της Τρίπολης και τις Βεγγάζης σπουδάζουν σε ελληνικά, ως επί το πλείστον, αλλά και ευρωπαϊκά και τοπικά πανεπιστήμια.

Βιβλιογραφία

Αγαθαγγελίδου Μαρία (2000) *Η Ελληνική παροικία της Λιβύης από τις αρχές του ; έως τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου πολέμου*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Κοινωνικοοικονομική, πολιτισμική, εκπαιδευτική, θρησκευτική και πολιτική οργάνωση των Ελλήνων στην πόλη της Βιέννης

Μαίρη Κουδούνα

Βιέννη, η πόλη της αρχιτεκτονικής, της μουσικής, του Strauss με το «An der Schönen blauen Donau», της κουλτούρας και της ξεχωριστής ομορφιάς είναι η πόλη που γοητεύει. Σε αυτή τη σημερινή γοητεία είναι πολύ σημαντική η *ελληνική συμβολή ανά τους αιώνες*. Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί το ίδιο το αυστριακό κοινοβούλιο, χτισμένο στο ιστορικό κέντρο της πόλης (Ring), στα πρότυπα των προφυλαίων του Παρθενώνα και η θεά Αθηνά μπροστά από αυτό να δείχνει το «*Δρόμο της Σοφίας*» στον «*Ευρωπαϊό Πολίτη*».

Δεσμοί μακροχρόνιοι και πολλοί συνδέουν τον ελληνισμό με την αυστριακή πρωτεύουσα. Τρεις Βυζαντινές Πριγκήπισσες, η Θεοδώρα Κομνηνή (1148), η Θεοδώρα Αγγελίνα (1203) και η Σοφία Λάσκαρη (1220) παντρεύτηκαν Αυστριακούς ηγεμόνες και μετέφεραν το Βυζαντινό Πολιτισμό στην αυλή της δυναστείας των Μπάμπενμπεργκερ (Babenberger)¹.

Η μορφή όμως της Ελληνικής Ομογένειας της Βιέννης που χαρακτήρισε την «Ιστορία της Ελληνικής Διασποράς» ξεκινά από τα τέλη του 17ου – αρχές του 18ου αιώνα.

Με την ίδρυση στην Αυστρία της «*Εμπορικής Εταιρείας της Ανατολής*» (Orientalische Compagnie, 27-5-1719) εγκαταστάθηκε στη Βιέννη σημαντικός αριθμός Ελλήνων κυρίως από τη Μακεδονία. Στη *Fleischmarkt*, (κρεαταγορά) και στην *Griechengasse* (Δρόμο των Ελλήνων) στο κέντρο της πόλης έφεραν κυρίως καρπούς και ζωικά είδη όπως και ακατέργαστες ύλες για τους κλάδους της αγροτικής βιομηχανίας, και έπαιρναν για τους τόπους τους αυστριακά βιομηχανικά προϊόντα. Στη συνέχεια άρχισαν να καταφθάνουν στη Βιέννη φοιτητές, επιδέξιοι στο να χειρίζονται τα ζητήματά τους. Έτσι οι Έλληνες, ως σημαντικοί παράγοντες της εμπορικής και πνευματικής κίνησης, απέκτησαν ειδικά προνόμια φορολογικές και δασμολογικές ελαφρύνσεις. Με τις εμπορικές συμφωνίες μεταξύ Αυστροουγγαρίας και Οθωμανικού κράτους το 1718 ανέλαβαν ολόκληρο το εμπόριο με την Τουρκία και τους υπόδουλους σε αυτήν λαούς².

Το *πρώτο προνόμιο*³ ίδρυσης Ναού, έλαβαν οι Έλληνες το έτος 1723 για το Ναό του Αγίου Γεωργίου και το ίδιο έτος έγινε η πρώτη ορθόδοξη λειτουργία στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Χρειάστηκαν όμως να περάσουν περίπου 50 χρόνια έως ότου η ορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, με τη βοήθεια των «*Αυτοκρατορικών αυτο-*

¹ Χοτζάκογλου Γ. Χαράλαμπος (1998) *Οι Ελληνορθόδοξοι Ναοί και ο Ελληνισμός της Βιέννης*, Griechische Kirchengemeinden «zur Hl. Dreufältigkeit» und «Zum Hl. Georg» in Wien, Wien – Athen.

² Οι Έλληνες πέτυχαν προνόμια ελαττωμένης φορολογίας και ελαττωμένων δασμών, όπως απέκτησαν και τίτλους ευγενείας. Για παράδειγμα ο εκ Μοσχοπόλεως Σίμων Σίνας, ο εκ Κοζάνης Γεώργιος Καραγιάννης, (Georg von Karajan), ο Ιω. Νικολαΐδης κ.ά.

³ Περιοδικό «*Στάχυς*», *Ι. Μητρόπολις Αυστρίας*, ειδικό τεύχος 86, Βιέννη 1986.

γράφων της 3ης Αυγούστου 1782⁴ και 8ης Οκτωβρίου 1796», εξασφαλίζει την αυτονομία της και να αποκτήσει έναν εσωτερικό κανονισμό ο οποίος ρύθμιζε βασικά θέματα οργάνωσης της «αδελφότητας των εν Βιέννη τουρκομεριτών ρωμαίων» δηλαδή των Ελλήνων που διατηρούσαν την Οθωμανική Υπηκοότητα⁵.

Το πρώτο αυτό προνόμιο το 1723 δόθηκε με τη μεσολάβηση του πρίγκηπα Ευγενίου της Σαβοΐας στον Αυτοκράτορα της Αυστρίας Κάρολο Στ'. Πρεσβευτής της Υψηλής Πύλης της Βιέννης ήταν ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος⁶ στο αρχοντικό του οποίου στεγάστηκε για πρώτη φορά το Παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου. Οι Έλληνες που θέλησαν να παραμείνουν Οθωμανοί υπήκοοι στερούνταν του δικαιώματος να έχουν ακίνητη περιουσία. Το πρόβλημα έλυσε η οικογένεια του Γεωργίου Καραγιάννη (Georg von Karajan). Ως καισαροβασιλικός υπήκοος ο ίδιος αγόρασε στην Griechengasse το πανδοχείο με το όνομα «Küss den Kleinen pfennig Haus» όπου βρίσκεται μέχρι σήμερα ο Ναός του Αγίου Γεωργίου⁷.

Η οικογένεια Karajan συγκαταλέγεται στα μεγάλα ονόματα των Ελλήνων της Διασποράς στη Βιέννη. Ο ιστορικός και φιλόλογος Θεόδωρος Γεωργίου von Karajan, προπάππος του κορυφαίου μουσικού Χέρμπερτ von Karajan ήταν πρόεδρος της κοινότητας της Αγίας Τριάδος για πολλά χρόνια, ανέλαβε τη διεύθυνση της Αυτοκρατορικής Βιβλιοθήκης και των Αυτοκρατορικών και Κρατικών Αρχείων και σφράγισε τη σταδιοδρομία του, με την ανάδειξή του σε Πρόεδρο της Αυστριακής Ακαδημίας των Επιστημών. Πολλοί υποστηρίζουν ότι ο Χέρμπερτ von Karajan κληρονόμησε το ταλέντο του για τη μουσική από τον παππού του, ο οποίος ανήκε στο χορό των ψαλτών της Ελληνοορθόδοξης Εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου και κοντά στον Αλέξανδρο Κατακουζηνό «Διευθυντή του χορού» πάντρεψε την ελληνική και βυζαντινή μουσική με τη δυτικοευρωπαϊκή.

Το 1898 περατώθηκε η ανακαίνιση του ναού με σχέδια του αρχιτέκτονα Ludwig Tischler, με χρηματοδότηση της κοινότητας και ενός ακόμη μεγάλου ευεργέτη του Νικολάου Δούμπα.

Με έγγραφο της Μαρίας-Θηρεσίας, με χρονολογία Βιέννη 2 Μαρτίου 1776, ένα δεύτερο σημαντικό προνόμιο, παρέχεται με τη δυνατότητα ίδρυσης «ενός ευκτηρίου οίκου της ελληνικής κοινότητας» δηλαδή των Ελλήνων Αυστριακών υπηκόων. Ο αυτοκράτορας Ιωσήφ ο ΙΙ την 29.1.1786 «παρεχώρησε εις τους εν τη Αυστριακή πρωτεύουση και αυτοκρατορική έδρα διαμένοντα Έλληνας και Βλάχους, το προνόμιον της τελέσεως λειτουργιών, εν τω ιδρυθέντι εν τω μεταξύ δε εισφορών των πιστών, ναϊδρίω, εις της άλλοτε οικίαν του κόμητος Stockhammer, και ήτις αποτελεί τον πυρήνα του σημερινού ναού»⁸, της Αγίας Τριάδος⁹, που με μια γενναϊώδωρη επιχορήγηση της πόλεως της Βιέννης και της Υπηρεσίας Αναστηλώ-

⁴ Τα προνόμια του Ιωσήφ Β' τυπώθηκαν το 1783: «Καισαροβασιλικόν Προνόμιον χαρισθέν παρά του ...Καίσαρος των Ρωμάνων Ιωσήφ του δευτέρου, εις τους ... εν ... Βιέννη πραγματευομένους, μη συνίτους Ρωμαίους... δια την εκκλησίαν... του Αγίου Γεωργίου ...», Βιέννη, Joseph Edlen von Kurzbe, 1783. Πηγή: Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Εθνικής Σχολής Βιέννης.

⁵ Plöchl Willibald (1983) *Die Wiener Orthodoxen Gricen*, Verlag des Verbandes der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien.

⁶ Λουκάτος Σ. (1961) *Ο Πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια*, ΔΙΕΕΕ 15, 311-312.

⁷ Στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου κήρυξαν μεγάλοι δάσκαλοι του γένους, όπως ο Άνθιμος Γαζής, ο Νεόφυτος Δούκας, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο Ιωακείμ Δημητριάδης που έγινε αργότερα Οικουμενικός Πατριάρχης.

⁸ Ιστορικό του ναού και των καλλιτεχνικών διαρρυθμίσεων του, υπό Klaus Eggert (1966) *Die Griechisch-Orientalische kathedrale am Fleischmarkt in Wien*, περιοδικό Στάχυς, Ι. Μητρόπολις Αυστρίας, Ιανουάριος-Ιούνιος 1966, τεύχος 4-5, Βιέννη.

⁹ «Von ... Kaiser Franz des Zweiten ... Privilegien ... παρά του ... Φραγκίσκου του Β ... Προνόμια, Βιέννη Μεχταριστές, 1822, Πηγή: Ελληνική Εθνική Σχολή Βιέννης ΓΜ* 1370, αντίτυπα 4, ε7.

σεως Μνημείων ανακαινίστηκε τα έτη 1983-1993. Χρησιμοποιήθηκε χρυσός δουκάτων 23,1/3 καρατίων και το κτίριο είναι γνωστό ως το «χρυσό σπίτι» της Βιέννης.

Στην ίδρυση της Ελληνικής Κοινότητας της Αγίας Τριάδος αναφέρονται τα θεσπίσματα της 29ης Ιανουαρίου 1787, 8ης Οκτωβρίου 1796 και το διάταγμα της 19ης Μαΐου 1804.

Αρχικά ιδρύθηκαν οι κοινότητες, των οποίων η ονομασία οφείλεται στο Ναό που είχαν αντίστοιχα ως εκκλησιαστικό κέντρο¹⁰. *Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου τόπος εμπνεύσεων και εξορμήσεων εκείνων που οραματίστηκαν τη δημιουργία της Νέας Ελλάδας και η Εκκλησία της Αγίας Τριάδος κέντρο έκφρασης του ομογενειακού στοιχείου και σημαντικού παράγοντα στην οικονομία της Αυστροουγγαρίας και στην πολιτιστική ζωή της σημερινής ομοσπονδιακής αυστριακής πρωτεύουσας.*

Ο Ιωσήφ Κόμης von Stockhammer, ήταν αυτοκρατορικός οινοχόος. Είχε υποθηκεύσει το ακίνητό του στη Fleischmarkt στις 5.5.1783 για δάνειο της συζύγου του έναντι του ποσού των 28.000 φιορινίων¹¹. Το 1792 οι Έλληνες Αυστριακοί υπήκοοι αγόρασαν το κτίριο αυτό έναντι 21.300 φιορινίων¹².

Με το διάταγμα του 1804 του Franz II παραχωρήθηκε στην Κοινότητα το δικαίωμα της συστάσεως Σχολείου κάτι που είχε ξεκινήσει από το 1801. «Επίσης εγένετο ο Σίνας συνιδρυτής του εν Βιέννη Ελληνικού Σχολείου (10 Μαρτίου 1801), διο το όνομά του είναι αναγεγραμμένον εν τη αιθούση των συνεδριάσεων και δεξιώσεων της κοινότητας της "Αγίας Τριάδος" (10.3.1801)»¹³.

Από την περίοδο αυτή φαίνονται ως ευεργέτες και δωρητές δυο ελληνικές οικογένειες στη Βιέννη, οι *Βαρώνοι von Sina* και η οικογένεια *Δούμπα*, οι οποίοι κυρίως αργότερα όσον αφορά τις Ελληνικές Κοινότητες και την καλλιτεχνική, πολιτιστική και οικονομική ζωή της Βιέννης απέκτησαν τεράστια φήμη.

Ο Γεώργιος Σίμων Σίνας εδώρησε αρχικά στις 9.12.1823, 6.000 φιορίνια «εις μνήμην του αιμνήστου πατρός του Σίμωνος Γεωργίου von Sina»¹⁴ και τον Ιανουάριο του 1824 κατέθεσε ο ίδιος 10.000 φιορίνια «για διαφόρους σκοπούς της Εκκλησίας»¹⁵. Από δαπάνες της εκκλησίας φέρεται «τραπεζική ομολογία 500 φιορινίων δωρεά του Στεργίου Δούμπα με ημερομηνία 30.9.1833»¹⁶.

Ας σημειωθεί εδώ ότι, καθώς τα αποτελέσματα της Βιομηχανικής Επανάστασης γίνονται αισθητά και στην Κεντρική Ευρώπη, διαταράσσουν την οργάνωση, τις δομές και τις τεχνικές του διεθνούς εμπορίου η οικογένεια Sina στρέφεται προς τις χρηματιστηριακές και τις τραπεζικές επιχειρήσεις. Ο Γεώργιος Σ. Σίνας εξελίσσεται σε έναν από τους μεγαλύτερους τραπεζίτες της Αυστροουγγαρίας χορηγεί δάνεια στον ίδιο τον Αυτοκράτορα (το 1832 και το 1835, ποσού 3.000.000 φιορινίων) και διορίζεται πρώτος Διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας της Αυστρίας, θέση που τη διατηρεί για 25 χρόνια. Γίνεται Μέγας Χορηγός του Πολυτεχνείου της Βιέννης, εξελέγει Πρόεδρος της Εταιρείας των Σιδηροδρόμων του Κράτους και οργάνωσε τη συγκοινωνία μέσω του Δούναβη, με την πρώτη «ατμοπλοϊκή εται-

¹⁰ Σήμερα η εκκλησία της Αγίας Τριάδος βρίσκεται στην οδό Fleischmarkt 13, όπου βρίσκονται και τα γραφεία της Μητροπόλεως Αυστρίας και Εξαρχίας Ουγγαρίας και Μεσευρώπης, η Ελληνική Εθνική Σχολή Βιέννης, η βιβλιοθήκη και σε μικρή απόσταση στην οδό Griechengasse 8, η Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου.

¹¹ «Sammlung – Acten – Fascicel mit Gemeinde-Acten No1».

¹² Αρχείο της Ελληνικής Κοινότητας της Αγίας Τριάδος στη Βιέννη.

¹³ Λαΐου Σ. Γεωργίου (1972), *Σίμων Σίνας*, Γραφείο δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών Αθήνα. Ο συγγραφέας έχει πάρει το απόσπασμα από τα πρακτικά της Αγίας Τριάδος.

¹⁴ Αρχείο της ελληνικής κοινότητας της Αγίας τριάδος, «Notiz-Buch» fol 2.

¹⁵ Vgl. Anm. 9, hiuten eingelegte lose Blätter. (Μνημονεύεται εδώ και η εκ 4.000 φιορινίων δωρεά υπέρ του Σχολείου).

¹⁶ Vgl. Anm. 9, fol 1.

ρεία του Δουνάβεως», συμπράττει δε με άλλους επιχειρηματίες για χρηματοδότηση σημαντικών δημόσιων έργων όπως της γέφυρας που ενώνει την Βούδα και την Πέστη στη σημερινή πρωτεύουσα της Ουγγαρίας. Το 1834, το πρώτο στη Βιέννη Γενικών Προξενείον της Ελλάδος «εστεγάσθη εν τω τραπεζικώ οίκω Σίνα am Hoher Markt N. 511».

Στα μέσα του 19ου αιώνα η αγορά της Βιέννης κατακλύζεται από ελληνικά κεφάλαια από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, το Λονδίνο, τη Μασσαλία διοχετεύονται σε τραπεζικές επιχειρήσεις και οι Έλληνες έμποροι τραπεζίτες στρέφουν το ενδιαφέρον προς το νεοσύστατο ελληνικό κράτος κατ' αρχήν με κερδοσκοπικό επιχειρησιακό χαρακτήρα αλλά με σαφή κοινωνική πολιτική και εθνική έκφραση. Ο Σίνας βοηθάει στη δημιουργία του σύγχρονου Νεοελληνικού Κράτους και μεταξύ των άλλων, χτίζει στην Αθήνα την Ακαδημία των Επιστημών και το Αστεροσκοπείο¹⁷.

Η οικογένεια Dumba ασχολήθηκε και με την πολιτική. Ο Νικόλαος Δούμπας, βιομήχανος αλλά και πολιτικός, διακρίθηκε ως μέλος της Άνω Αυστριακής Βουλής. Ήταν κάτοχος της πλουσιότερης συλλογής αυτογράφων του μουσικού Franz Schubert, την οποία έχρισε στο μουσείο Schubert. Ως αντιπρόεδρος των «Φίλων της Μουσικής» της Βιέννης «Musikverein» ανήκει στους πρωτεργάτες για την ανέγερση του ομώνυμου κτιρίου που χτίστηκε στην «οδό των καλλιτεχνών» και που ο δήμος της Βιέννης μετανόμασε σε Dumbastrasse¹⁸. Στην κατοικία του - ένα κολοσσιαίο κτίριο πάνω στο Ring της Βιέννης - στεγάζεται η Γενική Διεύθυνση της Αστυνομίας η Bundespolizei Direction.

Το 1856 ξεκίνησε η μεγάλη ανακαίνιση του Ναού της Αγίας Τριάδος.

Στις 18.4.1856 οι επίτροποι της εκκλησίας Ζηνόβιος Κωνσταντίνος Πάπ, ιππότης von Böhmetten, Γεώργιος Μ. Κούρτης, C. Tirka, Θεόδωρος Δούμπας, συνήλθαν σε σύσκεψη «με θέμα τον εξωραϊσμό της εκκλησίας» ήταν η πρώτη από μια σειρά συσκέψεων, στις οποίες αποφασίστηκε να γίνει γενική ανακαίνιση της Εκκλησίας. Την ανακαίνιση αυτή μπορούμε να θαυμάσουμε μέχρι σήμερα.

Ο Γερμανός ζωγράφος Ludwig Thiersch έκανε τις περιφημες τοιχογραφίες της «Γέννησης του Ιησού» και της «Βάπτισης», όπως και άλλες τοιχογραφίες. Χαρακτηριστικό του ζωγράφου είναι η χρήση του έντονου γαλάζιου χρώματος. Ο ίδιος δίδαξε και στην Ελλάδα στη Σχολή Καλών Τεχνών και στους μαθητές του συγκαταλέγονται κορυφαίοι νεοέλληνες ζωγράφοι όπως ο Ν. Λύτρας και ο Ν. Γύζης¹⁹. Και οι υπόλοιποι μεταρρυθμιστές καλλιτέχνες που είχαν αναλάβει σχετικές εργασίες «επιχρυσωτές, διακοσμητές, μαρμαρογλύπτες, ζωγράφοι» βρίσκονταν σε άμεση επαφή με τον Thiersch, ώστε όλα να είναι σε μια «αρμονία» με τις εικόνες του²⁰. Η Αγία Τράπεζα του Ιερού είναι από μάρμαρο δωρεά της οικογένειας Υψηλάντη²¹.

Το 1862 στον ανακαινισμένο Ναό της Αγίας Τριάδος ο βαρώνος Γεώργιος von Sina, τότε έκτακτος πρέσβυς και πληρεξούσιος υπουργός της Ελλάδας στην Αυστρία, στη Βαυαρία και την Πρωσία ετέλεσε τους γάμους της κόρης του Ελένης με τον πρίγκιπα Υψηλάντη²².

¹⁷ Η εφημερίδα «Morgenpost» (Nr. 137/20-5-1856 και 138/21-5-1856) αναγράφει ότι εκτός των 10.000 φιορινίων, τα οποία δυνάμει της διαθήκης του Γεωργίου Σίνα προορίζοντο για τους φτωχούς της Ελληνικής Κοινότητας της «Αγίας Τριάδος», ο Σίμων Σίνας προσέφερε δια τους πτωχούς της Βιέννης ετέρας 40.000 φιορίνια και δη 30.000 δια τους καθολικούς, 6.000 δια τους προτεστάντες και 4.000 δια τους Ισραηλίτες.

¹⁸ Συνοδικού Θ. (1919) *Ιστορία της Νεοελληνικής Μουσικής*, Αθήνα και Ενεπεκίδη Π. (1968) *Η Βιέννη σε μείζονα και ελάσσονα τόνο*, Αθήνα 1968.

¹⁹ Χοτζάκογλου Χ. (1998) *Οι Ελληνορθόδοξοι Ναοί...*, ό.π., 16.

²⁰ Ιστορικό του ναού και των καλλιτεχνικών διαρρυθμίσεων του, υπό Klaus Eggert (1966) *Die Griechisch-Orientalische Kathedrale am Fleischmarkt in Wien*, περιοδικό *Στάχυς*, Ι. Μητρόπολις Αυστρίας, Ιανουάριος-Ιούνιος 1966, τεύχος 4-5, Βιέννη, 40-44.

²¹ Πηγή: Ξενάγηση πολιτικών προσώπων από τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Αυστρίας και Εξάρχου Ουγγαρίας και Μεσευρώπης Κ. Μιχαήλ.

²² ό.π.

Η πρόσοψη του κτιρίου άλλαξε αργότερα σύμφωνα με τα σχέδια του γνωστού και στην Ελλάδα αρχιτέκτονα *Θεοφίλου von Hansen*²³. Σήμερα ο Ναός αυτός αποτελεί το σημείο συνάντησης της δυτικής ζωγραφικής και αρχιτεκτονικής με τη Βυζαντινή Τέχνη.

Η *Ελληνική Εθνική Σχολή Βιέννης*, όπως ειπώθηκε, ιδρύθηκε το έτος 1801. Έχει φορέα της την ιστορική ελληνική ορθόδοξη κοινότητα της Αγίας Τριάδος στη Βιέννη. Οι γενικές αρχές λειτουργίας της Σχολής καθορίζονται από το κοινοτικό καταστατικό.

Η κοινότητα είναι ΝΠΔΔ²⁴ της Αυστρίας και κατά συνέπεια η Σχολή αναγνωρίζεται επίσημα από το αυστριακό κράτος, το οποίο ασκεί εποπτεία για την εύρυθμη λειτουργία της. Λειτουργεί συνεχώς από το έτος 1804 και είναι το αρχαιότερο εκπαιδευτικό ίδρυμα του εξωτερικού σε ευρωπαϊκό χώρο. Το διάταγμα της Αυστροουγγρικής μοναρχίας του 1804, βοήθησε τη συγκεκριμένη απόφαση της τότε κοινότητας, για την ίδρυση του σχολείου, γιατί σύμφωνα με αυτό τα παιδιά των αλλοδαπών γενικότερα είχαν το δικαίωμα να τους παρέχεται μια βασική εκπαίδευση σύμφωνα με την εθνική τους ταυτότητα. Με το διάταγμα αυτό της μοναρχίας την επιμέλεια του ελληνικού σχολείου είχε η δωδεκάδα (η δωδεκαμελής βουλή της Κοινότητας της Αγίας Τριάδος), η οποία εκτός των άλλων αρμοδιοτήτων είχε την υποχρέωση να προτείνει στην αυστριακή διοίκηση τους δασκάλους και τα διδακτικά βιβλία για έγκριση. Τα διδακτικά βιβλία κατά τον ιστορικό Λουκάτο έπρεπε να έχουν στο ένα μέρος το ελληνικό κείμενο και στο άλλο το γερμανικό. Επίσης, το σχολείο θα στεγαζόταν «εις το δεύτερο πάτωμα του οσπητίου της εκκλησίας της Αγίας Τριάδος και θα είχαν ευρυχώρους και φωτεινά αιθούσας». Τα μαθήματα διδάσκονταν από δύο δασκάλους, ήταν: κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, αριθμητική, γεωγραφία και γραμματική. Η κατήχηση διδασκόταν υποχρεωτικά από ιερέα. Υπήρχαν δύο τάξεις και τα μαθήματα της καθεμιάς διαρκούσαν μια τριετία²⁵.

Σήμερα το πρόγραμμα της *Ελληνικής Εθνικής Σχολής Βιέννης* δεν έχει απομακρυνθεί σημαντικά από τους αρχικούς στόχους. Λειτουργεί με την ίδια επωνυμία *Ελληνική Εθνική Σχολή Βιέννης*, (*Griechische Nationalschule in Wien*). Είναι σχολείο για τη διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης ή ξένης γλώσσας, στεγάζεται στο Μητροπολιτικό Μέγαρο και ανήκει στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Όσον αφορά δε τις κτιριακές εγκαταστάσεις και το εποπτικό υλικό, αυτά είναι άρτια οργανωμένα σύμφωνα με τα πορίσματα της σύγχρονης παιδαγωγικής περί «πολυπολιτισμικής» και «διαπολιτισμικής» εκπαίδευσης και τις προϋποθέσεις λειτουργίας σχολείου, τις απαιτούμενες από το Αυστριακό Υπουργείο Παιδείας. Έχει εξατάξιο Δημοτικό και τμήμα Γυμνασιακό. Διδάσκουν εκπαιδευτικοί αποσπασμένοι από το Ελληνικό Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων και Έλληνες εκπαιδευτικοί της ομογένειας της Βιέννης.

Τα μαθήματα που διδάσκονται είναι: η Ελληνική Γλώσσα, η Ελληνική Ιστορία, ο Ελληνικός Πολιτισμός, η Ορθόδοξη Παράδοση και η Ελληνική Τέχνη. Η προσέγγιση διδασκαλίας γίνεται παίρνοντας υπ' όψη το αξίωμα της ισοτιμίας των πολιτισμών των δύο χωρών, με σκοπό την ειρηνική συμβίωση και συνεργασία ατόμων και ομάδων διαφορετικής προέλευσης και πολιτιστικής παράδοσης που ζουν στη σύγχρονη πολυπολιτισμική κοινωνία της Βιέννης. Σύμφωνα με το καταστατικό της Σχολής διευθυντής είναι ο ιερατικώς προϊστάμενος της Αγίας Τριάδος.

Τα διδακτικά βιβλία στέλλονται από το ελληνικό ΥΠΕΠΘ αλλά το σχολείο πάντα επιλέγει ό,τι μπορεί να εφαρμοστεί στους μαθητές που φοιτούν σε αυτό²⁶.

²³ Theofil Hansen's Briefe an Ernst Ziller (1878-1890) Αρχείο Ακαδημίας Αθηνών.

²⁴ Το Αυστριακό Κοινοβούλιο εξέδωσε το 1967 το Ν. 229/23. Με τη ψήφιση του ομοσπονδιακού αυτού Νόμου η Ορθόδοξη Εκκλησία αναγνωρίστηκε επίσημα, η δε Μητρόπολις και οι Κοινότητες αναγνωρίστηκαν ως Ν.Π.Δ.Δ.

²⁵ Λουκάτος Σ. (1961) *Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την τουρκοκρατία και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια*, ΔΙΕΕΕ 15, 323, 325, 331'.

²⁶ Κουδούνα Μάιρη (1998) *Ελληνική Εθνική Σχολή Βιέννης*, Δύο αιώνες προσφοράς στον απόδημο Ελληνισμό στο: *Τα Εκπαιδευτικά*, τεύχος 47-48, Άνοιξη Καλοκαίρι 1998, 100-104.

Σε αίθουσα της Ελληνικής Σχολής Βιέννης στεγάζεται η βιβλιοθήκη η οποία φαίνεται να λειτούργησε ταυτόχρονα με την ίδρυση της Σχολής²⁷. Οι δύο πρώτοι κατάλογοι βιβλίων της βιβλιοθήκης που σώθηκαν, τυπώθηκαν τον 19ο αιώνα. Ο πρώτος κατάλογος τυπώθηκε το 1846 και ο δεύτερος κατάλογος το 1860.

Ο κατάλογος του 1846 έχει τον τίτλο: «Κατάλογος των εν τη βιβλιοθήκη της εν Βιέννη Εθνικής Ελληνικής Σχολής Βιβλίων. 1846. Εν Βιέννη της Αυστρίας. Εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Μπέγκου». Τον υπογράφουν οι έφοροι του σχολείου Νικαρούσης, Α., Μάρτυρτ, Γ., και Κούρτης, Κ., με ημερομηνία 15 Απριλίου του 1846, με τη συνεργασία των δασκάλων Χαβιαρά, Ι., και Κατακουζηνού, Α.²⁸. Το αρχαιότερο βιβλίο του καταλόγου είναι του έτους 1596, «Απολιναρίου μετάφρασις του ψαλτήρος δια στίχων ...Apollinariii interpretario Psalmodium...Επιμέλεια, μετάφρασις: F. Sylburgius. Τυπογραφείο: Hieronymus Commelinus, 1596». Στον πρόλογο του καταλόγου του 1846, αναφέρεται ο Κανονισμός της βιβλιοθήκης²⁹.

Ο δεύτερος κατάλογος του 1860 έχει τίτλο «Κατάλογος των εν τη βιβλιοθήκη της εν Βιέννη Εθνικής Ελληνικής Σχολής Βιβλίων. 1860. Εν Βιέννη της Αυστρίας, εκ της Τυπογραφίας των Μεχίταριστών»³⁰. Τον υπογράφουν οι: Theodor Georg v. Karagianni, Ζηνόβιος Πωππ και Ζ. Σκαναβής με την επιμέλεια των δασκάλων Οικονομίδου Μ., και Καστελλάνου, Ξ., και ημερομηνία «Εν Βιέννη τη α' Ιανουαρίου 1860». Το αρχαιότερο βιβλίο του καταλόγου είναι του έτους 1529 το: «Περὶ Ιατρικῆς ὕλης κ.λπ.». Συγγραφέας: Διοσκουρίδης, τόπος έκδοσης Κολωνία. Γλώσσα: Ελληνολατινικά με σημειώσεις Λατινικών.

Η επόμενη επίσημη προσπάθεια καταλογράφησης των βιβλίων έγινε από την φιλόλογο Κομνηνή Πηδώνια το έτος 1987, που όμως φέρει σοβαρές ελλείψεις, γιατί η φιλόλογος λόγω του όγκου δουλειάς περιορίστηκε σε ορισμένο αριθμό βιβλίων.

Από την εμπειρία μου στην Ελληνική Εθνική Σχολή Βιέννης, μπορώ για τη Βιβλιοθήκη να καταγράψω τα εξής:

- Σήμερα η βιβλιοθήκη έχει περισσότερο μουσειακή αξία και όχι λειτουργική.
- Τα εκπαιδευτικά βιβλία είναι πολύ περισσότερα σε αριθμό από ότι τα υπόλοιπα ποικίλων ενδιαφερόντων.
- Μεγάλος είναι ο αριθμός των εκδόσεων κλασικών συγγραφέων, Ελλήνων, Λατίνων και Βυζαντινών.
- Υπάρχουν βιβλία Ιστορικά, Νέα Ελληνικά, Εκκλησιαστικά, Λεξικά διαφόρων γλωσσών, Γραμματικές, Φυσικομαθηματικά, Φιλοσοφικά και διάφορα άλλα ποικίλης ύλης.
- Ο αριθμός των ελληνικών βιβλίων είναι μεγαλύτερος από τα ξενόγλωσσα.
- Απουσιάζουν εντελώς αντίτυπα των προεπαναστατικών περιοδικών όπως ο «Ερμής ο Λόγιος» και δεν υπάρχει κανένα επαναστατικό φυλλάδιο του Ρήγα, ενδεχομένως χαρακτηριστικό γνώρισμα της πολιτικής ιδεολογίας των δωρητών της βιβλιοθήκης.
- Τόποι έκδοσης είναι η Βιέννη, η Βενετία αργότερα η Αθήνα και για ελάχιστα βιβλία η Τεργέστη, το Παρίσι, η Λειψία, κ.ά.

²⁷ Τον 18ο αιώνα και ιδιαίτερα στις αρχές του 19ου ιδρύθηκαν πολλές σχολικές βιβλιοθήκες. Πηγή: Καρας Γ. (1977) *Οι θετικές φυσικές επιστήμες στον Ελληνικό 18ο αιώνα*, Αθήνα, 27.

²⁸ Πηδώνια Κ. (1987) *Ελληνικά Παλαιότυπα της βιβλιοθήκης του Ελληνικού Σχολείου και των Ελληνικών Ορθοδόξων Εκκλησιών της Διευνής, Ανάτυπο Π. Τετράδια Εργασίας*, 13, Αθήνα, Κέντρο Ελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

²⁹ «Έκαστος δύναται να λάβη εκ της βιβλιοθήκης οποιανδήποτε βιβλον θελήση, υποχρεούται όμως: Να επιστρέφει την δανεισθείσαν βιβλον εντός 15 ημερών, Ν' αποζημιοί την ενδεχομένην βλάβην ή απώλειαν της δανεισθείσης βιβλου δι' αντικατάστασως άλλης της αυτής εκδόσεως... Όστις επιθυμεί να λάβη βιβλία εκ της εθνικής βιβλιοθήκης ταύτης πρέπει ν' αναφέρηται εις την Εφορείαν».

³⁰ Πηδώνια Κ. (1987) «Ελληνικά Παλαιότυπα...» ό.π., 17, Η συγγραφέας κάνει αναφορά σε άρθρο του καθηγητή ενεκείδη Π., «Ενεπεκίδης Π., Οι Αρμένιοι μοναχοί της Βιέννης και αι Ελληνικάί Εκδόσεις των. Πως και πότε εκγατέστησαν τυπογραφεία με στοιχεία των ανατολικών γλωσσών», Εφημ. Το Βήμα της 18.5.1955, όπου παραθέτει τους τίτλους και άλλων εννέα εκδόσεων του ίδιου τυπογραφείου με χρονολογία από 1800 ως 1872».

Οι Έλληνες της διασποράς στη Βιέννη, ζούσαν και εργάζονταν σε στενή επαφή με τους ιδεολογικούς και κοινωνικούς προσανατολισμούς, που κυριαρχούσαν στην Ευρώπη και την επιρροή του Διαφωτισμού. Διεθνές σταυροδρόμι η Βιέννη, οι Έλληνες που ζούσαν σε αυτή μάθαιναν ξένες γλώσσες, επιθυμούσαν να γνωρίσουν τρόπους καλής συμπεριφοράς και εξασφάλισαν την ενημέρωσή τους από τον ξενόγλωσσο Τύπο. Η ανάγκη όμως επικοινωνίας και ενημέρωσης αποτέλεσε το κίνητρο για τη δημιουργία Ελληνικού Τύπου. Το 1784 κυκλοφορεί η πρώτη εφημερίδα από τον Γεώργιο Βεντότη, αμέσως μετά το ευνοϊκό κλίμα που δημιουργήθηκε χάρη στα Διατάγματα του Αυτοκράτορα Ιωσήφ Β', «*Περί Ελευθεροτυπίας*» της 11-6-1781 και ανεξίτηρησκειάς της 13-10-1781. Η εφημερίδα διέκοψε τη λειτουργία της στις πιεστικές παρεμβάσεις «*Του Μεγάλου Βεζύρη προς τις Αυστριακές Αρχές*», με το σκεπτικό ότι αρχή της κυβέρνησής του είναι «... να κρατή τον λαό εις άγνοιαν, να αποτρέπει την προσοχήν του από τας κρατικές υποθέσεις και να του αποκρύπτει παν ότι συζητείται εν Ευρώπη δια το Τουρκικόν Κράτος»³¹. Ακολουθεί πληθώρα έντυπου υλικού. «Η εφημερίς, των αδελφών Μαρκίδων-Πουλίου, το 1790, μέχρι το 1797 γιατί με τη σύλληψη του Ρήγα, έκλεισε το τυπογραφείο, το φιλολογικό Περιοδικό «*Ερμής Λόγιος ή Φιλολογικάί Αγγελίαί*», 1811-1821, «*Ειδήσεις δια τα Ανατολικά Μέρη*» το 1811, «*Ελληνικός Τηλέγραφος*» 1812-1836, «*Φιλολογικός Τηλέγραφος*» 1817-1821, «*Καλλιόπη*» 1819-1821, κ.ά.

Το έντυπο αυτό υλικό κάλυψε την ειδησεογραφία τη δεκαετία, πριν την επανάσταση του 1821, και την κατοπινή οικονομική και πολιτισμική πορεία του ελληνισμού.

Τα σημαντικότερα βιεννέζικα τυπογραφεία που τύπωναν ελληνικά βιβλία ήταν του Θωμά Τράντερ και του Ιωσήφ Βαουμάιστερ. Ο Τράντερ εξελίχθηκε στο σημαντικότερο τυπογράφο – εκδότη της Αυτοκρατορίας τον 18ο αιώνα³². Το τυπογραφείο αυτό επέλεξε ο Ρήγας Βελεστινλής για τις εκδόσεις των περισσότερων έργων του. Όμως στη γωνία των οδών Fleischmarkt και Rotenturmstrasse υψώνεται μέχρι σήμερα, το κτίριο που στέγασαν οι Μαρκίδες-Πουλίου το δικό τους τυπογραφείο και στο οποίο ο Ρήγας τύπωσε βιβλία του καθώς και τις περίφημες Χάρτες του. Στην είσοδό του βρίσκεται η προτομή του Ρήγα Βελεστινλή.

Η Βιέννη επηρέασε σημαντικά και το μεγάλο μας ζωγράφο Κωνσταντίνο Παρθένη (1878-1967). Ο Παρθένης σπούδασε στη Βιεννέζικη Ακαδημία των Καλών Τεχνών. Έζησε τα εθνικιστικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν τότε στην Αυτοκρατορία αλλά και ενθουσιάστηκε, από τις αισθητικές αξίες της Art Nouveau του Jugendstils που έδωσε τον τόνο η Secession. Στην Τέχνη μεσουρανούσε στη Βιέννη ο Gustav Klimt, ζωγράφισε για την αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου της Βιέννης τις συνθέσεις του. Η άντληση θεμάτων από την Ελληνική Αρχαιότητα κυριαρχούσε. Στη μελέτη της Τέχνης έχουμε τη μεγάλη εποχή της «*Σχολής της Βιέννης*» και ο μεγάλος μουσικός Ρίχαρντ Strauss μελοποιεί την Αριάδνη στη Νάξο (1904). Ακόμη και στην ιατρική παρουσιάζονται οι πρώτες εργασίες του Φρόιντ για την ερμηνεία των Ονείρων και το σημαντικό ρόλο του υποσυνειδήτου στη ζωή.

Ο νεαρός Παρθένης το 1907 πρέπει να ζωγράφισε τους πίνακες όχι μόνο του Αγίου Γεωργίου της Βιέννης αλλά και των ομωνύμων Ναών του Πόρου και του Καίρου.

Το 1994 ολοκληρώθηκαν οι διαπραγματεύσεις για την 4η διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και από 1-1-1995 η Αυστρία προσχώρησε στην Κοινότητα. Έτσι πλέον ως ισότιμο μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι Έλληνες της διασποράς εκεί απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα και με τους κατοίκους της Ελλάδας ως Ευρωπαίοι πολίτες.

Σήμερα η ελληνική κοινότητα έχει συρρικνωθεί. Κέντρο της η Ιερά Μητρόπολη Αυστρίας και Εξαρχία Ουγγαρίας και Μεσευρώπης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, [Ίδρυση 17 Φεβρουαρίου 1963, Αναγνώριση 1967, Ν. 229/23 ως Ν.Π.Δ.Δ.], η οποία συντονίζει το

³¹ Κουμαριανού Αικ. (1995) Ο προεπαναστατικός Τύπος, Εφημερίδα, *Η Καθημερινή*, 14 Μαΐου 1995.

³² Σε εποχή ακμής είχε στην κατοχή του ο Τράντερ πέντε τυπογραφεία, χιτήρια τυπογραφικών στοιχείων, μύλους για την παραγωγή χαρτιού και δεκαοχτώ βιβλιοπωλεία.

έργο των Κοινοτήτων, του Σχολείου, των πολιτιστικών Συλλόγων, αλλά και της Οικουμενικής κίνησης. Συντονιστής των προσπαθειών ο σημερινός Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Μιχαήλ Στάικος, ο οποίος εξελέγει το 1991. Σε συνεργασία με την Ελληνική Πρεσβεία στη Βιέννη, τις Υπηρεσίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Διεθνών Οργανισμών διεκπεραιώνουν το βαρύ προνόμιο, να συνεχίσουν σιωπηρά και υπερήφανα στον 21ο αιώνα την εθνική μας πολιτική για τους απόδημους Έλληνες του εξωτερικού και ιδιαίτερα της Αυστρίας.

Βιβλιογραφία

Εφημερίς της κυβερνήσεως τ. Α', αριθ. Φύλλου 124 Ν 2413/17.6.1996: Ελληνική Παιδεία στο εξωτερικό, διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις.

Εφημερίς «Το Βήμα» 24.9.1995

Ενεπεκίδη Π. (1968) *Η Βιέννη σε μείζονα και ελάσσονα τόνο*, Αθήνα.

Ευστραδιάδης Σώφρον (1912) *Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου και η κοινότης των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων*, Αλεξάνδρεια.

Hansen Theophil (1861) *Die Umgestaltung des Pfarr-und Schulgebäudes der nicht-unirten Griechen in Wien*, *Allgemeine Bauzeitung*, Wien, 164-165.

Hansen Theophil (1876) *Pestauration des Palais Sr. Exzellenz Baron Simon von Sina am Hoher Markt in Wien*. *Allgemeine Bauzeitung*, Wien, 67-68.

Η Άκατος, Νοέμβριος 1992. Εφημερίδα των Ελλήνων επιστημόνων στη Βιέννη. Συνέντευξη Μ. Κουδούνα στη συντακτική επιτροπή.

Ίδρυμα Πολιτισμού για τη Βιέννη (1995) τιμητική έκδοση, Αθήνα.

Κουδούνα Μαίρη (1998) Ελληνική Εθνική Σχολή Βιέννης, Δύο αιώνες Προσφοράς στον Απόδημο Ελληνισμό. *Τα Εκπαιδευτικά*, τεύχος 47-48, Άνοιξη-Καλοκαίρι, 100-104.

Koimzoglu Michel (1912) *Geschichte der Griechisch-Orientalischen Kirchengemeinde Zum Heiligen Georg in Wien*, Wien, Sina, 18-20.

Κουμαριανού Αικ. (1995) *Die griechische vorrevolutionäre Presse*. Athenen.

Λάιος Γεώργιος Σ. (1972) Σιμών Σίνας, βιογραφία εθνικών ευεργετών 1, Γραφείο Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα.

Λουκάτος Σ. (1962) *Ο Πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια*, ΔΙΕΕΕ 15.

Παλλατίδου Αν.(1845) *Υπόμνημα ιστορικών περί αρχής και προόδου και της σημερινής ακμής του εν Βιέννη ελληνικού συνοικισμού αυτοσχεδιασθέν αφορμή της νεωστί γενομένης μεταρρυθμίσεως της εκκλησιαστικής ημών μουσικής εις το τετράφωνον*. Βιέννη, Nachdruck Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 25.

Πηδώνια Κομνημή Δ. (1987) Ελληνικά παλαιότυπα της βιβλιοθήκης του ελληνικού σχολείου και των ελληνικών ορθοδόξων εκκλησιών της Βιέννης, Ανάτυπο Π. *Τετράδιο εργασίας* 13, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ.

Προκοπίου Άγγελος (1968) *Ιστορία της Τέχνης 1750-1950*. Τόμ. Α' Νεοκλασικισμός Αθήναι. Ιδιαίτερα 358 – 369, Ακαδημία.

Στάχους, περιοδικό της Ιεράς Μητροπόλεως Αυστρίας, Βιέννη Ιανουάριος-Ιούνιος 1966, τεύχος 4-5, Τεύχος 18, Ιούνιος 1970 και Τεύχος 86, Βιέννη 1986.

Στάικος Μιχαήλ Μητροπολίτου Αυστρίας και Εξάρχου Ουγγαρίας και Μεσευρώπης (1998) *Ο Μητροπολίτης Αμασείας Γερμανός Καραβαγγέλης και Έξαρχος Κεντρίας Ευρώπης*. Θεσσαλονίκη.

Συνοδινού Θ. (1919) *Ιστορία της Νεοελληνικής Μουσικής*, Αθήνα.

Willibald M. Plöchl (1983) *Die Wiener Orthodoxen, Griechen* verlag des Verbandes der Wissenschaftlichen Gesellschaften österreichs Wien).

Χοτζάκογλου Γ. Χαράλαμπος (1998) *Οι Ελληνορθόδοξοι Ναοί και ο Ελληνισμός της Βιέννης, Griechische Kirchengemeinden «Zur Hl. Dreufältigkeit», und «Zum Hl. Georg» in Wien, Wien – Athen.*

Αρχεῖον της εν Βιέννη Ελληνικής Κοινότητας της «Αγίας Τριάδος».

Αρχεῖον της εν Βιέννη Ελληνικής Κοινότητας του «Αγίου Γεωργίου».

Parlament: Archiv

Universität: Archiv

Archiv der Stadt Wien: Merkantilgericht

Akademie der bildenden Künste: Handzeichnungen, Photosammlungen

«Sammlung – Acten – Fascicel mit Gemeinde-Acten No 1».

Vgl. Anm. 9, hiuten eingelegte lose Blätter.

Vgl. Anm. 9, fol 1.

Theofil Hansen's Briefe an Ernst Ziller (1878-1890) Αρχεῖο Ακαδημίας Αθηνών.

Ιστορικό Αρχεῖο Υπουργείου Εξωτερικών.

Αρχεῖο Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Πρωτόκολλα.

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο Σχολή Καλών Τεχνών.

Ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης, Ίμβρου και Τενέδου: 80 χρόνια μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923-2003)

Βύρων Ματαράγκας

Ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης, Ίμβρου και Τενέδου ανήκει στην κατηγορία των ιστορικών ελληνικών μειονοτήτων. Δεν πρόκειται για «παροικία μεταναστών», ούτε η Κωνσταντινούπολη, η Ίμβρος και η Τένεδος υπήρξε «κοινωνία υποδοχής» των Ελλήνων που ζούσαν ή εναπέμειναν εκεί, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των Ελλήνων της Γερμανίας, Σουηδίας, Αυστραλίας κ.λπ.

Μειονότητα είναι το σύνολο των προσώπων, τα οποία ζουν σε μία συγκεκριμένη εδαφική περιοχή από πολλών γενεών και διακρίνονται από το σύνολο του πληθυσμού του κράτους, υπό την κυριαρχία του οποίου υπήχθησαν, ένεκα της διαφορετικής φυλής τους ή της εθνικής καταγωγής τους ή της θρησκείας τους ή της γλώσσας τους. Οι μειονότητες διακρίνονται, με κριτήριο το διακριτικό τους γνώρισμα, σε: α) φυλετικές, β) εθνικές, γ) θρησκευτικές, και δ) γλωσσικές. Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου αποτελούν εθνική, γλωσσική και θρησκευτική μειονότητα¹.

Τα μέλη μια μειονότητας είναι από πολλών γενεών εγκατεστημένα σε μια συγκεκριμένη εδαφική περιοχή, την πολιτική τύχη της οποίας ακολουθούν. Τα διακριτικά γνωρίσματα της μειονότητας (η φυλή, η εθνικότητα, η γλώσσα και η θρησκεία) συνήθως την συνδέουν με τον λαό γειτονικού κράτους. Οι μειονότητες είναι δημιούργημα της ιστορίας και προέκυψαν από την ελεύθερη κυκλοφορία και την εγκατάσταση ομάδων ανθρώπων μέσα στα σύνορα αχανών αυτοκρατοριών (η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η βυζαντινή αυτοκρατορία, το κράτος των Σελτσούκων, η οθωμανική αυτοκρατορία, η τσαρική Ρωσία, η γερμανική αυτοκρατορία, η Αυστρο-ουγγρική μοναρχία κ.α.) ακόμα και από την υποχρεωτική εγκατάσταση μιας ομάδας ανθρώπων σε συγκεκριμένη εδαφική περιοχή, κατά την ανάπτυξη μιας τέτοιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Το έδαφος στο οποίο ζει η μειονότητα, είναι η πατρώα γη για τα μέλη της. Η μειονότητα συνδέεται με το έδαφος αυτό με μακροχρόνια διαβίωση. Στο έδαφος αυτό η μειονότητα ζει, αναπτύσσεται και αναπαράγεται από γενεά σε γενεά, διατηρώντας την βούληση να παραμείνει εκεί.

Η μειονότητα διαφέρει και από τους μετανάστες και από τους πρόσφυγες, οι οποίοι σε καμία περίπτωση και από καμία άποψη δεν μπορούν να εξομοιωθούν με τις μειονότητες. Μπορεί οι μετανάστες και οι πρόσφυγες να συνθέτουν ευδιάκριτες εθνικές (γλωσσικές ή

¹ Περί μειονοτήτων βλ. Διακοφωτάκης Γ.Ι. (2001) *Περί μειονοτήτων κατά το Διεθνές Δίκαιο*, Αντ.Ν.Σάκκουλα, 51-106. Carotorti Francesco (1997) *Minorities* στο: Bernhardt Rudolf *Encyclopedia of Public International Law*, Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law, Volume III, 410-420. Thornberry Patric (1991) *International Law and the Rights of Minorities*, Oxford, Clarendon Press. Vukas Budislav (1991) *States, Peoples and Minorities*, RCADI, VI, 267-524. Achour Yadh Ben (1994) *Souveraineté Étatique et Protection Internationale des Minorités*, RCADI, I, 325-461.

θρησκευτικές) ομάδες στην κοινωνία της χώρας, όπου ζουν, αλλά δεν είναι μειονότητες².

Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες ζουν πάντοτε με την προοπτική της επιστροφής τους στην χώρα τους, την οποία εγκατέλειψαν οι μεν μετανάστες³ για λόγους οικονομικούς, αναζητώντας μια καλύτερη ζωή στην ξενιτιά, οι δε πρόσφυγες⁴ για λόγους πολιτικούς, επιδιώκοντας τη διάσωση της ζωής τους και της ελευθερίας τους, ύψιστα αγαθά, που κινδυνεύουν στην χώρα τους.

Αντιθέτως, τα μέλη μιας μειονότητας προτίθενται και θέλουν να εξακολουθήσουν να ζουν στην πατρώα γη τους. Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες είναι αλλοδαποί, οι οποίοι «περιστασιακά» βρίσκονται σε ξένη χώρα. Κανένας «μακροχρόνιος ιστορικός δεσμός» δεν συνδέει τον μετανάστη και τον πρόσφυγα με τη γη της ξένης χώρας, στην οποία βρίσκεται προσωρινά. Συναφώς κρίνεται σκόπιμο να διευκρινίσω ότι τα μέλη μιας μειονότητας έχουν την ιθαγένεια (δηλαδή την υπηκοότητα) του κράτους, υπό την κυριαρχία του οποίου υπήχθησαν. Εάν αυτό δεν συμβαίνει, τότε πρόκειται για μία ομάδα αλλοδαπών, που ζουν σε ξένη χώρα. Πρέπει να εφοδιαστούν με άδεια παραμονής και άδεια εργασίας. Είναι πιθανόν, κάποια στιγμή στη λήξη αυτών των αδειών, η διοίκηση να αρνηθεί να τις ανανεώσει και να τους καλέσει να εγκαταλείψουν τη χώρα εντός τακτής προθεσμίας.

Ιθαγένεια, υπηκοότητα και εθνικότητα

Αναγκαία κρίνεται η ανάπτυξη της εννοίας της ιθαγένειας και ο διαχωρισμός αυτής από την έννοια της εθνικότητας⁵. *Ιθαγένεια* και *υπηκοότητα* είναι όροι συνώνυμοι και υποδηλώνουν τον *νομικό δεσμό ενός ατόμου με ορισμένο κράτος*. Η ιθαγένεια ή υπηκοότητα δεν πρέπει να συγχέεται με την εθνικότητα, που είναι ο δεσμός ενός ατόμου με ορισμένο έθνος και όχι ορισμένο κράτος. Αυτό προκύπτει με σαφήνεια από την διεθνή νομολογία και συγκεκριμένα από την θέση που έλαβε το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης στην υπόθεση του *Nottebohm*⁶ (6 Απριλίου 1955) καθώς και την Συμβουλευτική Γνωμοδότηση του Διαρκούς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης στην διαφορά μεταξύ της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας με αφορμή τα γαλλικά διατάγματα περί ιθαγένειας στην Τυνησία και το Μαρόκο⁷ (7 Φεβρουαρίου 1923).

² Για την διαφορά μεταξύ μειονοτήτων και μεταναστών βλ. Bredimas A. (1996) *Les États Membres des Communautés Européennes et le Pacte relatif aux droits civils et politiques*, Athènes, 141 επ.

Bosch van den Marianne and van Genugten Willem (2002) *International Legal Protection of Migrant Workers, National Minorities and Indigenous Peoples. Comparing Underlying Concepts*, *International Journal on Minority and Group Rights*, Vol. 9, _3, 2002.

³ Περὶ μεταναστών βλ. Kommers Donald P. (1999) *Immigration* στο: Bernhardt Rudolf *Encyclopedia of Public International Law*, op. cit., Volume II, 940-943.

⁴ Περὶ προσφύγων βλ. Jahn Eberhard (2000) *Refugees* στο: Bernhardt Rudolf *Encyclopedia of Public International Law*, op. cit., Volume IV, 72-76.

Ρούκουνας Ε. (1995) *Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, ΙΜΔΑ, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 231-250

Goodwin-Gill Guy S. (1996) *The Refugee in International Law*, Oxford, Clarendon Press.

⁵ Περὶ ιθαγένειας βλ. Παπασιωπη-Πασιά Ζωή (2002) *Δίκαιο Ιθαγένειας*, Σάκκουλα, 1-11

Γραμματικακή-Αλεξίου Α., Παπασιωπη-Πασιά Ζ., Βασιλακάκης Ε. (2002) *Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο*, Σάκκουλα, 33-36.

Κρίστιη-Νικολετοπούλου Έλλη (1965) *Η Ιθαγένεια*, Αθήνα, 18-27.

Randelzhofer Albrecht (1997) *Nationality* (με την έννοια της ιθαγένειας και όχι της εθνικότητας) στο: Bernhardt Rudolf *Encyclopedia of Public International Law*, op. cit., Volume III, 501-510.

Terré François (1975) *Réflexions sur la notion de nationalité*, *Revue critique de droit international privé* _64, 179 επ.

⁶ ...le lien juridique de la nationalité... (ο νομικός δεσμός της ιθαγένειας) C.I.J., *Recueil* 1955, 22.

⁷ Το ΔΔΔΔ γνωμοδότησε ότι καλώς η Γαλλία τότε, με πράξεις του εσωτερικού δικαίου της όπως είναι το διάταγμα, εφαρμοστέες στις δύο αυτές προστατευόμενες χώρες, απένειμε την ιθαγένειά της σε κάθε πρόσωπο, που γεννήθηκε στο έδαφος της μιάς των χωρών αυτών, υπό τον όρο ότι ο ένας από τους γονείς του, ακόμη κι αν ήταν αλλοδαπός – δηλαδή είχε την ιθαγένεια άλλου κράτους – γεννήθηκε και εκείνος σε μία από τις χώρες αυτές. Με άλλα λόγια, το ΔΔΔΔ γνωμοδότησε ότι καλώς η Γαλλία πολιτοποίησε, δηλαδή απένειμε αθρόως την ιθαγένειά της στους λαούς της Τυνησίας και του Μαρόκου, Προτεκτοράτα της Γαλλίας από το 1881 και το 1912 αντίστοιχως.

Η ιθαγένεια ή υπηκοότης εντάσσει το άτομο στον λαό ορισμένου κράτους, δηλαδή στο σύνολο των ανθρώπων, οι οποίοι διαβιούν υπό την εδαφική κυριαρχία δεδομένου κράτους και τον καθιστά υπήκοο ή πολίτη το κράτους αυτού ή ημεδαπό ως προς το κράτος αυτό σε αντιδιαστολή προς τον αλλοδαπό, ο οποίος είναι υπήκοος ή πολίτης άλλου κράτους. Στην ελληνική γλώσσα χρησιμοποιούμε τους όρους «υπήκοος», «πολίτης», «ημεδαπός», όχι όμως και τον όρο «ιθαγενής», επειδή επεκράτησε να καλούνται ιθαγενείς οι αυτόχθονες χωρών μη ευρωπαϊκού πολιτισμού⁸. Ο όρος «ιθαγένεια» καθιερώθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα με τον Νόμο περί ελληνικής ιθαγένειας της 15.5.1835.

Η έννοια του κράτους διαφέρει από εκείνη του έθνους. Ένα κράτος δεν ταυτίζεται πάντοτε με συγκεκριμένο έθνος. Με άλλα λόγια, ένα έθνος δεν συμπίπτει με τον λαό δεδομένου κράτους, διότι το σύνολο των ανθρώπων που συνθέτει τον λαό του κράτους αυτού, περιλαμβάνει και: α) πρόσωπα που έχουν την ιθαγένεια άλλου κράτους, δηλαδή είναι αλλοδαποί όπως οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, β) πρόσωπα που ανήκουν σε εθνότητα, γλωσσική ή θρησκευτική κοινότητα διαφορετική από εκείνη στην οποία ανήκει η πλειοψηφία του λαού του εν λόγω κράτους. Πρόκειται για τις μειονότητες.

Ανέκαθεν ο προσδιορισμός της έννοιας του έθνους προσέκρουε σε δυσχέρειες. Τα διάφορα κριτήρια που προτάθηκαν για τον προσδιορισμό της έννοιας αυτής διακρίνονται σε αντικειμενικά και υποκειμενικά. Τα προτεινόμενα αντικειμενικά κριτήρια είναι η φυλή, η γλώσσα, η θρησκεία και η χωρική έκταση, δηλαδή η εδαφική περιοχή, όπου η ομάδα ατόμων που συνθέτει το έθνος διαβιεί από κοινού και από μακρού χρόνου. Ένεκα, όμως, της ανεπάρκειας των κριτηρίων αυτών για τον ικανοποιητικό προσδιορισμό της έννοιας του έθνους, γίνεται δεκτό ότι βαρύνουσα σημασία έχουν τα υποκειμενικά κριτήρια και συγκεκριμένα η κοινή εθνική συνείδηση, δηλαδή η συνείδηση των ατόμων που απαρτίζουν το έθνος ότι ανήκουν στο έθνος αυτό. Αυτή η κοινή συνείδηση πηγάζει από τον κοινό πολιτισμό, την κοινή ιστορία και τις κοινές επιδιώξεις. Αυτή η κοινή συνείδηση είναι διαρκής και μεταδίδεται από γενεά σε γενεά⁹.

Δεν μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι τα αντικειμενικά κριτήρια δεν έχουν καμία σημασία για τη διαμόρφωση και ανάπτυξη μιας εθνικής ενότητας. Αντιθέτως, μπορούν να συμβάλλουν ουσιαστικά στη διαμόρφωση και βαθμιαία ανάπτυξη της κοινής εθνικής συνείδησης, συνεπώς και στη δημιουργία του έθνους¹⁰.

Σε κάποιες περιπτώσεις, η κοινή πολιτική συνείδηση οδήγησε στη δημιουργία εθνών παρά την ποικιλία της προέλευσης των ανθρώπων, που αποτέλεσαν τα έθνη αυτά¹¹. Αυτό συνέβη στην περίπτωση των Ελβετών και των (βορειών και νοτίων) Αμερικανών.

Οι ανήκοντες στο ίδιο έθνος λέγονται ομοεθνείς ή ομογενείς. Οι ανήκοντες σε διαφορετικά έθνη λέγονται αλλοεθνείς ή αλλογενείς.

Η ιθαγένεια είναι έννοια, την οποία δημιουργούν και ρυθμίζουν οι νομοθεσίες των κρατών, δηλαδή είναι δημιούργημα του εσωτερικού δικαίου των κρατών¹². Η εθνικότης αναφέρεται στα αισθήματα, την σκέψη¹³, τον τρόπο ζωής, τις κοινές παραδόσεις, τα κοινά βιώ-

⁸ Κρίστη – Νικολετοπούλου Έλλη (1965), ό.π., 19, Βάλληνας Π. (1943) Δίκαιον Ιθαγενείας, Αθήναι, 19.

⁹ Γεωργόπουλος Κ. (1971) *Στοιχεία Συνταγματικού Δικαίου*, Τόμος Α' Αθήναι, 17-20, Hauriou A. (1972) *Droit Constitutionnel et Institutions Politiques*, Paris, 89 επ., Jellinek G. *Allgemeine Staatslehre*, 116 και 119.

¹⁰ Γεωργόπουλος Κ. (1971), ό.π., 19.

¹¹ Κρίστη – Νικολετοπούλου Έλλη (1965), ό.π., 25.

¹² Ευσταθιάδης Κ. (1979) *Διεθνές Δίκαιον*, Αθήναι, 8-11, Thierry Hubert, Combacau Jean, Sur Serge, Vallée Charles (1981), *Droit International Public*, Paris, 282-287. Σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο τα σχετικά με την ιθαγένεια θέματα ανάγονται στην αποκλειστική αρμοδιότητα του Κράτους.

¹³ Η Κρίστη – Νικολετοπούλου Έλλη (1965), ό.π., 25, κάνει λόγο για «σημεία ψυχικής συναντήσεως», ενώ ο Hauriou A. (1972), ό.π., 90-91, κάνει λόγο για «*liens spirituels*» (πνευματικούς δεσμούς), «*éléments spirituels*» (πνευματικά στοιχεία) και «*parenté spirituelle*» (πνευματική συγγένεια).

ματα από τις κοινές ιστορικές εμπειρίες.

Η ιθαγένεια δεν συμπίπτει πάντοτε με την εθνικότητα. Ούτε είναι αναγκαίο ιθαγένεια και εθνικότης να συμπίπτουν¹⁴.

Οι Έλληνες, οι οποίοι εναπέμειναν στην Κωνσταντινούπολη, την Ίμβρο και την Τένεδο, είναι μεν Έλληνες ως προς την εθνικότητα, την εθνική καταγωγή, το γένος, έχουν όμως την τουρκική ιθαγένεια και όχι την ελληνική. Παρομοίως, οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης ή της Δωδεκανήσου, μολονότι είναι αλλογενείς, είναι Έλληνες υπήκοοι.

Σε κάποιες γλώσσες χρησιμοποιείται αδιακρίτως η ίδια λέξη όπως «nationalité» στα γαλλικά ή «nationality» στα αγγλικά προς υποδήλωση αμφοτέρων των εννοιών. Στις περιπτώσεις αυτές η εννοιολογική διάκριση δεν είναι σαφής. Στα γερμανικά χρησιμοποιούνται δύο διαφορετικές λέξεις προς υποδήλωση των δύο διαφορετικών εννοιών: die Staatsangehörigkeit (η ιθαγένεια) και die Nationalität (η εθνικότης)¹⁵.

Έλληνες του Εξωτερικού

Οι Έλληνες που ζουν έξω από τα σημερινά σύνορα της Ελλάδος, αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του Ελληνικού Έθνους¹⁶. Εκτιμάται ότι αντιπροσωπεύουν σχεδόν το τρίτο του όλου Ελληνικού Έθνους. Η συμβολή των στην ανάπτυξη της Νεότερης Ελλάδας υπήρξε σημαντική. Όπως σημαντική εξακολουθεί να είναι η συμβολή τους στην διαμόρφωση των διεθνών ερεισμάτων της χώρας μας στο σύγχρονο διεθνές σκηνικό.

Η χρήση του όρου «Απόδημος Ελληνισμός» ή «Απόδημοι Έλληνες» είναι μια αυθαίρετη αφαιρετική επιλογή, η οποία περιορίζει το εύρος του εκτός Ελλάδος Ελληνισμού μόνο στις παροικίες των μεταναστών (Γερμανία, Σουηδία και γενικά δυτικό-ευρωπαϊκές χώρες) και των απογόνων τους (Η.Π.Α., Αυστραλία). Ο όρος αυτός περιγράφει τους Έλληνες, οι οποίοι, κάποια στιγμή, εκπατρίστηκαν, ξενιτεύτηκαν. Είναι προφανές ότι δεν καλύπτει τους γηγενείς, αυτόχθονες ελληνικούς πληθυσμούς ξένων χωρών. Οι Έλληνες αυτοί δεν βρέθηκαν στην ξένη χώρα επειδή εκείνοι ή κάποιοι πρόγονοί τους ξενιτεύτηκαν, αποδήμησαν στην ξένη χώρα από κάποια περιοχή της Ελλάδας. Βρίσκονται εκεί από πολλών γενεών. Η περιοχή όπου ζουν, είναι η πατρώα γη τους. Πέραν του εθνικού δεσμού, κανένα άλλο δεσμό δεν έχουν με την Ελλάδα, ούτε ως χώρα ούτε ως κράτος.

Οι Έλληνες της Κύπρου, Κωνσταντινούπολης, Ίμβρου και Τενέδου, Βορείου Ηπείρου, των παλαιών κοινοτήτων της Βενετίας, Νεάπολης, Τεργέστης και Βιέννης, που επιζούν ακόμα, των λιγοστών ελληνοφώνων θυλάκων στη Νότια Ιταλία, των κοινοτήτων της Ρουμανίας, οι οποίες άνησαν για εκατοντάδες χρόνια, των άλλοτε σπουδαίων ελληνικών κέντρων της Οδησσού (Ουκρανία), Φιλιπούπολης (Πλόβντιβ, Βουλγαρία), του Μοναστηρίου (Μπίτολα, ΠΓΔΜ), των Σκοπίων, της Νίσας (Σερβία), των άλλοτε πολυάριθμων κοινοτήτων της Αιγύπτου¹⁷, που γνώ-

¹⁴ Κρίστη – Νικολετοπούλου Έλλη (1965), ό.π., 23, Παπασιωπή-Πασιά Ζωή (2002), ό.π., 7-8.

¹⁵ Σημειώτεον ότι στην Ενοποιημένη Απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, ο όρος «ιθαγένεια της Ένωσης» (άρθρο 2) απεδόθη στα γαλλικά ως «citoyenneté de l' Union» και στα αγγλικά ως «citizenship of the Union».

¹⁶ Βλ. Υπουργείο Εξωτερικών, *Διεύθυνση Απόδημων Ελλήνων* (1987), Αθήνα, 13-14.

¹⁷ Η ελληνική παροικία της Αιγύπτου θεμελιώθηκε επί Μοχάμαντ Άλι του Καβαλιώτη (1805-1848), ενώ και ενωρίτερα ζούσαν Έλληνες στην Αίγυπτο. Ως Διοικητής της Αιγύπτου ο Μοχάμαντ Άλι, στην προσπάθειά του να εκσυγχρονίσει την οικονομία και τον τεχνικό εξοπλισμό της χώρας, ενθάρρυνε την εγκατάσταση των Ευρωπαίων γενικά και ιδιαίτερα των Ελλήνων, διότι αντελήφθη πόσο μεγάλη μπορούσε να αποβεί η συμβολή τους στην επιτυχία των σχεδίων του. Ενόησε, λοιπόν, τους Έλληνες και συνεργάστηκε μαζί τους με αποτέλεσμα να θεμελιωθεί και να ακμάσει η ελληνική παροικία. Περίδης Γιώργος (1993) Ομιλία στο Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Λευκωσίας (Πύλη Αμμοχώστου), 24 Μαρτίου 1993. Σειρά Διαλέξεων Λαϊκού Πανεπιστημίου, Αντίτυπο Τεύχους Αρ. 1 (218) 1993 Πολιτιστικού Περιοδικού Νέα Εποχή «Οι Ελληνικές Παροικίες στην Αίγυπτο». Σημειώτεον ότι οι Έλληνες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν τότε στην Αίγυπτο, προήρχοντο στην πλειοψηφία τους από τα νησιά του Αιγαίου (Δωδεκάνησος, Κρήτη κ.α.), τα οποία ανήκαν, όπως και η Αίγυπτος, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αργότερα η ελληνική παροικία της Αιγύπτου ενισχύθηκε με Έλληνες από την Κάσο, οι οποίοι συμμετείχαν στις εργασίες διανοίξεως της δώρυγας του Σουέζ (1859-1869). Βλ. επίσης Γιολουράκης Μανώλης (1967) *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική ιστορία του Ελληνισμού της Αιγύπτου*, Αθήνα.

ρισαν συνεχή και λαμπρή ακμή επί εκατό και περισσότερα χρόνια καθώς και οι Πόντιοι, οι οποίοι, μετά την αποσύνθεση της πάλαι ποτέ διαλαμψιάς Ε.Σ.Σ.Δ. ζουν στην Ουκρανία, την Ρωσία και τις χώρες του Καυκάσου, δεν μπορούν να θεωρηθούν «απόδημοι»¹⁸.

Ο όρος «Έλληνες της διασποράς», που υποδηλώνει τους διασκορπισμένους σε ξένες χώρες Έλληνες, καλύπτει εννοιολογικά και τις ιστορικές ελληνικές παροικίες του εξωτερικού.

Προτιμώ όμως τον δόκιμο όρο «Έλληνες του Εξωτερικού», ο οποίος εννοιολογικά καλύπτει όλους τους Έλληνες που ζουν εκτός Ελλάδος, ανεξαρτήτως της ιθαγενείας αυτών, και όχι μόνο τους μετανάστες, δηλαδή αυτούς που κάποια στιγμή ξενιτεύθηκαν, αποδήμησαν σε ξένη χώρα από το εθνικό κέντρο, την Ελλάδα, έτσι όπως γεωγραφικά προσδιορίζεται από τα σημερινά σύνορά της¹⁹.

Γι' αυτό εισηγούμαι να προτιμάται ο όρος αυτός και στη διοικητική ορολογία, κυρίως όμως για τους σκοπούς της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας.

Η διεθνής προστασία των μειονοτήτων

Κανένα από τα μικρά εθνικά κράτη, τα οποία, μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, εμφανίστηκαν στον πολιτικό χάρτη της βόρειας, κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, δεν επέτυχε την εθνική ολοκλήρωσή του κατ' εφαρμογήν της αρχής των εθνότητων, η οποία πανηγυρικά διεκηρύχθη τότε²⁰. Κάθε κράτος είχε αφήσει μέρος του εθνικού κορμού του εκτός των συνόρων του, στο έδαφος γειτονικού κράτους, ενώ το ίδιο περιέκλειε εντός των εδαφικών ορίων του μία ή και περισσότερες εθνικές μειονότητες. Όπως ήταν φυσικό, όλες αυτές οι μειονότητες «συνεδέοντο» με τον λαό ομόρου κράτους, στον εθνικό κορμό του οποίου ανήκαν. Προς αποτροπή των εθνικών συγκρούσεων, τις οποίες θα πυροδοτούσε μία έξαρση του αλτρωτισμού των εθνικών μειονοτήτων, οι οποίες παρέμεναν ακόμα «υπόδουλες» σε αλλοεθνή και αλλογενή κρατική εξουσία, καθιερώθηκε τότε, στο θεσμικό πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών, ένα σύστημα προστασίας των μειονοτήτων. Το σύστημα εκείνο ήταν συμβατικό, δηλαδή βασιζόταν σε διεθνείς συνθήκες, οι οποίες μάλιστα ήταν πολυμερείς και περιείχαν διατάξεις, οι οποίες κατοχύρωναν τα δικαιώματα συγκεκριμένων μειονοτήτων. Με άλλα λόγια, αυτές οι πολυμερείς διεθνείς συνθήκες προέβλεπαν υποχρεώσεις, που βάρυναν συγκεκριμένα συμβαλλόμενα κράτη για κάποιες μειονότητες που είχαν στην επικράτειά τους²¹. Μία από τις συνθήκες εκείνες ήταν και η Συνθήκη των Σεβρών της 10ης Αυγούστου 1920 μεταξύ των Συνασπισμένων Συμμαχικών Δυνάμεων αφενός και της Τουρκίας αφετέρου. Όμως η Συνθήκη των Σεβρών, ένεκα της γνωστής ριζικής μεταβολής της πολιτικής συγκυρίας στην Ελλάδα και της συνεπακόλουθης Μικρασιατικής καταστροφής, αντικαταστάθηκε από την Συνθήκη Ειρήνης, η οποία υπεγράφη στη Λωζάννη, στις 24 Ιουλίου 1923, μεταξύ αφενός μεν της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Ιαπωνίας, της Ελλάδος, της Ρουμανίας και του Βασιλείου των Σέρβων, των Κροατών και

¹⁸ Υπουργείο Εξωτερικών (1987) *Ο Ελληνισμός του Εξωτερικού*, ό.π.

¹⁹ Μέχρι την προσάρτηση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα με την Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων της 10ης Φεβρουαρίου 1947 (Συνθήκη Ειρήνης με την Ιταλία), οι Δωδεκανήσιοι, οι οποίοι από το 1923 έως το 1947 ζούσαν υπό την ιταλική κυριαρχία και είχαν την ιταλική ιθαγένεια, ενώ ως το 1923 έζησαν υπό την τουρκική κυριαρχία έχοντας την τουρκική ιθαγένεια, ήταν Έλληνες εκτός Ελλάδος. Έλληνες, οι οποίοι μετά την χάραξη των συνόρων της Ελλάδος με την Συνθήκη της Λωζάννης το 1923, βρέθηκαν εκτός των εδαφικών ορίων της Ελλάδος και τέθηκαν υπό την κυριαρχία άλλου Κράτους, της Ιταλίας, στην οποία προσαρτήθηκε τότε η Δωδεκάνησος. Μέχρι λοιπόν το 1947, οι Δωδεκανήσιοι ήταν Έλληνες του Εξωτερικού, σε καμία περίπτωση όμως δεν ήταν «Απόδημοι» Έλληνες!

²⁰ Η αρχή των εθνότητων, «chaque nation un État, chaque État une nation», δηλαδή «κάθε έθνος ένα κράτος, κάθε κράτος ένα έθνος». Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος οδήγησε στην διάλυση των δύο εκ των τριών πολυεθνικών αυτοκρατοριών: της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αυστροουγγρικής Μοναρχίας. Η τρίτη πολυεθνική αυτοκρατορία, η Τσαρική Ρωσία, επέζησε ως Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών έως το 1991.

²¹ Ευσταθιάδης Κ. (1979) *Διεθνές Δίκαιον*, ό.π. 70-79, Colliard C.A. (1978) *Institutions des Relations Internationales*, Dalloz, Paris, 85-86, Thierry H., Combacau J., Sur S., Vallée Ch. (1981) *Droit International Public*, ό.π., 447-448.

των Σλοβένων, και της Τουρκίας αφετέρου. Σύμφωνα με τη μελέτη του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ για τη σύγχρονη νομική αξία των παλαιών δεσμεύσεων σε θέματα μειονοτήτων, που εκπονήθηκε το 1950 (Έγγραφο του ΟΗΕ E/CN.4/367), οι περί προστασίας των μειονοτήτων διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάννης του 1923 και της συμφωνίας της 27ης Ιουνίου 1929 μεταξύ της Σουηδίας και της Φινλανδίας για τα νησιά Άλαντ (που προσαρτήθηκαν στην Φινλανδία, αλλά έχουν σουηδικό πληθυσμό), είναι οι μόνες διεθνείς συμβατικές δεσμεύσεις σε θέματα μειονοτήτων, που επέζησαν του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και εξακολουθούν να ισχύουν.

Σύμφωνα με το άρθρο 45 της Συνθήκης της Λωζάννης τα δικαιώματα, που αναγνωρίζονται από τις διατάξεις της Συνθήκης στις «μη-Μουσουλμανικές μειονότητες της Τουρκίας», θα αναγνωρισθούν συγχρόνως από την Ελλάδα στη «Μουσουλμανική μειονότητα στο έδαφός της». Οι «μη-Μουσουλμανικές μειονότητες της Τουρκίας» είναι οι Έλληνες (οι Ρωμιοί)²² της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου, οι Αρμεναίοι, οι Εβραίοι και, κατά την ορθότερη άποψη, οι Χριστιανοί Άραβες (Σύριοι) της Αλεξανδρέτας, οι οποίοι, εκκλησιαστικά, ανήκουν στη δικαιοδοσία – στο κλίμα – του Πατριαρχείου Αντιοχείας²³. Η «Μουσουλμανική μειονότης επί ελληνικού εδάφους» είναι εκείνη της Δυτικής Θράκης, η οποία, σύμφωνα με το άρθρο 2 της Συμφωνίας περί ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, ρητώς εξηρέθη αυτής της ανταλλαγής. Άλλωστε το κριτήριο προσδιορισμού των ανταλλαξιμών ήταν η θρησκεία. Σύμφωνα με το άρθρο 1 της προαναφερομένης συμφωνίας, στην υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών συμπεριλαμβάνοντο οι «Ελληνορθόδοξοι εγκατεστημένοι στο τουρκικό έδαφος» και οι «Μουσουλμάνοι εγκατεστημένοι στο ελληνικό έδαφος». Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο Αλβανοί Μουσουλμάνοι, που ζούσαν στην Ελλάδα, θεωρήθηκαν «ανταλλάξιμοι» και υποχρεώθηκαν να μεταβούν στην Τουρκία. Σκόπιμο είναι να εξηγήσω γιατί ως κριτήριο επελέγη η θρησκεία και όχι η εθνικότης. Όταν συνομολογείτο η Συνθήκη της Λωζάννης (21 Νοεμβρίου 1922 - 14 Ιουλίου 1923) το πολιτικό τοπίο στην Τουρκία είχε μεν ξεκαθαρίσει με την έννοια ότι η διαφάνεια από τον Μάιο 1919 πολιτική διαρχία Σουλτάνου-Ατατούρκ εξέλειπε υπέρ του τελευταίου, όμως τα δεδομένα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της Τουρκίας εξακολουθούσαν να διαμορφώνονται από τις δομές, τους θεσμούς και τους θεμελιώδεις κανόνες της έννομης τάξης του θεοκρατικού αυτοκρατορικού πολιτεύματος, που ήταν ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ. Σύμφωνα με τις θεϊκές εμπνεύσεις και ιεράς προελεύσεως έννομες ρυθμίσεις του, οι υπήκοοι του Μουσουλμάνου κυβερνήτη, δηλαδή τα πρόσωπα που ζουν εντός των ορίων της επικράτειας της μουσουλμανικής πολιτείας, διακρίνονται, με κριτήριο τη θρησκεία τους, σε α) μουσουλμάνους και β) μη-μουσουλμάνους. Αυτή είναι η θεμελιώδης διάκριση, γύρω από τον άξονα της οποίας αναπτύχθηκε η πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άλλωστε οι παραστάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων προς την Υψηλή Πύλη δεν είχαν ως σκοπό την «προστασία των Χριστιανών υπηκόων του Σουλτάνου;».

Το περιεχόμενο της Συνθήκης της Λωζάννης

Σύμφωνα με το άρθρο 37 της Συνθήκης, οι διατάξεις που θεσπίζουν τις εγγυήσεις υπέρ των μειονοτήτων, δηλαδή οι διατάξεις των άρθρων 37-45, πρέπει να αναγνωρισθούν ως

²² Ο Ρωμιός (Rum, ρουμ) στα τουρκικά είναι ο Έλληνας, ο οποίος ζει μονίμως εκτός Ελλάδος, δηλαδή ο Έλληνας του εξωτερικού, της διασποράς, σε αντιδιαστολή προς τον «Yunan» (γιουνάν) που είναι ο Ελλαδίτης Έλληνας, δηλαδή ο Έλληνας που γεννήθηκε και ζει μονίμως στην Ελλάδα. Στην ορολογία της Οθωμανικής διοίκησης, ο όρος «Rum» συμπεριελάμβανε όλους τους Χριστιανούς Ορθόδοξους υπηκόους του σουλτάνου ανεξαρτήτως της εθνικότητάς τους. Η λέξη αυτή ετυμολογείται από την Ρώμη και τον κάτοικο αυτής, τον Ρωμαίο, υπονοώντας την Νέα Ρώμη, δηλαδή την Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα του ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (330 μ.Χ.) και αργότερα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

²³ Το τουρκικό κράτος αναγνωρίζει ως μειονότητες μόνο τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, Ίμβρου και Τενέδου, τους Αρμεναίους και τους Εβραίους.

«θεμελιώδεις νόμοι», δηλαδή ως κανόνες δικαίου ηυξημένης τυπικής ισχύος. Συνεπώς, καμία πράξη της κρατικής εξουσίας δεν πρέπει να αντιβαίνει στις διατάξεις αυτές, η τροποποίηση των οποίων δεν επιτρέπεται ούτε με νομοθετική πράξη των κρατών, δηλαδή της Τουρκίας και της Ελλάδος, που δεσμεύονται από αυτές.

Η πρώτη παράγραφος του άρθρου 44 καθιερώνει τον διεθνή χαρακτήρα των δεσμεύσεων έναντι των μειονοτήτων.

Τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται από τις διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάννης υπέρ των μειονοτήτων είναι τα εξής:

Η ασφάλεια

Σύμφωνα με την πρώτη παράγραφο του άρθρου 38, οι τουρκικές αρχές δεσμεύονται να παράσχουν σ' όλους τους κατοίκους της χώρας «πλήρη προστασία της ζωής τους και της ελευθερίας τους χωρίς διάκριση καταγωγής, εθνικότητας, γλώσσας, φυλής ή θρησκείας». Ομοίως δεσμεύονται, σύμφωνα με την παράγραφο 3 του άρθρου 42, να παράσχουν «κάθε προστασία σε εκκλησίες, συναγωγές, νεκροταφεία και άλλα θρησκευτικά ιδρύματα των μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων».

Η ισότης ενώπιον του Νόμου

Σύμφωνα με την δεύτερη παράγραφο του άρθρου 39, όλοι οι κάτοικοι της Τουρκίας, «χωρίς διάκριση θρησκείας» είναι ίσοι ενώπιον του Νόμου. Η ισότης ενώπιον του Νόμου εμπεριέχει προσταγή που απευθύνεται στα νομοθετικά όργανα.

Η ίση μεταχείριση

Σύμφωνα με το άρθρο 40, «οι μη-μουσουλμάνοι θα τυγχάνουν της αυτής μεταχειρίσεως και των ιδίων εγγυήσεων κατά νόμον και στην πράξη» με τους μουσουλμάνους.

Η ίση μεταχείριση των μελών των μειονοτήτων απευθύνεται στην εκτελεστική εξουσία και στην διοίκηση. Η ίση μεταχείριση είναι συμπλήρωμα της ισότητας ενώπιον του Νόμου, την οποία επιδιώκει να υλοποιήσει στην πράξη.

Ενδεικτικά το άρθρο 40 αναφέρει ότι οι μη-μουσουλμάνοι θα έχουν ιδίως το ίσο δικαίωμα να συνιστούν, διευθύνουν και εποπτεύουν, με δικές τους δαπάνες, παντός είδους φιλανθρωπικά, θρησκευτικά ή κοινωφελή ιδρύματα, σχολεία και λοιπά εκπαιδευτήρια, με το δικαίωμα να κάνουν ελεύθερα σε αυτά χρήση της γλώσσας των και να τελούν ελεύθερα τα της θρησκείας τους.

Το δικαίωμα στη χρήση της γλώσσας

Η παράγραφος 4 του άρθρου 39 απαγορεύει στις τουρκικές αρχές την επιβολή περιορισμού στην ελεύθερη χρήση «οιασδήποτε γλώσσας είτε στις ιδιωτικές ή εμπορικές σχέσεις, είτε ως προς την θρησκεία, τον τύπο και πάσης φύσεως δημοσιεύματα, είτε στις δημόσιες συναθροίσεις».

Τούτο είναι πάρα πολύ σπουδαίο, διότι οι μη-μουσουλμανικές μειονότητες της Τουρκίας είναι και γλωσσικές μειονότητες. Οι Έλληνες, οι Αρμεναίοι και οι Εβραίοι (ισπανόφωνοι) έχουν και ομιλούν την δική τους γλώσσα. Επίσης και οι Άραβες της Αλεξανδρέττας (Χριστιανοί Ορθόδοξοι, Σύριοι) έχουν τη δική τους γλώσσα, την αραβική.

Η θρησκευτική ελευθερία και ο σεβασμός της λατρείας

Σύμφωνα με την δεύτερη παράγραφο του άρθρου 38, όλοι έχουν το δικαίωμα της ελεύθερης άσκησης, δημόσιας και ιδιωτικής κάθε πίστης ή θρησκείας, της οποίας η λατρεία δεν είναι ασυμβίβαστη με την δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη.

Το δικαίωμα να έχουν σχολεία

Το άρθρο 40 αναγνωρίζει το «ίσο δικαίωμα των μη-μουσουλμάνων να συνιστούν, διευ-

θύνουν και εποπτεύουν, με δικές τους δαπάνες σχολεία και λοιπά εκπαιδευτήρια, με το δικαίωμα να κάνουν ελεύθερα σε αυτά χρήση της γλώσσας των.

Το δικαίωμα της ιδρύσεως και συντηρήσεως ιδρυμάτων

Το άρθρο 40 αναγνωρίζει το «ίσο δικαίωμα» των μη-μουσουλμάνων να συνιστούν, διευθύνουν και εποπτεύουν, με δικές τους δαπάνες, παντός είδους φιλανθρωπικά, θρησκευτικά ή κοινωφελή ιδρύματα. Το άρθρο αυτό κατοχυρώνει το δικαίωμα των μελών των μειονοτήτων να διαθέσουν σύνολο περιουσίας, δηλαδή ποσότητα αγαθών προς εξυπηρέτηση ορισμένου κοινωνικού σκοπού. Ο σκοπός αυτός μπορεί να είναι φιλανθρωπικός ή κοινωφελής και δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί άνευ της συγκεντρώσεως περιουσίας.

Η ελευθερία των μετακινήσεων

Η παράγραφος 3 του άρθρου 38 κατοχυρώνει την πλήρη ελευθερία μετακίνησης των μη μουσουλμάνων εντός των ορίων της τουρκικής επικράτειας καθώς και της αποδημίας αυτών.

Ειδικό καθεστώς διοικητικής αυτονομίας των νήσων Ίμβρου και Τενέδου

Το άρθρο 14 της Συνθήκης κατοχυρώνει ειδικό καθεστώς διοικητικής αυτονομίας των νήσων Ίμβρου και Τενέδου. Η τοπική διοίκηση έπρεπε να αποτελείται από εγχώριους και η αστυνομία των δύο αυτών νήσων να συγκροτηθεί από κατοίκους των νήσων αυτών.

Η διατήρηση της οικογενειακής ή προσωπικής καταστάσεως

Σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 42, η Τουρκία δεσμεύεται να λάβει τα κατάλληλα μέτρα προκειμένου τα ζητήματα της οικογενειακής ή προσωπικής καταστάσεως των μελών των μη-μουσουλμανικών μειονοτήτων να ρυθμίζονται σύμφωνα με τα έθιμα των μειονοτήτων αυτών.

Η ρύθμιση αυτή είχε τεράστια σημασία υπό το κράτος του Ιερού Νόμου του Ισλάμ, ο οποίος, άλλωστε, τυχάνει εφαρμοστέος μόνο επί Μουσουλμάνων. Με την θέση σε ισχύ του τουρκικού Αστικού Κώδικα (Νόμος 743/1926) στις 4 Οκτωβρίου 1926, που είναι η μετάφραση από τα γαλλικά του Ελβετικού Αστικού Κώδικα, οι ειδικές αυτές διατάξεις καταργήθηκαν. Άλλωστε, απώλεσαν την πρακτική σπουδαιότητά τους, διότι τα θέματα προσωπικού και οικογενειακού δικαίου όλων ανεξαιρέτως ρυθμίζονται από κανόνες (δυτικού) ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού, οι οποίοι είναι εφαρμοστέοι σε όλους ανεξαρτήτως της θρησκείας αυτών.

Οικονομική ενίσχυση από τον κρατικό προϋπολογισμό

Σύμφωνα με την παράγραφο 2 του άρθρου 41, στις πόλεις και περιφέρειες, όπου υπάρχει σημαντική αναλογία μελών μη-μουσουλμανικής μειονότητας, θα εξασφαλισθεί στις μειονότητες αυτές δίκαιη συμμετοχή στη διάθεση των χρηματικών ποσών που θα χορηγηθούν από το δημόσιο χρήμα από τον προϋπολογισμό του Κράτους ή τους δημοτικούς και λοιπούς προϋπολογισμούς για εκπαιδευτικό, θρησκευτικό ή φιλανθρωπικό σκοπό.

Το χρονικό της φθίνουσας μαρτυρικής πορείας

Το 1923, όταν υπεγράφη η Συνθήκη της Λωζάννης, οι Έλληνες που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη ήταν 253.700, στην Ίμβρο 7.500 και στην Τένεδο 1.200. Κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών, από τους 253.700 Έλληνες κατοίκους της Κωνσταντινούπολης έφυγαν περί τους 150.000. Έτσι, εναπέμειναν περίπου 100.000. Κατ' άλλες εκτιμήσεις, οι εναπομείναντες ανήρχοντο σε 110.000²⁴.

²⁴ Alexandris A. (1992) *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 87,141-143, Denying Human Rights and Ethnic Identity (1992) *The Greeks of Turkey*, Helsinki Watch, 6-7.

Τα έτη σταθμοί στην ιστορία του ελληνισμού της Τουρκίας υπήρξαν:

- 1941: Η Τουρκία, μολοντί ουδέτερη κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, επιστράτευσε μόνο τους «μη Μουσουλμάνους Τούρκους υπηκόους». Όλοι οι άρρενες ελληνικής, αρμενικής και εβραϊκής καταγωγής, ηλικίας 20-45 ετών σκορπίστηκαν στα βάθη της Μικράς Ασίας, όπου, κάτω από τις πιο αντίξοες συνθήκες, χρησιμοποιήθηκαν σε έργα οδοποιίας και κατασκευής στρατιωτικών εγκαταστάσεων. Σημειωτέον, ότι η επιστράτευση έγινε με διαταγή του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, και όχι των αρμοδίων Στρατιωτικών Αρχών, οι επιστρατευθέντες, άοπλοι, έφεραν ειδική στολή, κατά τον βαρύ χειμώνα (1941-42), παρέμειναν με θερινές ενδυμασίες και συγκρότησαν τα «τάγματα εργασίας» (amele taburu).
- 1942: Με τον Νόμο 4305/1942 επεβλήθη η εφάπαξ φορολογία της περιουσίας όλων, μουσουλμάνων και μη-μουσουλμάνων. Όμως, ο επιβληθείς στις περιουσίες των μη-μουσουλμάνων φόρος υπερέβαινε κατά πολύ την φοροδοτική ικανότητα των υπόχρεων φορολογουμένων και τούτο είχε γίνει σκοπίμως, ακριβώς για να μη μπορέσουν οι υπόχρεοι μη-μουσουλμάνοι να εκπληρώσουν την συγκεκριμένη φορολογική υποχρέωσή τους. Προφανής και πέρα πάσης αμφιβολίας είναι ο εξοντωτικός σκοπός αυτού του φόρου. Μάλιστα εντελώς «συμπτωματικά» οι φορολογικοί κατάλογοι δημοσιεύτηκαν την παραμονή των Χριστουγέννων. Οι περιουσίες 1869 επιφανών ομογενών δημεύθηκαν και οι ίδιοι συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας στο Άσκαλε, μεταξύ των πόλεων Έρζιντζαν και Έρζουρουμ (Θεοδοσιούπολη).
- 1955: Η μετάδοση, στις 13.30 της 6ης Σεπτεμβρίου, από τον ραδιοφωνικό σταθμό της Άγκυρας της είδησης της έκρηξης βόμβας στον κήπο του κτιρίου, όπου γεννήθηκε ο Ατατούρκ και στεγάζεται το Γενικό Προξενείο της Τουρκίας στην Θεσσαλονίκη, ακλουθήθηκε, ώρα 16.00 από την δεύτερη έκδοση της τουρκικής απογευματινής εφημερίδας ISTANBUL EKSPRESS, η οποία ανήγγειλε με μεγάλα στοιχεία την καταστροφή της οικίας του Ατατούρκ. Στην πραγματικότητα, η βόμβα, την οποία τοποθέτησε ο φύλακας του κτηρίου Χασάν, ο οποίος την παρέλαβε από τον τότε φοιτητή Οκταϊ Ενγκίν, γιο του πρώην βουλευτή Ροδόπης, προκάλεσε ζημιές μόνο στα παράθυρα του κτηρίου.
Η είδηση αυτή έδωσε το σύνθημα για την έναρξη των πλέον πρωτοφανών σε βανδαλισμό οχλοκρατικών εκδηλώσεων εναντίον των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και των Ελλήνων αξιωματικών, που υπηρετούσαν στο κλιμάκιο του NATO στην Σμύρνη.
Από τις 18.30 έως 02.00 ο τουρκικός όχλος, κρατώντας ρόπαλα και σιδερένιους λοστούς, περιέρχεται τους δρόμους της Κωνσταντινούπολης, καταστρέφει και πυρπολεί σπίτια και καταστήματα Ελλήνων, αρπάζει εμπορεύματα από προθήκες καταστημάτων Ελλήνων, ξυλοκοπεί και τραυματίζει Έλληνες.
Στην Σμύρνη, ο όχλος τον οποίον καθοδηγεί ο ίδιος ο Νομάρχης Σμύρνης Hadimli επιτίθεται στα σπίτια των Ελλήνων αξιωματικών, που υπηρετούσαν στο κλιμάκιο του NATO στην Σμύρνη, πυρπολεί το Προξενείο της Ελλάδος και το Ελληνικό Περίπτερο στην Διεθνή Έκθεση Σμύρνης. Τα γεγονότα αυτά είναι γνωστά στην ιστορία ως τα Σεπτεμβριανά.
- 1964: Η κρίση στην Κύπρο τον Δεκέμβριο 1963 παρέσχε θαυμάσια ευκαιρία στις Τουρκικές Αρχές να ξεκληρίσουν τον ελληνισμό. Στις 16 Μαρτίου 1964 η τουρκική κυβέρνηση κατήγγειλε την διμερή σύμβαση περί εγκαταστάσεως, ναυτιλίας και εμπορίου του 1930 και προέβη στις ομαδικές απελάσεις των 12.000 Ελλήνων υπηκόων, των

οποίων η κινητή και ακίνητη περιουσία κατεσχέθη. Η αιτιολογία των απελάσεων ήταν η δήθεν «ανάπτυξη αντεθνικής δράσης που έθετε σε κίνδυνο την ασφάλεια της Τουρκίας». Δύο Μητροπολίτες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο Μητροπολίτης Φιλαδελφείας Ιάκωβος και ο Μητροπολίτης Σελευκείας Αιμιλιανός απελάθηκαν, αφού προηγουμένως, κατά τρόπο σκανδαλώδη, τους αφαιρέθηκε η τουρκική ιθαγένεια. Με «μυστικό διάταγμα», το οποίο τα τουρκικά δικαστήρια εφήρμοσαν επί δεκαετίας, απαγορεύτηκε η δικαιοπρακτική ικανότητα των Ελλήνων υπηκόων επί ακινήτων κειμένων στην τουρκική επικράτεια. Πρόκειται για το υπ' αριθμόν 6/3801 και με ημερομηνία 2 Νοεμβρίου 1964 Διάταγμα (Kararname) του Υπουργικού Συμβουλίου της Τουρκίας.

Απαγορεύτηκαν η λειτουργία του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, η έκδοση των εκκλησιαστικών εντύπων «Απόστολος Ανδρέας» και «Ορθοδοξία», η διακίνηση ελληνικών βιβλίων στα ελληνικά μειονοτικά σχολεία, η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, ο εορτασμός των θρησκευτικών εορτών του Πάσχα και των Χριστουγέννων, η καθημερινή πρωινή προσευχή, η χρήση της ελληνικής γλώσσας στα διαλείμματα από τους ομογενείς μαθητές των μειονοτικών σχολείων, η είσοδος κληρικών στα σχολεία – η απαγόρευση αυτή εμμέσως πλην σαφώς αποσκοπούσε στο να θέσει τέρμα στις επισκέψεις του Οικουμενικού Πατριάρχου στα σχολεία της ομογένειας – η φοίτηση στα ελληνικά μειονοτικά σχολεία μαθητών στην ταυτότητα των οποίων δεν ανεγράφετο ρητώς ότι είναι «Ελληνορθόδοξοι» (RUM ORTODOKS), αλλά μόνο «Χριστιανοί» (HIRİSTİYAN) και η λειτουργία του ιστορικού Ελληνικού Ορφανοτροφείου της Πριγκήπου με την βίαιη κατάληψη του κτηρίου από τις τουρκικές Αρχές και την απάνθρωπη έξωση των ορφανών.

Οι διευθυντές δύο ομογενειακών δημοτικών σχολείων καθώς και ένας δημοδιδάσκαλος απελύθησαν, επειδή προέβαλαν για ψυχαγωγία των μαθητών τις κινηματογραφικές ταινίες των εορταστικών εκδηλώσεων της Χιλιετηρίδος του Αγίου Όρους (1963) και της ιστορικής συναντήσεως του Οικουμενικού Πατριάρχου Αθηναγόρα Α' και του Πάπα Παύλου ΣΤ' στα Ιεροσόλυμα (5.1.1964). Ο κληρικός, ο οποίος διέθεσε τις ταινίες αυτές στα δύο ομογενειακά σχολεία, εδιώχθη ποινικώς.

Στην Ίμβρο και στην Τένεδο τέθηκε σε εφαρμογή το «Πρόγραμμα Εκτουρκισμού» (Eritme programı)²⁵. Δημεύθηκαν τα ακίνητα, τα οποία στέγαζαν τα ελληνικά σχολεία, από τα οποία αφαιρέθηκε η άδεια λειτουργίας. Απαλλοτριώθηκαν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις έναντι εξευτελιστικών αποζημιώσεων. Απαγορεύτηκε η αλιεία και έτσι αφαιρέθηκε μία ακόμα βιοποριστική δραστηριότητα από τους κατοίκους των νησιών αυτών. Η πιο αποτελεσματική μεθόδευση εξαναγκασμού των Ελλήνων κατοίκων των νησιών αυτών να φύγουν οριστικά από τις πατρογονικές εστίες τους ήταν η μεταφορά εκεί των αγροτικών φυλακών βαρυποινιτών, οι οποίοι κυκλοφορούσαν ελεύθεροι (και φυσικά ασύδοτοι). Η μεθόδευση αυτή είχε καταλυτική επίδραση στην κατατρομοκράτηση του γηγενούς ελληνικού πληθυσμού, ο οποίοςς μία μόνο διέξοδο επιβίωσης είχε: την φυγή.

Το έτος αυτό είναι η απαρχή μιας μακράς περιόδου αυθαιρεσιών εκ μέρους των Τουρκικών Αρχών με την επιβολή ασφυκτικών περιορισμών και πάσης φύσεως δυσχερειών στην λειτουργία των μειονοτικών ιδρυμάτων και σχολείων καθώς και τις καθαιρέσεις των διοικήσεων των ελληνικών κοινοτήτων.

1967: Τα γεγονότα του Αγίου Θεοδώρου και της Κοφίνου στην Κύπρο, στις 15 Νοεμβρίου, επέτειναν την ανθελληνική ατμόσφαιρα στην Κωνσταντινούπολη, Ίμβρο και Τένεδο

²⁵ Η τουρκική λέξη «eritme» (επιμέ) σημαίνει διάλυση, λιώσιμο, τήξη, αφομοίωση.

εξωθώντας και άλλους ομογενείς στην φυγή. Παρά την ραγδαία μείωση του αριθμού των ομογενών μαθητών, οι διώξεις των ελληνικών μειονοτικών σχολείων συνεχίστηκαν. Απολύθηκαν 39 ομογενείς εκπαιδευτικοί και απαγορεύτηκε η λειτουργία έξι ελληνικών δημοτικών σχολείων.

Επεβλήθη φόρος 5% επί του ετησίου ακαθαρίστου εισοδήματος των ομογενειακών κοινωφελών ιδρυμάτων, στα οποία απαγορεύτηκε η απόκτηση ακίνητης περιουσίας πέραν αυτής που δηλώθηκε το 1936! Απαγορεύτηκε η ίδρυση νέων μειονοτικών ιδρυμάτων.

1974: Η κρίση στην Κύπρο, τον Ιούλιο, ήταν η χαριστική βολή εναντίον του εναπομείναντος ελληνισμού. Μετά την στρατιωτική απόβαση των Τούρκων στην Κύπρο, στις 20 Ιουλίου, σ' ένα άκρως τεταμένο ανθελληνικό κλίμα που δημιουργήθηκε, ο φόβος μήπως επαναληφθούν βίαια επεισόδια εις βάρος των Ελλήνων, όμοια με τα Σεπτεμβριανά, υπήρξε η αιτία της απόφασης πολλών ομογενών να εγκαταλείψουν την πατρώα γη.

Κατά τα έτη που επακολούθησαν αυξήθηκαν τα μέτρα καταπίεσης και εκφοβισμού τόσο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, της Σεπτής Κορυφής της Ορθοδοξίας όσο και της ομογένειας. Καταγράφηκαν επιθέσεις εις βάρος ομογενών που είχαν ως συνέπεια τον σοβαρό τραυματισμό τους ή ακόμα και τον θάνατό τους. Ουδείς εκ των δραστών των επιθέσεων τούτων συνελήφθη.

Κατά την δεκαετία του 1980 συνεχίστηκαν οι δολοφονικές πλέον επιθέσεις εναντίον ομογενών στην Κωνσταντινούπολη και την Ίμβρο. Η φυγή των ομογενών συνεχίστηκε.

Κατά την δεκαετία του 1990 παρατηρήθηκε έξαρση της τουρκικής επιθετικότητας με στόχο το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο Τούρκοι διαδηλωτές με την έκδηλη υποστήριξη των τουρκικών Αρχών, πολιόρκησαν επί τέσσερα εικοσιτετράωρα (25-29 Αυγούστου 1991), τις εκκλησίες και τα ελληνορθόδοξα νεκροταφεία, που ήλξαν την σταθερή προτίμηση «αγνώστων» ληστών και καταστροφένων.

Έως το 1999 η φυγή των εναπομεινάντων Ελλήνων οδήγησε στην δραματική συρρίκνωση του ελληνισμού της Τουρκίας, αναπόφευκτο αποτέλεσμα των διαρκών επιδιεινούμενων ελληνο-τουρκικών σχέσεων. Η πηγαία συμπαράσταση του ενός λαού στον άλλο λαό με αφορμή τα δεινά που προκάλεσαν οι καταστρεπτικοί σεισμοί του 1999 (Αύγουστος – Σεπτέμβριος), συνέβαλε στην βελτίωση του πολιτικού κλίματος, διότι διέψευσε τον «μύθο» που ήθελε τους Έλληνες «εχθρούς της Τουρκίας, να θέλουν κάθε κακό για τους Τούρκους, να επιβουλεύονται την ασφάλεια και εδαφική ακεραιότητα της Τουρκίας, τους κακούς γείτονες, που είναι μόνιμο εμπόδιο στην πρόοδο και εξέλιξη του τουρκικού λαού».

Η επακολουθήσασα πολιτική προσέγγισης με την γείτονα και αναβάθμισης των ελληνοτουρκικών σχέσεων βελτίωσε αισθητά την θέση όχι μόνο των ολίγων πλέον Ελλήνων της Τουρκίας, αλλά και των λοιπών Χριστιανών (Συρορθόδοξων, Αρμενίων κ.α.).

Επίλογος

Οι διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάννης για την προστασία των μειονοτήτων, δηλαδή οι διατάξεις των άρθρων 37-45 αυτής, προβλέπουν υποχρεώσεις αμοτεροβαρείς, οι οποίες, κατά την ρητή διατύπωση του άρθρου 45, βαρύνουν και την Τουρκία για τις μη μουσουλμανικές μειονότητες της και την Ελλάδα για την μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης. Πρόκειται για ένα σύστημα προστασίας των μειονοτήτων που βασίζεται στην αρχή της αμοιβαιότητας, η οποία επιβάλλει στην Τουρκία και στην Ελλάδα τον σεβασμό συγκεκριμένων δικαιωμάτων των αντιστοίχων μειονοτήτων, τα οποία περιγράφονται στα άρθρα 37-45. Το σημαντικότερο είναι ότι αυτή η αρχή της αμοιβαιότητας συμπληρώθηκε με την αριθμητική ισορροπία μεταξύ της μειονότητας των Ρωμιών της Τουρκίας, δηλαδή των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, Ίμβρου και Τενέδου (111.000) και των Μουσουλμά-

ων της Δυτικής Θράκης (106.000)²⁶.

Αυτή η αριθμητική ισορροπία ανετράπη εις βάρος της Ελλάδος με την συστηματική πολιτική διωγμών, εκφοβισμού και εξοντωτικών μέτρων που ακολούθησε η Τουρκία έναντι των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, Ίμβρου και Τενέδου. Είναι μία αναμφισβήτητη «πολιτική επιτυχία» της Τουρκίας, η οποία ουδέποτε παραιτήθηκε από τον αμετακίνητο στόχο της πολιτικής της, που ήταν η εξαφάνιση της ελληνικής μειονότητας δια της αριθμητικής συρρικνώσεώς της. Σ' αυτή την πολιτική επιτυχία της Τουρκίας αντιστοιχεί μία τραγική αποτυχία της Ελλάδος, η οποία δεν απέτρεψε την εξαφάνιση ενός λαμπρού τμήματος του ελληνισμού, ενώ τότε μπορούσε να το πράξει.

Σήμερα όμως που η Τουρκία επιθυμεί διακαώς να ενταχθεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η υποψηφιότητά της θα κριθεί με τα γνωστά κριτήρια της Κοπεγχάγης (1993), ένα από τα οποία είναι ο σεβασμός των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, δεν θα μπορέσει να αποκρύψει το παρελθόν της σχετικά με τις μειονότητές της, που είναι απελπιστικά βεβαρημένο. Το γεγονός αυτό την φέρνει σε εξαιρετικά δύσκολη θέση υποψηφιότητας.

Βιβλιογραφία

- Akar Ridvan (1999) *İstanbul'un Son Sürgünleri (Οι τελευταίοι εξόριστοι της Κωνσταντινούπολης)* στα τουρκικά, Belge Yayınları.
- Alavanos Alexandos (1994) Member of the European Parliament, *The Greeks of Constantinople, people without rights of succession*, Athens.
- Alexandris Alexis (1992) *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Centre for Asia Minor Studies, Athens.
- Αποστολίδης Νίκος (1996) *Αναμνήσεις από την Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα, Τροχαλία.
- Ατζέμπογλου Νίκος (1999) *Μνήμες και Θέσεις*, Ανατολή.
- Βαφειάδης Σίμος (1998), *Ένας Πολίτης θυμάται*, Αθήνα, Τσουκάτου.
- Δάμτσας Νικόλαος (1982) *Η αγωνία της Κωνσταντινούπολεως*, Αθήνα.
- Δάμτσας Νικόλαος (1976) *Ο θάνατος και η Ανάστασις της Κωνσταντινούπολεως*, Αθήνα.
- Watch Helsinki (1992) *Denying Human Rights and Ethnic Identity. The Greeks of Turkey*.
- Καλούμενος Δημήτρης (2001) *Η Σταύρωση του Χριστιανισμού*, Αθήνα.
- Μουτσόγλου Βασίλης (2000) *Η Τουρκία στο Μεταβαλλόμενο Διεθνές Περιβάλλον και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Ökte Faik (1951) *Varlık vergisi faciası (Το δράμα του Φόρου Περιουσίας)* στα τουρκικά, İstanbul, Nebiöğlü Yayınevi. Το έργο αυτό μεταφράστηκε στα Ελληνικά από την Μυστακίδου Λιάνα (1998) *Ο ληστρικός Νόμος του Φόρου Περιουσίας των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης*, Ηρόδοτος / Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών.
- Oran Baskin (2003) (επιμέλεια), *Türk Dis Politikası (Η Τουρκική Εξωτερική Πολιτική)* στα τουρκικά, Τόμος Α (1919-1980), Τόμος Β (1980-2001), İstanbul İletişim Yayınları.

²⁶ Έκτοτε ο αριθμός αυτός αυξήθηκε σταδιακά και σταθερά. Το 1940 αριθμούσε 112.535 άτομα. Υπολογίζεται ότι σήμερα οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης είναι 120.000. Αυτή η πραγματικότητα αποδεικνύει ότι η κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης δεν είναι συγκρίσιμη με εκείνη της ελληνικής μειονότητας στην Τουρκία, η οποία απεδεκατίσθη. Όποια και όσα κι εάν είναι τα προβλήματα που ταλανίζουν την μειονότητα της Δυτικής Θράκης, το γεγονός είναι ότι η μειονότης αυτή υπάρχει και τα μέλη της αυξάνονται και πληθύνονται. Επίσης, πέρα πάσης αμφισβήτησεως είναι το γεγονός ότι η μειονότης της Δυτικής Θράκης δεν γνώρισε τους διωγμούς και τα εξοντωτικά μέτρα με τα οποία η τουρκική κυβέρνηση κατόρθωσε να συρρικνώσει την ελληνική μειονότητα σε 2000-3000 άτομα.

- Παλαιόπουλος Νίκος (1993) *Ίμβρος, το Δράμα του νησιού όπως το έζησα*, Αθήνα.
- Παπαγιαννάκης Ελευθέριος (1995) *Η εξολόθρευσις της Ελληνικής Ομογένειας και η τουρκική κατά της Ελλάδος επιβουλή*, Αθήνα, Παρουσία.
- Παπαδόπουλος Στέφανος (1978) *Αναμνήσεις από την Πόλη*, Αθήνα.
- Ρευμιώτης Α. Μέγας (1984) *Η συρρίκνωση του Ελληνισμού*, Κομοτηνή.
- Ρευμιώτης Α. Μέγας (1985) *Η συρρίκνωση του Ελληνισμού*, Βιβλίο Β', Κομοτηνή.
- Σαρρής Νεοκλής (1982) *Η άλλη πλευρά*, τόμος II, Βιβλίο Α, Αθήνα.
- Σεπτεμβριανά 1955 (1998) *Η «νύχτα των κρυστάλλων» του Ελληνισμού της Πόλης*, Αθήνα, Τσουκάτου.
- Σολταρίδης Συμεών (1986) *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης Σήμερα*, Κομοτηνή.
- Σπαθάρης Αυρήλιος (1947) *Ο ιδιαίτερος προσωπικός θεσμός του Ελληνορθόδοξου Τούρκου υπηκόου* (άρθρο 42 Συνθήκης Λωζάννης), Αθήναι.
- Σύλλογος Ιμβρίων, Κωνσταντινουπολιτών, Τενεδίων και Ανατολικοθρακών Θράκης (1991). *Η Συνθήκη της Λωζάννης και οι παραβιάσεις της*, Κομοτηνή.
- (1993) *Οι παραβιάσεις της Συνθήκης της Λωζάννης*, Β' Έκδοση, Κομοτηνή.
- Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών (1988-89) *Κωνσταντινουπολίτικα Θέματα*, Αθήνα.
- Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών (1997) *Πόλη και Παιδεία*, Αθήνα.
- Σωματείον Ελλήνων Υπηκόων Απελαθέντων εκ Τουρκίας (1994) *30 χρόνια από τις απελάσεις. 1964-1994*, Αθήνα.
- Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου* (1996) *Η Λησμονημένη Τένεδος*, Αθήνα, Ανατολή.
- Χρηστίδης Χριστόφορος (2000) *Τα Σεπτεμβριανά*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα.

Ο βίος και η δράση των πολιτικών προσφύγων στο ανατολικό μπλοκ

Ανδρέας Στεργίου

Εισαγωγή

Η καταγραφή των ιστορικών δρώμενων που έλαβαν χώρα μέσα και γύρω από την παραμονή των πολιτικών προσφύγων στο Ανατολικό Μπλοκ αποτελεί ένα από τα ζητήματα της νεοελληνικής ιστορίας που παραμένει μέχρι σήμερα εν πολλοίς Terra Incognita για την ιστορική επιστήμη. Πρόκειται για την δράση των πολιτικών προσφύγων στο Ανατολικό Μπλοκ και τον επαναπατρισμό τους στην Ελλάδα. Το μειωμένο αυτό επιστημονικό ενδιαφέρον δεν σχετίζεται ούτε με τα γνωστά προβλήματα προσβασιμότητας σε πρωτογενείς πηγές, τα οποία έχει μόνιμα να αντιπαλέψει η σύγχρονη ιστορία, ούτε με έλλειψη έμμεσων πηγών, όπως απομνημονεύματα, ημερολόγια κ.λπ., αλλά με τις αδήριτες πολιτικές αναγκαιότητες που συνδέονταν με την επιστροφή των προσφύγων και ως ένα σημείο συνδέονται ακόμα. Ενώ λοιπόν το ζήτημα αυτό μέχρι το 1981 αποτελούσε θέμα ταμπού, η ενασχόληση με αυτό ως αντίδραση στη μονοδιάστατη και εν πολλοίς αντιιστορική αντίληψη του παρελθόντος, η οποία είχε επιβληθεί από τους νικητές του εμφυλίου, ελάχιστα υστερούσε σε προκατάληψη από την προηγούμενη¹. Έναν καθοριστικό παράγοντα στην ερμηνευτική προσέγγιση του ζητήματος αποτέλεσαν βέβαια και οι πολιτικές σκοπιμότητες της κυβερνήσεως του ΠΑΣΟΚ που είχε έγκαιρα διαβλέψει² ότι ο επαναπατρισμός των προσφύγων θα συνεπαγόταν ένα τεράστιο πολιτικό όφελος για το ΠΑΣΟΚ.

Ποια ακριβώς ήταν όμως η ομάδα εκείνη των ανθρώπων που κωδικοποιήθηκε κάτω από τον χαρακτηρισμό *Πολιτικοί Πρόσφυγες*. Το σώμα των πολιτικών προσφύγων χωρίζεται σε δυο μεγάλες κατηγορίες: η πρώτη αποτελείται από το σώμα των παιδιών, που προέρχεται κυριότατα από τη διαδικασία απομάκρυνσης παιδιών από εμπόλεμες περιοχές που διενήργησε η αριστερή παράταξη τα δύο τελευταία χρόνια του εμφυλίου και έμεινε γνωστή ως παιδομάζωμα. Η δεύτερη αποτελείται από τα υπολείμματα του Δημοκρατικού Στρατού που μετά το τέλος των επιχειρήσεων στο Βίτσι-Γράμμο κατέφυγαν με τις οικογένειές τους όπως όπως στις Ανατολικές Χώρες. Υπάρχει βέβαια και μία τρίτη μικρότερη κατηγορία που αποτελείται απ' αυτούς που εγκατέλειψαν την ελληνική επικράτεια οικειοθελώς, μεσούντος

¹ Πρβλ. Μαυρογορδάτος Γ. (1999) «Η Ρεβάνς των Ηττημένων», στο: *Πενήντα Χρόνια από τον Εμφύλιο*, Το Βήμα Αθήνα, Ερμής, 38-40.

² Για την κοινωνιολογική ανάλυση των αποτελεσμάτων των εκλογών του 1985 πρβλ. Νικολακόπουλος Η. (1990) Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων, στο: *ΕΕΠΕ Εκλογές και Κόμματα στη δεκαετία του 80* Αθήνα, Θεμέλιο, 203-237.

του πολέμου, για να αποφύγουν τις εχθροπραξίες. Αυτοί ήταν κυρίως κάτοικοι παραμεθόριων περιοχών και οι πιο πολλοί από αυτούς επέστρεψαν στο τόπο διαμονής τους μετά το πέρας των εχθροπραξιών.

Το προσφυγικό ζήτημα αρχίζει τα δύο τελευταία χρόνια του εμφυλίου πολέμου όταν οι δυο εμπόλεμες πλευρές διενήργησαν εκτεταμένες περιουλογές παιδιών από τις εμπόλεμες περιοχές, Ήπειρο, Μακεδονία και Θράκη, με το επιχείρημα, ότι με την ενέργεια αυτή εξασφάλιζαν τη σωτηρία των παιδιών από τις επιθέσεις και τη βαρβαρότητα της άλλης πλευράς. Για την αριστερή παράταξη η ενέργεια αυτή σχετίζεται άμεσα με το πρόβλημα της εξασφάλισης εφεδρειών σε μονιμότερη βάση³. Η ενέργεια της κυβερνητικής παράταξης αντίθετα εντάσσεται σε μία μεγαλύτερη ενέργεια μετακίνησης περίπου 700.000 ανθρώπων από την ύπαιθρο σε μέρη που ήταν ευκολότερο να ελεγχθούν, προκειμένου να δυσχεράνουν με αυτό τον τρόπο τον ανεφοδιασμό των ανταρτών σε τρόφιμα και εφεδρείες⁴.

Στο πλαίσιο αυτό ένας μεγάλος αριθμός παιδιών μεταφέρθηκε στις παιδουπόλεις που τελούσαν υπό την αιγίδα του βασιλικού οίκου και προσωπικά της βασίλισσας Φρειδερίκης. Και τις δυο πλευρές βαρύνουν βιαιότητες και βαναυσότητες απέναντι στους αμάχους και αυθαιρεσίες ως προς την συγκατάθεση ή όχι των γονέων⁵. Η πείνα και η απόγνωση των γονέων για την επιβίωση των παιδιών είχαν πολλές φορές καταλυτικότερη επίδραση από τις πολιτικές πεποιθήσεις των γονέων τους και τη στάση τους στον πόλεμο αυτό⁶. Μεγαλύτερη προθυμία να εγκαταλείψουν την χώρα φαίνεται πως επέδειξαν οι κάτοικοι των σλαβομακεδονικών χωριών της Μακεδονίας⁷.

Η έξοδος των υπολειμμάτων του δημοκρατικού στρατού και των γυναικόπαιδων από την Ελλάδα αποτελεί ένα τεράστιο και ταυτόχρονα δραματικό κεφάλαιο της νεοελληνικής ιστορίας. Χωρίς σοβαρή προετοιμασία και εκθετιμμένοι σε άπειρους κινδύνους και αρρώστιες, οι πρόσφυγες ήταν αναγκασμένοι να διασχίσουν εκατοντάδες χιλιόμετρα, πολλές φορές με τα πόδια δια μέσου της Πίνδου⁸ παραμένοντας κρυμμένοι τη μέρα από το φόβο των αεροπλάνων και συνεχίζοντας την πορεία το βράδυ χωρίς δυνατότητα φροντίδας για τους ανήμπορους. Αυτούς που αδυνατούσαν να ακολουθήσουν τους περίμενε ή ο θάνατος ή τα αντίποινα των παραστρατιωτικών ομάδων που λυμαινόνταν την ύπαιθρο. Ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων έπρεπε να ταξιδέψει για μέρες κρυμμένος στα αμπάρια πλοίων με προορισμό τη Σοβιετική Ένωση.

³ Βλαντάς Δ. (1950) Τριάντη Χρόνια Πάλης του ΔΣΕ, *Νέος Κόσμος*, 2:9, 596-640.

⁴ Laiou A. (1987) Population Movements in the Greek countryside during the Civil War, στο: Baeretzen L. et al. (eds.), *Studies in the Greek Civil War 1945-1949* Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 63-77 και Ruwe G. (1990) *Griechische Bürgerkriegsflüchtlinge, Vertreibung und Rückkehr*, Berichte aus dem Arbeitsgebiet Entwicklungsforschung am Institut für Geographie Münster, Cay Lienau (ed.), Heft 16 Münster και Iatrides J. (1984) «Εμφύλιος πόλεμος 1945-1949: Εθνικοί και διεθνείς παράγοντες», στο: Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, *Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, (Englische Ausgabe) *Greece in the 1940's, A Nation in Crisis*, John Iatrides (ed.) (1981) London and Hannover, University Press of New England, 1981), 341-382.

⁵ Baeretzen L. (1987) The Paidomazoma and the Queen Camps, in: Baeretzen L. et al (eds), *Studies in the History of the Greek Civil War 1945-1949* Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 127-158 και Γκριτζώνας Κ. (1998) *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου, προσωπική μαρτυρία*, Αθήνα, Φιλίστωρ, και Gage N. (1984) *Eleni* (Bern/München/Wien) και P. Βαν Μπουσχότεν (1998) *Περάσαμε πολλές μπόρες κορτσι μου...*, Αθήνα, Πλέθρον 209 ff και Μαργαρίτης Γ. (2001) *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, Τόμος 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 605-614.

⁶ Πρβλ. Εδώ τη συγκλονιστική μαρτυρία του Κώστα Τσαντίνης για τα πεπραγμένα στην Ήπειρο στο: Τσαντίνης Κ. (1989) *Μουργκάνα. Ένας δεύτερος Γράμμος*, Αθήνα, Πατάκης, 112-117.

⁷ Λαγάνη Ε. (1996) *Το παιδομάζωμα και οι ελληνογιογκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953*, Αθήνα, Σιδέρης, 26-27 και Baeretzen (1987) *ό.π.*, 137

⁸ Stergiou Andreas (2001) *Im Spagat zwischen Solidarität und Realpolitik. Die Beziehungen zwischen der DDR und Griechenland und das Verhältnis der SED zur KKE*, Peleus Monographien-Reihe Bd. 13 Mannheim-Möhnesee, Bibliopolis, 36 – 39.

Σταδιακά εγκατέλειψαν τη χώρα, ενήλικες και ανήλικες μαζί γύρω στα 100.000 άτομα⁹. Στις «νέες τους πατρίδες» επρόκειτο μικροί και μεγάλοι πρόσφυγες να περάσουν, όπως πίστευαν τότε, ένα μικρό χρονικό διάστημα ωστόσο οι συνθήκες γίνουν πάλι ώριμες για την επιστροφή τους. Η διαδικασία αυτής της ωρίμανσης έμελλε ωστόσο να αποδειχτεί ιδιαίτερα μακρόσυρτη, καθώς για μερικούς διήρκεσε 25 και για άλλους 30 και 40 χρόνια, ενώ για κάποιους δεν τέλειωσε ποτέ.

1. Η παραμονή των προσφύγων στο Ανατολικό Μπλοκ

Μέχρι το τέλος του εμφυλίου πολέμου είχαν συγκεντρωθεί σταδιακά στη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία, όπου βρίσκονταν και τα περισσότερα κέντρα εξόρμησης και εκπαίδευσης των ανταρτών, δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες μεταξύ αυτών και 25 με 28.000 παιδιά. Ο ακριβής αριθμός των παιδιών που έφυγαν από τη χώρα όπως και αυτός που φιλοξενήθηκαν στις παιδουπόλεις της Φρειδερίκης δεν έχει μέχρι σήμερα εξακριβωθεί απολύτως καθώς οι υπάρχουσες πηγές και μαρτυρίες παρουσιάζουν μεταξύ τους τεράστια απόκλιση. Οι συγγραφείς κάθε παράταξης διογκώνουν τον αριθμό των παιδιών που βρίσκονταν υπό την άμεση εποπτεία της άλλης παράταξης και περιορίζουν αυτόν που αφορούσε την δική τους παράταξη.

Εξαιρετικά αντικρουόμενες είναι επίσης οι καταθέσεις τους για την αγωγή και την ανατροφή των παιδιών αυτών που φυγαδεύτηκαν στο ανατολικό μπλοκ ή παρέμειναν στις παιδουπόλεις της Βασιλίσσας. Η δεξιά πλευρά κάνει λόγο για συστηματικό αφελήνισμο και δημιουργία γενιτσάρων στην περίπτωση των παιδιών που μεγάλωσαν στις ανατολικές χώρες και για σωτηρία όσων παρέμειναν στις παιδουπόλεις και γαλουχήθηκαν με τη στοργή των κυριών της αριστοκρατίας που πλαισίωσαν τη βασίλισσα στο «θεάρεστο έργο της». Η αριστερή πλευρά πάλι υποστηρίζει ότι τα παιδιά που μεγάλωσαν υπό την προστασία των οργανώσεων των πολιτικών προσφύγων, τα περίμενε μια ονειρεμένη ζωή όπως και όλους εν γένει τους πρόσφυγες που έζησαν στα κράτη του υπαρκτού σοσιαλισμού¹⁰.

Η ηγεσία του ΚΚΕ αποφάσισε τότε να διασκορπίσει τους πρόσφυγες σε περισσότερες χώρες. Οι λόγοι ήταν πρακτικοί και πολιτικοί. Αφενός μεν επιδιώκονταν να διανεμηθεί το βάρος της περιθαλψής και εγκατάστασης των προσφύγων σε περισσότερες χώρες και αφετέρου να διασφαλιστεί η πολιτική συνοχή τους καθώς είχε ήδη επέλθει η ρήξη Τίτο/Στάλιν που ως γνωστόν συμπαρέσυρε στη δίνη της και τις σχέσεις ΚΚΕ και ΚΚ Γιουγκοσλαβίας. Όσοι πρόσφυγες δεν μπόρεσαν να μεταφερθούν σε άλλες χώρες θεωρούνταν από δω και μπρος σύμφωνα με την επίσημη γραμμή του κόμματος ως «όμηροι» του Τίτο που κρατούνταν φυλακισμένοι σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως¹¹. Στη διαμάχη αυτή συνέβαλλε βέβαια και το γεγονός ότι η Γιουγκοσλαβία ήταν η μόνη χώρα του Ανατολικού Μπλοκ που συνεργάστηκε με τις ελληνικές αρχές για την επιστροφή ενός μέρους των προσφύ-

⁹ Τον αριθμό αυτό, με τον οποίο συμφωνούν και κάποιοι μελετητές όπως ο Esche M. (1982), *Die kommunistische Partei Griechenlands 1941-1949* München, Oldenburg, 342, εξήγαγε ο συγγραφέας από τις συγκρίσεις πολλών δεδομένων που εκτείνονται χρονικά σε όλη την παραμονή των προσφύγων στο ανατολικό μπλοκ.

¹⁰ Εθνικό Ίδρυμα Άμυνας (ed.) (1978-79) *Δημοκρατία και Ολοκληρωτισμός: Το Χρονικό του Συμμοριτοπολέμου*, Αθήνα, Ινστιτούτο Σπουδής της Ιστορίας (ed.) (1982) *Το Παιδομάζωμα: Ντοκουμέντα 1940-1949*, Αθήνα, Νέος Κόσμος, Μανούκας Γ. (1961) *Παιδομάζωμα: Το Μεγάλο έγκλημα κατά της φυλής*, Αθήνα, Εκδ. των επαναπατρισμένων προσφύγων από το σιδηρούν παραπέτασμα, Αβέρωφ-Τοσίτσας Ευάγγελος (1996) *Φωτία και Τσεκούρι*, Αθήνα, Εστία, Μητσόπουλος Θ. (1979) *Μείναμε Έλληνες*, Αθήνα, Οδυσσεάς, Σέρβος Δ. (2001) *Το Παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

¹¹ Ήταν τόσο έντονη η εχθρότητα στις σχέσεις των δυο κομμάτων που αργότερα η ηγεσία του ΚΚΕ παρακολούθησε στενά όλη την αλληλογραφία των παιδιών με τους συγγενείς που είχαν διαμείνει στη Γιουγκοσλαβία, Αρχείο Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (από 'δώ και στο εξής αναφερόμενο ως ΑΣΚΙ), Ταξινόμικό κουτί 127, φάκελος 7/14/63.

γων, κυρίως παιδιά, που ζητήθηκαν πίσω¹².

Η διασπορά των παιδιών, προϊόντων του παιδομαζώματος, στις διάφορες ανατολικές χώρες φαίνεται ότι είχε κάπως πιο οργανωμένη μορφή. Η Βουλγαρία και η Αλβανία ήταν για τα περισσότερα ο πρώτος σταθμός. Εκεί έλαβε χώρα μια διαδικασία επιλογής κατά την οποία οι μικροί πρόσφυγες, άγνωστο με ποια κριτήρια, κατηγοριοποιήθηκαν ως προς τη χώρα, η οποία θα αποτελούσε τον επόμενο προορισμό τους. Για την περίθαλψη και την εγκατάσταση των παιδιών που εύλογα συγκινούσε περισσότερο, όλες ανεξαρτήτως οι χώρες του Ανατολικού Μπλοκ, με μέριμνα βεβαίως και του Ερυθρού Σταυρού που υπήρξε αρωγός των προσπαθειών τους, κατέβαλαν παρά την τραγική οικονομική κατάσταση που βρίσκονταν υποδειγματικές προσπάθειες¹³. Η στάση αυτή σχετίζεται βέβαια και με το γεγονός ότι το ζήτημα των παιδιών λόγω του ιδιότυπου χαρακτήρα του αποτέλεσε σημείο ανταγωνισμού των δύο πλευρών για τον προσεταιρισμό της κοινής γνώμης¹⁴.

Η μέριμνα που επιδείχτηκε για τα παιδιά δεν ήταν δυνατόν να προσφερθεί στους ενήλικες πρόσφυγες για αντικειμενικούς λόγους. Οι χώρες αυτές ήταν τελείως κατεστραμμένες με εκρηκτικά κοινωνικά προβλήματα λόγω της αναδιαμόρφωσης των κοινωνικοοικονομικών δομών στα κράτη αυτά. Σε κάποιες περιπτώσεις τους περίμεναν οδυνηρές εκπλήξεις¹⁵ όπως στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία στο πλαίσιο της γνωστής πολιτικής της απέναντι στις εθνότητες, με την οποία επιδίωκε συνήθως να προκαταλάβει αποσχιστικές τάσεις αλλοιώνοντας δημογραφικά «επικίνδυνες» περιοχές, εγκατέστησε τους πρόσφυγες στη δημοκρατία του Ουζμπεκιστάν στα βάθη της Ασίας. Η Τασκένδη, η πρωτεύουσα του Ουζμπεκιστάν, οι κάτοικοι του οποίου δεν είχαν την παραμικρή πολιτιστική συγγένεια με τους Έλληνες, έγινε ο κύριος χώρος συγκέντρωσης των προσφύγων ενώ η ηγεσία του ΚΚΕ εγκαταστάθηκε στο Βουκουρέστι. Στο Βουκουρέστι βρισκόταν και το βασικό κομματικό όργανο του ΚΚΕ, ο ραδιοφωνικός σταθμός *η Φωνή της Αλήθειας*, δια μέσου του οποίου διασφαλιζόταν η επικυριαρχία της κομματικής ηγεσίας σε όλο το Ανατολικό Μπλοκ και την Ελλάδα.

Τα πρώτα χρόνια πολιτικής προσφυγιάς ήταν για τους Έλληνες ιδιαίτερα δραματικά. Οι οικογένειες λόγω του πανικού που ακολούθησε την ήττα διαμελίστηκαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε πολλές φορές τα μέλη τους να μην έχουν καν γνώση της τύχης των υπολοίπων. Μερικές έμειναν για χρόνια, ακόμα και δεκαετίες, διαχωρισμένες μέχρι να γίνει δυνατή πάλι η επανένωσή τους. Ενδοκομματικά αναβίωσαν οι χειρότερες μέθοδοι εκκαθάρισης και επιβολής κομματικής πειθαρχίας του παρελθόντος. Η ομάδα Ζαχαριάδη έγινε σταδιακά κράτος εν κράτει μεταξύ των πολιτικών προσφύγων οικοδομώντας έναν δεσποτικό μηχανισμό που προάσπιζε μονοιθικά την κομματική αλήθεια με μεθόδους ιεράς εξέτασης. Αρνούμενη η κομματική ηγεσία να αναζητήσει σε βάθος τις αιτίες που προκάλεσαν την «αναπάντεχη» ήττα και να δώσει απαντήσεις στα υπαρξιακά ερωτήματα, μια διαδικασία που συνεπαγόταν βέβαια και αυτοκριτική, ξεκίνησε μπαράζ εκκαθαρίσεων στη βάση του κόμματος, στο πλαίσιο του οποίου εξοντώθηκαν φυσικά και ηθικά άνθρωποι που είχαν αφιερώσει τη ζωή τους στην υπηρεσία του κόμματος¹⁶.

¹² Ristovits M. (1998) *Duk Povratatak Kuc'i* (Long Journey Home: Greek Refugee Children in Yugoslavia 1948-1960), Belgrad.

¹³ Ruwe (1990), ό.π., 28-42, Φαράκος Γρ. (1993) *Μαρτυρίες και Στοχασμοί 1941-1991*, Αθήνα, Προσκήνιο, 93-94, για την περίπτωση της Ουγγαρίας δεξ την προσωπική μαρτυρία του Γκανά Μιχάλη (1989) *Μητριά Πατρίδα*, Αθήνα, Καστανιώτης και για την Ανατολική Γερμανία Stergiou A., ό.π., cit.

¹⁴ Δες για το ζήτημα αυτό Κουφουδάκης Βαγγέλης (1984) *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, τα Ηνωμένα Έθνη και το Ελληνικό Ζήτημα*, στο: Ιατρίδης Ιωάννης (εκδ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950, ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 487-528.

¹⁵ Τουλούδης Π. (1992) *Η επέμβαση της Χρουτσοφικής ηγεσίας στο ΚΚΕ*, Αθήνα, Αλφειός.

¹⁶ Δες για τη σκοτεινή αυτή περίοδο του ΚΚΕ τις εξομολογήσεις παλαιών στελεχών του ΚΚΕ στον Λευτέρη Μαυροειδή (1997) *Οι δυο όψεις της Ιστορίας*, Αθήνα, Δελφίνι.

Το δράμα των ανθρώπων αυτών συμπληρώθηκε από τις εξελίξεις στην πατρίδα τους, όπου την ίδια ώρα οικοδομούνταν το κράτος των νικητών. Η ελληνική κυβέρνηση αφαίρεσε από όλους ανεξαιρέτως την ιθαγένεια. Οι περισσότεροι καταδικάστηκαν ερήμην τους και συχνά εν άγνοια τους σε βαριές ποινές χαρακτηρισμένοι ως εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου, ενώ όλοι χωρίς διάκριση απέκτησαν το στίγμα του προδότη και του εχθρού του έθνους που έπρεπε με κάθε τρόπο να μείνει εκτός ελληνικής επικράτειας. Από τη μεταχείριση αυτή δεν εξαιρέθηκαν ούτε τα παιδιά, τα οποία άθελά τους παρασύρθηκαν από τη δίνη του εμφυλίου πολέμου. Ο λόγος ήταν, ότι η ελληνική κυβέρνηση πίστευε ακράδαντα ότι τα παιδιά αυτά αφελληνίζονταν συστηματικά και ανατρέφονταν και διαπαιδαγωγούνταν σε γενιτσάρους για να τεθούν στην υπηρεσία των σλάβων εναντίον της ίδιας τους της πατρίδας.

Τόσο όμως η παρεχόμενη παιδεία όσο και η γενικότερη πολιτιστική εξέλιξη των προσφύγων στις χώρες αυτές δεν ήταν αντεθνική σε καμία περίπτωση. Οι κομμουνιστές ίσως και από ζήλο να αντικρούσουν τις κατηγορίες των δεξιών περί γενιτσαρισμού έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας και τη διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας στους μικρούς πρόσφυγες έστω και αν δεν μπορούσαν να προσφέρουν διδασκαλία υψηλής ποιότητας λόγω της ατελούς προετοιμασίας των δασκάλων. Με εξαίρεση ορισμένους επαγγελματίες δασκάλους που έφυγαν μαζί με τα υπολείμματα του Δημοκρατικού Στρατού στις ανατολικές χώρες, οι υπόλοιποι είχαν στοιχειώδεις γνώσεις, που ο εκπαιδευτικός μηχανισμός του ΚΚΕ προσπαθούσε ανά διαστήματα με διάφορα φροντιστήρια δασκάλων στα Σκόδρα της Αλβανίας ή και αλλού, να τις διευρύνει περαιτέρω. Στη Τασκένδη μάλιστα ιδρύθηκε στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο της πόλης ειδικό τμήμα Ελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας¹⁷.

Οι ενήλικες παράλληλα συγκρότησαν πλήθος πολιτιστικών συλλόγων με στόχο να διατηρήσουν ζωντανή τη σύνδεσή τους με την πατρίδα και φυσικά το πόθο να επιστρέψουν σε μια σοσιαλιστική Ελλάδα. Αυτό εκφραζόταν τότε καθαρά ιδεαλιστικά και αφηρημένα ως μια μορφή σπονδής στο Νόστιμιον Ήμαρ τότε όμως με τη μορφή της πολιτικής διεκδίκησης όπως αυτό συμποσούταν στην περιβόητη ρήση του Ζαχαριάδη «το όπλο παρά πόδα» που καθημερινά φρόντιζε να διατυμπανίζει από το ραδιοφωνικό σταθμό συντηρώντας το εμφυλιοπολεμικό κλίμα.

Σε όλες τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ επετράπη στο ΚΚΕ να διατηρεί παράλληλα με το εκεί εκπαιδευτικό σύστημα, δικό του εκπαιδευτικό μηχανισμό για τη διάδοση της δικής του εθνικής διαπαιδαγώγησης. Ο μηχανισμός αυτός δημιουργήθηκε για το σύνολο των παιδιών στις σοσιαλιστικές δημοκρατίες και καθοδηγούνταν από την ΕΒΟΠ (Επιτροπή Βοήθειας για το Παιδί) που ανέλαβε τη συνολική φροντίδα για την εκπαίδευση των δασκάλων, τη συγγραφή των βιβλίων, την ελληνόγλωσση πολιτική και σχολική μόρφωση των παιδιών¹⁸. Η ΕΒΟΠ δημιουργήθηκε το 1948 από το ΚΚΕ στη Βουδαπέστη και μετεγκαταστάθηκε το 1950 στο Βουκουρέστι μαζί με την εξόριστη ηγεσία. Πρόεδρος της επιτροπής ήταν ο υπουργός υγείας της κυβέρνησης των ανταρτών, καθηγητής ιατρικής του πανεπιστημίου Αθηνών και πρόεδρος της Ελληνικής Ιατρικής Εταιρίας τη δεκαετία του 30, Πέτρος Κόκκαλης. Άλλα μέλη της ήταν η λογοτέχνης Έλλη Αλεξίου, ο φιλόλογος Γιώργος Αθανασιάδης και ο μετέπειτα Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ, Γρηγόρης Φαράκος. Έργο της ΕΒΟΠ ήταν φυσικά και η εθνική διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Αυτή δεν ήταν ανθελληνική κατά το πρότυπο των γενιτσάρων όπως χονδροκομμένα υποστήριξε η δεξιά προπαγάνδα, αλλά, εάν θέλαμε να την εκφράσουμε σε μια λέξη, σοσιαλιστική.

Ξεκινώντας από την εννοιολογική αφετηρία ότι το έθνος αντανakλά συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας και ταξικά συμφέροντα, τα οποία συνθέτουν το κοινωνικό του υπόστρωμα και προσδίδουν στο κράτος τον οικονομικοκοινωνικό του χαρακτήρα, οι φορείς ιδεολογίας

¹⁷ Σέρβος (2001), ό.π., 313.

¹⁸ Αθανασιάδης Γ. (1951) Η μόρφωση των παιδιών μας, *Νέος Κόσμος*, 3:8 (1951), 29-38.

των κρατών αυτών εισήγαγαν τον αυθαίρετο όρο «σοσιαλιστικό έθνος», το οποίο νομιμοποιούταν από μια εξίσου αυθαίρετη ιστορική προσέγγιση του παρελθόντος. Η νέα κυρίαρχη εθνική ιδεολογία ονομαζόταν προλεταριακός/σοσιαλιστικός πατριωτισμός και αποτελούσε ένα αναπόσπαστο κομμάτι του προλεταριακού διεθνισμού που υποτίθεται ότι εξέφραζε τα συμφέροντα της εργατικής τάξης σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η εθνική περηφάνια ταυτιζόταν δε τώρα πια, όχι με τις εθνικές και πολιτιστικές παραδόσεις ή τη γλωσσική ιδιαιτερότητα αλλά με τις κατακτήσεις και την πρόοδο της σοσιαλιστικής κοινωνίας, την οποία οι σοσιαλιστές πολίτες όφειλαν να υπηρετούν¹⁹. Η νέα σοσιαλιστική οργάνωση, υποστήριζε ο επίσημος θεωρητικός του σοβιετικού καθεστώτος Καλταχτσιάν²⁰, διέρρηξε τις προεπαναστατικές αντιλήψεις περί έθνους και δημιούργησε μια νέα σοσιαλιστική κοινωνική συνείδηση, έναν νέο πνευματικό *Habitus* σοβιετικού ανθρώπου. Ο σοβιετικός λαός ήταν επομένως μια νέα ιστορική κοινότητα ανθρώπων, απόρροια των κοινωνικών αναδιατάξεων και της προσέγγισης των λαών μεταξύ τους.

Αυτά ήταν και τα ιδεολογικά πρότυπα που όφειλαν να αφομοιώσουν οι Έλληνες πρόσφυγες, στο κόμμα, στο χώρο εργασίας ή στο σχολείο στις νέες τους πατρίδες. Επειδή ωστόσο στα πρώτα χρόνια παραμονής τους εκεί υπήρχε έντονη η παρουσία της ΕΒΟΠ στην εκπαιδευτική διαδικασία που με τον χρόνο, καθώς τα προσφυγόπουλα εισέρχονταν στις ανώτερες τάξεις σχολικής εκπαίδευσης, έφθινε (για το λόγο αυτό η ΕΒΟΠ διαλύθηκε εξάλλου το 1956), εμφιλοχωρούσε εμφαντικά το στοιχείο της ελληνικής μαρξιστικής παράδοσης στη μετάδοση των αξιακών προτύπων. Αυτό πραγματοποιούνταν μέσω των σχολικών εγχειριδίων για τα γνωστικά αντικείμενα της Γεωγραφίας, της Ελληνικής Γλώσσας, της Ελληνικής Λογοτεχνίας και της Ελληνικής Ιστορίας. Η διαδικασία αυτή αφορούσε και τους ενήλικες, καθώς η ΕΒΟΠ και το ΚΚΕ εξέδιδαν και μία σειρά περιοδικών (Επονίτης, Πυρσός, Αετόπουλα, Η Φωνή της Γυναίκας, Καινούργια Βάρδια-μόνο για την Ανατολική Γερμανία) που επίσης ήταν επιφορτισμένα με την αναπαραγωγή ιδεολογικών και αξιακών προτύπων.

Η προαγωγή της ελληνοκεντρικής παιδείας και παράδοσης δεν κατόρθωσε για παράδειγμα να απαλλαγεί από μια ιδεολογική διολίσθηση της ερμηνείας της ιστορίας και των εθνικών παραδόσεων που κατατρέπει τη μαρξιστική μεθοδολογική οπτική. Τα σχολικά εγχειρίδια διαπνέονται από ένα έντονο νομιμοποιητικό άγχος, να εξάγουν από την ιστορική παράδοση τα στοιχεία εκείνα που εμφανίζουν τους κομμουνιστές πρωτοπόρους κάθε ιστορικής εξέλιξης. Υπό το ίδιο σκεπτικό παρουσιάζονταν βέβαια και ο εμφύλιος ως η επανάσταση των καταπιεσμένων, με στόχο να αντιστρέψουν τη νεοελληνική ιστορική εξέλιξη που διεπόταν από τη «δουλοπρέπεια» και τον «ενδοτισμό» των κυρίαρχων τάξεων. Όπως την ίδια περίοδο η επίσημη «εθνική» ιστοριογραφία του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους έριχνε το ανάθεμα για όλα τα δεινά του έθνους στους κομμουνιστές, αναγορευόταν ανάλογα από την άλλη πλευρά ο Δημοκρατικός Στρατός στη συνέχεια της επανάστασης του '21 και οι διάφοροι σύγχρονοι αρχηγοί του (Ζαχαριάδης, Μπελογιάννης) στους τότε οπληρχηγούς, τον Κολοκοτρώνη και τον Ανδρούτσο!

Ως αξεπέραστα, αέναα πρότυπα πνευματικής και πολιτικής ολοκλήρωσης προπαγανδίζονταν μνημικά μάλιστα, τέσσερα κυρίως πρόσωπα της σοσιαλιστικής παράδοσης: ο Στάλιν, ο Μπελογιάννης, ο Ζαχαριάδης και ο Σταχάνοφ. Τα τέσσερα αυτά πρόσωπα συμβόλιζαν και τις τέσσερις βασικές αρχές του σοσιαλιστικού ιδεατού ανθρώπου: του οδηγού, υπηρέτη της παγκόσμιας ειρήνης για το Στάλιν, του ήρωα, υπηρέτη του κόμματος για το Μπελογιάννη, του οργανωτή και μπροστάρη της σοσιαλιστικής απελευθέρωσης για το Ζαχαριάδη και του θυσιαζόμενου υπέρ της οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας για το Σταχάνοφ.

Η προσωπολατρία αυτή δημιουργούσε φυσικά σύγχυση στους πρόσφυγες κάθε φορά

¹⁹ Πρβλ. Kosing Al. (1976) *Nation in Geschichte und Gegenwart*, Ost-Berlin, Dietz.

²⁰ Kaltachtschjan (1976) *Nation und Nationalität*, Ostberlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 112-113

που λάμβαναν χώρα εσωτερικές ανακατατάξεις στο ελληνικό και παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα όπως το 1956 με την αποκήρυξη του Σταλινισμού που επέφερε και καθαίρεση της ηγετικής ομάδας Ζαχαριάδη και το 1968 όταν διασπάστηκε η κεντρική επιτροπή του ΚΚΕ. Η καθαίρεση ή αποκαθίλωση κάποιου προσώπου που μέχρι τότε είχε μυθικές ιδιότητες, δημιουργούσε τεράστια αναστάτωση μεταξύ των προσφύγων για την ορθότητα των κομματικών επιλογών. Αμέσως μετά ακολουθούσε μια διαδικασία εκκαθάρισης του κομματικού μηχανισμού σε όλες τις βαθμίδες της ιεραρχίας από «ύποπτα» στοιχεία με την οποία επιδιωκόταν η επιβολή της εσωκομματικής πειθαρχίας και η προσήλωση στο «αδελφό» κόμμα-πάτρωνα, το οποίο με την ανάμιξη του επιχειρούσε να «επαναφέρει» την ορθή τήρηση της υπέρτατης αρχής εσωτερικής λειτουργίας, τον Δημοκρατικό Συγκεντρωτισμό. Αυτό πάλι αύξησε την εξάρτηση του ΚΚΕ από άλλα κόμματα. Αυτά ήταν σε πρώτο επίπεδο το Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ) και σε δεύτερο επίπεδο το Ρουμανικό μέχρι το 1968 και το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ανατολικής Γερμανίας από εκεί και έπειτα.

Το ρουμανικό κομμουνιστικό κόμμα επενέβη το 1956, κατά τη διάρκεια της διευρυμένης ολομέλειας του ΚΚΕ τον Μάρτιο του ίδιου έτους. Αφορμή για την επέμβαση αυτή προσέφεραν τα γεγονότα της Τασκένδης ένα χρόνο πριν. Η Τασκένδη, πρωτεύουσα του Ουζμπεκιστάν και κύριος χώρος συγκέντρωσης των Ελλήνων προσφύγων είχε γίνει θέατρο ταραχών μεταξύ οπαδών του Ζαχαριάδη και αντιπάλων του που είχαν θεθεί στο περιθώριο τα προηγούμενα χρόνια από την φιλάρεσκη ηγεσία του. Η σταδιακή αποκαθίλωση του Στάλιν από το 1953 και μετά έφερε και την σταδιακή απαξίωση του πιστού του συντρόφου Ζαχαριάδη. Οι αντίπαλες δυνάμεις δέχτηκαν πρόθυμα να εργαλειοποιηθούν από το κομμουνιστικό κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης και να αμφισβητήσουν ανοιχτά την ηγεσία Ζαχαριάδη. Στην ολομέλεια του 1956 ο γενικός γραμματέας του ρουμανικού κομμουνιστικού κόμματος επέβαλλε την καθαίρεση του Ζαχαριάδη και όσων είχαν ταυτιστεί με την ηγεσία του²¹.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, η μία επέμβαση δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την επόμενη. 12 χρόνια αργότερα έλαβε χώρα η δεύτερη μεγάλη επέμβαση κόμματος στα εσωτερικά του ΚΚΕ που αναστάτωσε και διαίρεσε τους πολιτικούς πρόσφυγες. Η εμφάνιση αντιστρατευομένης πολιτικής πλατφόρμας στο πλαίσιο των πολιτικών προσφύγων μη συμβατής με την πολιτική του ΚΚΣΕ στο διεθνές πολιτικό σκηνικό προκάλεσε την ανάμιξη του. Η επέμβαση του μεγάλου κηδεμόνα του ΚΚΣΕ επέφερε αυτή τη φορά διάσπαση της κεντρικής επιτροπής τον Φεβρουάριο του 1968 και διαίρεση των πολιτικών προσφύγων. Επειδή η ηττημένη παράταξη είχε την ενεργό υποστήριξη του ρουμανικού κομμουνιστικού κόμματος, η ηγεσία του κόμματος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το Βουκουρέστι και να μεταφερθεί σε Βουδαπέστη και Ανατολικό Βερολίνο²².

Μέσα σε περίοδο χούντας και ενώ οι διώξεις των κομμουνιστών επεκτείνονταν στην Ελλάδα, το ΚΚΕ διχαζόταν βαθιά. Ακόμη χειρότερα ωστόσο στο φρόνημα των προσφύγων επέδρασε το γεγονός ότι την ίδια ώρα που αυτοί οργάνωναν την αντίστασή τους εναντίον της χούντας στο εξωτερικό, τα ίδια τα ανατολικά κράτη ανέπτυσσαν άριστες οικονομικές και πολιτικές σχέσεις με το χουντικό καθεστώς. Περίπου την ίδια εποχή που Ανατολική Γερμανία και η χούντα των Συνταγματαρχών διαπραγματεύονταν την σύναψη διπλωματικών επαφών, λάμβανε χώρα κάτω από απολύτως μυστικές συνθήκες το ένατο συνέδριο του κόμματος που θεωρείται σταθμός στην ιστορία του και πυξίδα στην από κεί και πέρα εξέλιξη του. Στον αγώνα μεταξύ κομμουνιστικής αλληλεγγύης και ψυχρής διπλωματίας (Realpolitik) η δεύτερη φάνηκε ισχυρότερη²³.

²¹ Δημητρίου Π. (1978) *Η Διάσπαση του ΚΚΕ*, Αθήνα, Θεμέλιο, τόμος Ι, 44-46 και Αφινιάν Β., Κόντης Β. et. al. (eds.) *Οι σχέσεις ΚΚΕ και ΚΚΣΕ στο διάστημα 1953-1977*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 13-14.

²² Φαράκος Γρ. (1993), ό.π., 181 και συνέντευξη μαζί του και Δημητρίου (1978) ό.π., τόμος ΙΙ, 13 ex. seq.

²³ Stergiou (2001) ό.π., 80-93 και 123-130.

2. Η εκπαιδευτική και επαγγελματική εξέλιξη των πολιτικών προσφύγων

Στον εκπαιδευτικό και επαγγελματικό τομέα η εξέλιξη των προσφύγων ήταν παρόλα ταύτα απροσδόκητα επιτυχής, αν αναλογιστεί κανείς ότι οι περισσότεροι πρόσφυγες δεν είχαν επισκεφθεί ποτέ σχολείο, δεν ήξεραν να γράφουν, να διαβάζουν και έπρεπε να μάθουν ταυτόχρονα μία τέχνη ή βιομηχανική ειδικότητα, όπως είχε προβλεφθεί για ενήλικες, και μία ξένη γλώσσα. Κάποιοι από αυτούς κατόρθωσαν αργότερα με ειδικές ρυθμίσεις να σπουδάσουν. Τα παιδιά έπρεπε να μάθουν εκτός από τη γλώσσα της χώρας που φιλοξενούνταν και τη μητρική τους²⁴. Οι βιομηχανικές αυτές ειδικότητες κατανέμονταν πάντα όπως βεβαίωσαν όλοι, όσοι δέχτηκαν συνέντευξη από τον γράφοντα, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του κόμματος για την χρησιμότητα της κάθε ειδικότητας στην Ελλάδα, ώστε να αιωρείται πάντα στους πρόσφυγες η προοπτική της επιστροφής στην πατρίδα.

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι όλοι αυτοί οι στόχοι δεν ενσταλάχθηκαν στα ελληνόπουλα με τη μέθοδο της πλύσης εγκεφάλου, όπως κατά κόρον υποστήριξε η ελληνική δεξιά, αλλά καλλιεργήθηκαν σταδιακά ως βασικές αξίες της εκπαίδευσής τους. Το σημαντικό στοιχείο της ιδεολογικοποιημένης αυτής διαδικασίας ξεθώριασε με το χρόνο και για τους νεαρότερους πρόσφυγες έπαψε να σημαίνει κάτι. Αυτοί που συνέχιζαν να εμμένουν στην προοπτική επιστροφής, ήταν οι πρόσφυγες μεγαλύτερης ηλικίας που κουβαλούσαν μέσα τους και τις μνήμες της κατοχικής και εμφυλιοπολεμικής Ελλάδας.

Ο συγκεντρωτισμός και το γραφειοκρατικό πνεύμα που χαρακτήριζαν τις πολιτικές διεργασίες και την εσωτερική λειτουργία των κομματικών οργανώσεων του ΚΚΕ μεταφέρονταν δια μέσου των Ελλήνων δασκάλων και στους μικρότερους πρόσφυγες. Πειθαρχία που απορρέει από τη κομματική λογική του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, με την οποία έπρεπε να μετουσιωθούν σε πράξεις διάφορες κατευθυντήριες γραμμές στην εκπαίδευση και τον επαγγελματικό προσανατολισμό εμπόδισαν πολλές φορές την ανάπτυξη ενός πλουραλιστικού, εκπαιδευτικού συστήματος. Η ατομικότητα και η ελεύθερη πρωτοβουλία μπορούσε μόνο υπό προϋποθέσεις να αναπτυχθεί. Τέτοια αρνητικά φαινόμενα που επιείνονταν από την ατελή κατάρτιση των δασκάλων έπαψαν ωστόσο να υφίστανται από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και μετά, όταν αυτοδιαλύθηκε η ΕΒΟΠ και σταμάτησε η διαμεσολάβηση των Ελλήνων δασκάλων στο εκπαιδευτικό σύστημα που είχε δημιουργηθεί για τους Έλληνες πρόσφυγες.

Η δεξιά παράταξη θεωρεί τα παιδιά συλλήβδην μία χαμένη γενιά ενώ η αριστερή υποστηρίζει ότι χάρισε στην Ελλάδα μία γενιά επιστημόνων. Είναι ωστόσο εξαιρετικά δυσχερές να διαπιστωθεί πόσο ακριβώς αποφοίτησαν από μέσες ή ανώτερες σχολές γιατί ακόμα και οι σχετικά αντικειμενικές εκθέσεις των οργανώσεων των πολιτικών προσφύγων προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας από το 1974 και μετά δεν περιλαμβάνουν όσους έμειναν στη Γιουγκοσλαβία, με την οποία το ΚΚΕ διέρηξε παντελώς τις σχέσεις του²⁵. Από αυτές τις λίστες απουσιάζουν επίσης αυτοί που εγκατέλειψαν τις χώρες αυτές για τη Δύση ή για να επιδώσουν μόνοι τους τον επαναπατρισμό. Αυτοί δοκίμασαν πολλές φορές οδυνηρές εμπειρίες, εκδιώχτηκαν από πρεσβείες, τους απαγορεύτηκε η είσοδος στα σύνορα κ.α.

Ο αριθμός ωστόσο αυτών που αποφοίτησαν από ανώτερες σχολές είναι αρκετά μεγάλος και αυτό γιατί όπως παραδέχεται ο αντιπροσωπευτικότερος εκπρόσωπος της δεξιάς παράταξης, Γεώργιος Μανούκας²⁶, οι Έλληνες χαρακτηρίστηκαν «παρτιζάνοι-πατριώτες» από τις χώρες αυτές και έτυχαν προνομιακής μεταχείρισης. Αυτό σήμαινε ότι άρθηκαν γι' αυτούς όλα τα εμπόδια που παρεμβάλλονταν κανονικά μεταξύ των υποψη-

²⁴ Αθανασιάδης (1951), ό.π., και εκθέσεις του εκπροσώπου του ΚΚΕ στο Ανατολικό Βερολίνο, Θανάση Γεωργίου, στο ΑΣΚΙ, ταξινόμικό κουτί 180.

²⁵ ΑΣΚΙ, ταξινόμικό Κουτί 172, Αρχείο ΕΔΑ.

²⁶ Μανούκας Γ. ό.π., 163

φίων φοιτητών και της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στις χώρες αυτές και μπόρεσαν να εισαχθούν μαζικά στα πανεπιστήμια έχοντας μάλιστα πάντα εξασφαλισμένες υποτροφίες, διαμονή κ.τ.λ. Το ίδιο το ΚΚΕ φρόντιζε να επιτυγχάνει σε ορισμένες χώρες (Ανατολική Γερμανία) δεδομένο αριθμό θέσεων στα πανεπιστήμια για τους Έλληνες πρόσφυγες. Αυτός είναι κυρίως ο λόγος που περισσότεροι σήμερα αισθάνονται βαθιά ευγνωμοσύνη προς τις χώρες αυτές²⁷.

Θετική είναι η αποτίμηση και εκείνων που παρέμειναν για κάποιο χρονικό διάστημα στο Ανατολικό μπλοκ και διαχώρισαν έπειτα τις τύχες τους από το αριστερό κίνημα. Ο γράφων είχε την τύχη να πάρει συνέντευξη από πολλούς οι οποίοι ή εγκατέλειψαν τις χώρες αυτές για να μεταναστεύσουν στη Δυτική Ευρώπη ή γύρισαν πρώιμα στην Ελλάδα. Πράγματι, στη δεκαετία του 50 έλαβαν χώρα ανεπίσημοι²⁸ ή και επίσημοι επαναπατρισμοί προσφύγων, όπως αυτός που συμφωνήθηκε μεταξύ Ελλάδος και Γιουγκοσλαβίας του έτος 1952. Το Βελιγράδι επέδειξε μεταξύ των ανατολικών χωρών τη μεγαλύτερη προθυμία για την επιστροφή παιδιών στην Ελλάδα²⁹. Μέσα στο 1952 επαναπατρίστηκαν στην Ελλάδα 538 παιδιά, ενώ 56 στάλθηκαν με την συγκατάθεση των δικών τους στην Αυστραλία και τον Καναδά. Το γεγονός αυτό, προετοίμασε το δρόμο για την ομαλοποίηση των σχέσεων μεταξύ Αθήνας και Βελιγραδίου. Αρχές Ιανουαρίου 1953, ο νέος πρεσβευτής της Γιουγκοσλαβίας, Μ. Јοноповиc, επέδωσε ως πρώτος πρεσβευτής των Βαλκανικών χωρών, μεταπολεμικά, τα διαπιστευτήριά του στην Αθήνα.

Υπήρξαν πολλοί πρόσφυγες που μόλις τους δόθηκε η ευκαιρία, εγκατέλειψαν τις χώρες αυτές αναζητώντας καλύτερες επαγγελματικές ευκαιρίες στη Δύση. Οι πρόσφυγες αυτοί αρνήθηκαν να ενσαρκώσουν το πρότυπο του πρωτοπόρου κομμουνιστή, «ικανού να υπηρετήσει τον σοσιαλισμό στα κράτη αυτά και έτοιμου να τον οικοδομήσει στο μέλλον στην Ελλάδα». Εκλάμβαναν επομένως το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο των χωρών αυτών ως τροχοπέδη στην επαγγελματική τους εξέλιξη. Άλλοι πάλι επέδειξαν «υποδειγματική» κομματική συμπεριφορά και ακολούθησαν, σπουδάζοντας στις κομματικές σχολές του ΚΚΕ και των ανατολικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων, κομματική καριέρα³⁰. Τελευταίοι προσεγγίζουν τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα μετά το 1989 πολύ αρνητικά, θεωρώντας τις αλλαγές αυτές ως απόρροια ενός οργανωμένου σχεδίου ανατροπής του σοσιαλισμού από τις ξενοκίνητες δυνάμεις της εσωτερικής αντίδρασης.

Πολλοί από αυτούς, κυρίως όσοι μεγάλωσαν εκεί ξέχασαν με τον χρόνο την γλώσσα τους. Οι γονείς τους που ήταν κυρίως αγρότες και εργάτες δεν μπορούσαν εξάλλου να τους συνδράμουν πραγματικά στην ορθή εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, κάτι που φυσικά παρουσιάζεται ακόμα εντονότερα στις μετέπειτα γενιές. Καταλύτης σε αυτό υπήρξε το αίσθημα της αδιάκοπης προσωρινότητας της παραμονής τους, στις «χώρες του παραπετάσματος» που χρόνο με το χρόνο γίνονταν μονιμότερο. Για το λόγο αυτό ακριβώς οι άνθρωποι αυτοί έγιναν με τον καιρό ιδιαίτερα ευάλωτοι σε υποσχέσεις σχετικά με την επιστροφή των ίδιων και των οικογενειών τους και την απρόσκοπτη παραμονή τους, σε περίπτωση επαναπατρισμού τους, στην Ελλάδα. Η ευαισθησία αυτή έγινε έτσι από το 1974 και μετά αντικείμενο κομματικής εκμετάλλευσης μεταξύ των αριστερών κομμάτων της αντιπολίτευσης με νικητή το ΠΑΣΟΚ που ανήλθε το 1981 στην εξουσία και ρύθμισε οριστικά το ζήτημα αυτό.

²⁷ Αυτό το αναφέρουν γραπτώς όλοι οι πρόσφυγες που κατέγραψαν τα βιώματά τους (βλέπε ενδεικτικά Tsimoudis K. (1998), *Eine Neugriechische Odyssee*, Autobiographie Alexandroupolis Privatausgabe και εξάγεται από όλες τις συνεντεύξεις που διεξήγαγε ο συγγραφέας στο πλαίσιο της έρευνάς του για την διδακτορική του διατριβή.

²⁸ Γκανάς Μ. (1989), ό.π.

²⁹ Λαγάνη Ειρήνη (1996) *Το παιδομάζωμα και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953*, Αθήνα, Σιδέρης, 79-99.

³⁰ ΑΣΚΙ, Ταξ. Κουτί 364, φάκελος 20/14/172 και 20/14/177 έως 182.

3. Η περίπτωση των Σλαβομακεδόνων στην εμικράτσια

Μια άγνωστη πτυχή του όλου ζητήματος αποτελεί η τύχη των Σλαβομακεδόνων που ακολούθησαν τα υπολείμματα του Δημοκρατικού Στρατού στις ανατολικές χώρες. Διάφορες οργανώσεις Σλαβομακεδόνων που δρουν στον Καναδά και στην Αυστραλία προπαγανδίζουν κυρίως μέσω του Internet (address: <http://www.geocities.com/>) ότι ο αριθμός των Σλαβομακεδόνων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα μετά το τέλος του πολέμου ανέρχεται σε 60.000 και ο αριθμός των παιδιών σε 28.000! Είναι σαφές ότι επιχειρείται να ταυτισθεί ο συνολικός αριθμός των πολιτικών προσφύγων με Σλαβομακεδόνες για την εξυπηρέτηση άλλων στόχων.

Η προβληματική του ζητήματος αυτού είναι ιδιαίτερα σύνθετη, ενώ οι χρονικές καταβολές της ανάγονται στην κατοχή, όταν ο ΕΛΑΣ αναγνωρίζοντας την αρχή της ισοτιμίας των εθνοτήτων στρατολόγησε για τις ανάγκες του απελευθερωτικού αγώνα Σλαβομακεδόνες. Οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί της Μακεδονίας ανταποκρίθηκαν θερμά στο κάλεσμα πρώτα του ΕΛΑΣ καθώς έχοντας υποστεί την περίοδο του Μεταξά τις γνωστές βάρβαρες αφομοιωτικές πρακτικές της «εθνικής καθάρσεως» προσδοκούσαν καλύτερη μεταχείριση από τις δυνάμεις κατοχής και εξασφάλιση προνομίων³¹. Αυτό που ωστόσο αμαύρωσε την εικόνα τους είναι ότι ένα κομμάτι τους υποστήριξε κατά τη διάρκεια της κατοχής ενεργά τους κατακτητές, τους Γερμανούς και τους Βούλγαρους και μάλιστα συνοδοιπόρησε στις πολιτικές εθνοκάθαρσης που διενήργησαν οι Βούλγαροι. Δυστυχώς γι' αυτούς το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου τους βρήκε στην ηττημένη παράταξη.

Την ίδια πρακτική στρατολογησε τους ακολούθησαν αργότερα, την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, ο «Δημοκρατικός Στρατός» και η προσωρινή κυβέρνηση του βουνού που αντιμετώπιζε άλλωστε το επιπρόσθετο πρόβλημα της εξοικονόμησης εφεδρειών. Επειδή στο μεταξύ είχε μεσολαβήσει σωρεία διώξεών τους από τις παραστρατιωτικές ομάδες της δεξιάς, της εθνοφυλακής και της χωροφυλακής, οι Σλαβομακεδόνες είχαν γίνει ιδιαίτερα καχύποπτοι ως προς την τύχη που τους επιφύλασσε τυχόν νίκη του κυβερνητικού στρατού και ανταποκρίθηκαν ακόμα μια φορά με θέρμη στο κάλεσμα των δυνάμεων εκείνων που αντιμεμάχονταν την κεντρική κυβέρνηση³². Για μία ακόμη φορά είχαν διαλέξει το λάθος στρατόπεδο. Με το τέλος του Εμφυλίου βρέθηκαν αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν με δεκάδες χιλιάδες άλλους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού τη χώρα με τις οικογένειές τους.

Αν και οι οργανώσεις του ΚΚΕ στις ανατολικές χώρες απέφευγαν να θέξουν ζητήματα κρατικής υπόστασης, οι Σλαβομακεδόνες αναγνωρίζονταν βάσει της λενινιστικής αρχής περί αυτοδιάθεσης των εθνοτήτων ως ξεχωριστή εθνική μειονότητα με ιδιαίτερη γλώσσα και ιστορική παράδοση. Οι Σλαβομακεδόνες είχαν μάλιστα δική τους οργάνωση, με το όνομα «Ηλιντεν» που λειτουργούσε κάτω από την σκέπη του ΚΚΕ και επιμελούσαν την εκπολιτιστική και πολιτική κίνηση των σλαβομακεδόνων προσφύγων. Υπήρχε επίσης ξεχωριστή έκδοση μακεδονικών σχολικών βιβλίων και περιοδικών (Μακεδόντσε) και ειδικό εορτολόγιο (επέτειο της επανάστασης του Ήλιντεν κ.τ.λ.). Η γλώσσα αυτή καλλιεργούνταν πάντα σε παράλληλη σχέση με τα ελληνικά³³. Κατά τα άλλα είχαν τα ίδια κομματικά καθήκοντα με τα μέλη του ΚΚΕ, το οποίο προσπάθησε να τους στρέψει εναντίον του Τίτο, σύμφωνα με την γραμμή που είχε επιβάλλει στο κόμμα το γραφείο της Κομινφόρμ και προσωπικά ο Ζαχαριάδης³⁴.

Παρόλη την απουσία κάθε μορφής μνείας σε εδαφική επικράτεια ή πολιτική εθνική ολο-

³¹ Richter H. (1997) Außenpolitische Probleme Griechenlands in: Pantaleon Giakoumis (ed.), *Griechenland außen-, sicherheits- und europapolitische Aspekte*, Aachen, Mainz, 19- 46.

³² Μαργαρίτης Γ. (2001), ό.π. 611.

³³ Περιοδικό των πολιτικών προσφύγων *Επονίτης*, τεύχος 7 Ιούλιος 1952, και τεύχος 7 Ιούλιος 1953.

³⁴ Ντιρεκτίβα του ΚΚΕ «για τη δουλειά στους Σλαβομακεδόνες», ΑΣΚΙ, ταξ. Κουτί 127 Φ. 7/14/82.

κλήρωση του «μακεδονικού έθνους» διακρίνεται εντούτοις στη σοσιαλιστική εθνική προσέγγιση του ΚΚΕ μια σαφής διαφοροποίηση των βασικών εθνικών χαρακτηριστικών ανάμεσα σε Έλληνες και Σλαβομακεδόνες, η οποία με τη σειρά της υποτάσσεται στην ουδέτερη, υπερεθνική ιδεολογία του προλεταριακού διεθνισμού. Το ιδεολόγημα αυτό μπορεί υπό προϋποθέσεις να αποτελέσει έναν ισχυρό κυματοθραύστη κάθε εθνικιστικού αντανάκλαστικού και να συμβάλει στην αφομοίωση μιας μικρότερης ομάδας ανθρώπων από μία μεγαλύτερη, η οποία αυτοπροσδιορίζεται με γνώμονα πολιτικοϊδεολογικά και όχι εθνικά κοινά χαρακτηριστικά, όπως έγινε στην περίπτωση των Σλαβομακεδόνων της Ανατολικής Γερμανίας (20 με 25 άτομα). Σε άλλες χώρες όμως (Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία), όπου υπήρξε μεγαλύτερη συγκέντρωση μελών αυτής της ομάδας παρουσιάστηκαν με τον καιρό προβλήματα που ο ιδεολογικός μηχανισμός του ΚΚΕ δεν στάθηκε ικανός να θέσει υπό τον έλεγχό του³⁵.

Η λανθάνουσα και αποσιωπημένη από τη κομμουνιστική ιστοριογραφία, αναβίωση του εθνικισμού στα σοσιαλιστικά κράτη της Βαλκανικής από τη δεκαετία του '50 και έπειτα είχε καταλυτική επίδραση και στους Σλαβομακεδόνες που προερχόταν από την Ελλάδα. Από το 1955 και μετά εκδηλώθηκαν κάποιες κινήσεις, που υποστηρίζονταν από τη γιουγκοσλαβική κεντρική διοίκηση, για τη δημιουργία ενιαίας εθνικής εστίας στο πλαίσιο της «Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας» της Μακεδονίας. Με μία γενναιόδωρη πολιτική προσέλευσης όλων των Σλαβομακεδόνων που ζούσαν διάσπαρτοι στις ανατολικές χώρες, η οποία συνδυαζόταν με παροχές κατοικιών, επιδομάτων, γενναίων συντάξεων κ.α., κατόρθωσε το κρατίδιο αυτό παρά την αντίθετη στάση του ΚΚΕ να αποσπάσει πολλούς από τους πρόσφυγες-μέλη της οργάνωσης του Έλντεν³⁶.

Εκεί οι Σλαβομακεδόνες εντάχθηκαν σε μία άλλη οργάνωση, *Ένωση Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου*, που είχαν ιδρύσει όσοι Σλαβομακεδόνες είχαν καταφύγει εκεί αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου. Εκεί υπέστησαν συστηματική πολιτική διαφώτιση με τη σφραγίδα της κρατικής εγκυρότητας. Η οργάνωση αυτή ανέλαβε με τις δικές της ξεχωριστές εκδόσεις (Εφημερίδα: *Η Φωνή των Προσφύγων*) να στρέψει με τη σειρά της τους Σλαβομακεδόνες εναντίον του Ζαχαριάδη που κατηγορήθηκε ως σωβινιστής και να τους εμψύχησει την γνωστή αλυτρωτική ιδεολογία της Δημοκρατίας των Σκοπίων³⁷.

Οι ενέργειες αυτές προκάλεσαν γρήγορα την αντίδραση της βουλγαρικής κυβέρνησης που ανέκαθεν φοβόταν τον μετασχηματισμό και διαμόρφωση της Δημοκρατίας αυτής σε Πεδεμόντιο του «μακεδονικού έθνους». Για να εκτρέψει αυτό το ρεύμα προς τα νότια της Βουλγαρίας, όπου ως γνωστόν ζουν επίσης μέλη αυτής της εθνοτικής ομάδας ίδρυσε τότε και η ίδια μια οργάνωση, που λεγόταν *Slavianski komitet* χωρίς όμως να μπορέσει να επιτύχει ανάσχεση της εξέλιξης αυτής.

Και στις δύο περιπτώσεις οι Σλαβομακεδόνες έγιναν δέκτες μιας καινοφανούς θεωρητικής κατασκευής του όρου έθνους. Ξεκινώντας από την εννοιολογική αφετηρία ότι το έθνος αντανάκλα συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας και ταξικά συμφέροντα, τα οποία συνθέτουν το κοινωνικό του υπόστρωμα και προσδίδουν στο κράτος τον οικονομικοκοινωνικό του χαρακτήρα, οι φορείς ιδεολογίας των κρατών αυτών εισήγαγαν τον αυθαίρετο όρο «σοσιαλιστικό έθνος», το οποίο νομιμοποιούταν από μια εξίσου αυθαίρετη ιστορική προ-

³⁵ Πολλές πληροφορίες συγκέντρωσε ο συγγραφέας για το ζήτημα αυτό στο πλαίσιο της έρευνας του για την διδακτορική του διατριβή στο Βερολίνο από Σλαβομακεδόνες ή από Πολιτικούς Πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν συνάψει γάμους ή άλλου είδους συγγενικές και φιλικές σχέσεις με Σλαβομακεδόνες από άλλα Σοσιαλιστικά Κράτη.

³⁶ Συνέντευξη με τον υπεύθυνο του ιστορικού τμήματος του ΚΚΕ, Χ. Τζίτζιλώνη και Μαυρομάτης Παναγιώτης (1949) Το μακεδονικό ζήτημα, πώς το καπηλεύεται η κλίκα του Τίτο, *Νέος δημοκράτης*, τεύχος 2 (1949), 46-51.

³⁷ Δες πάνω στο ζήτημα αυτό, Μιχαηλίδης Ι. (2002) «Μοναρχοφασίστες» και σλαβομακεδόνες αγωνιστές, στο: Ψαλίδας Γρ., et. al. (eds.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος: Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 222-232.

σέγγιση του παρελθόντος³⁸.

Χωρίς ιδεολογική πυξίδα, χωρίς σαφή διατυπωμένη απάντηση από τα ιερά τέρατα του μαρξισμού για το περιεχόμενο του *έθνους*, τα κομμουνιστικά καθεστώτα και όσοι άλλοι ενέπυσαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο πολιτικοκοινωνικό τους πλαίσιο, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα των Σλαβομακεδόνων, περιήλθαν γρήγορα στην ανάγκη να αυτοσχεδιάσουν εννοιολογικά με έννοιες που όμως δεν τους ήταν οικείες. Το αποτέλεσμα ήταν συνήθως πολύ διαφορετικό απ' αυτό που περίμεναν. Οι δέκτες της σοσιαλιστικής τους εθνικής παιδείας αφομοίωναν το *εθνικό* αλλά όχι πάντα το *σοσιαλιστικό* κομμάτι αυτής της αμφίσημης παιδευτικής διαδικασίας.

Ιδιαίτερα εμφαντικά παρουσιάστηκε αυτή η αντίφαση, όταν μετά την κατάρρευση αυτών των καθεστώτων, το μέχρι τότε συμπαγές διαμορφωμένο κοινωνικό τους πλαίσιο αναζήτησε σταθερά πολιτικά και ιδεολογικά αυτάρκη και αυτοτροφοδοτούμενα σημεία αναφοράς ως αντίδοτο στον ανεξέλεγκτο πολιτιστικό αποπροσανατολισμό της στιγμής. Το αντίδοτο αυτό ταυτίστηκε συνήθως με μία ιδεολογική και κοινωνική στάση, την οποία οι ιδεολογικοί φορείς των καθεστώτων αυτών είχαν αντιπαλέψει με συνέπεια για δεκαετίες, τον *εθνικισμό*.

Οι φόβοι αυτοί υπαγόρευσαν και στο ελληνικό κράτος την μέχρι τώρα, με την κοινωνιολογική έννοια του όρου, αμυντική στάση του. Όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις από το 1990 μέχρι σήμερα έχουν αρνηθεί τον επαναπατρισμό σε όσα μέλη αυτής της ομάδος εκδήλωσαν την επιθυμία να συνεχίσουν την ζωή τους εντός της ελληνικής επικράτειας, ανεξαρτήτως χώρας διαμονής, κηρύσσοντάς τα μάλιστα *persona non grata*, φοβούμενο ότι οι Σλαβομακεδόνες αυτοί έχουν διαποτιστεί από την ιδεολογία των Σκοπίων και θα αποτελέσουν φορείς διάδοσης αλυτρωτικών αντιλήψεων στο ελληνικό έδαφος. Αριθμητικά το μέγεθος της ομάδος αυτής δεν μπορεί, εξαιτίας της έντονης διασποράς τους, παρά εμπειρικά και με απόλυτη επιφύλαξη να προσδιοριστεί σε 15.000 με 20.000 άτομα περίπου υπολογίζοντας σε αυτά και τον αριθμό εκείνων που προστέθηκαν σε αυτούς μέσω γεννήσεων και επιγαμιών.

Για τη διαιώνιση του προβλήματος ευθύνεται όμως και το κράτος των Σκοπίων. Ενώ οι διάφορες ηγεσίες του κράτους αυτού έχουν θέσει κατά καιρούς ανεπίσημα το ζήτημα της επιστροφής της ιδιότυπης αυτής κοινωνικής και εθνικής ομάδας, το ίδιο το κράτος των Σκοπίων αρνείται επίσημα την ύπαρξή της. Σε στατιστικές που δημοσιεύθηκαν το 1993³⁹, ο πληθυσμός των Σκοπίων καταγράφεται ως εξής: 44.000 Σέρβοι, 40.000 Μουσουλμάνοι (εδώ είναι επίσης εμφανής η πρόθεση να αποκρυφτεί η πραγματική εθνική ταυτότητα των Μουσουλμάνων αυτών) 1.314.000 «Μακεδόνες», 14.000 Γιουγκοσλάβοι και 161.000 άλλες μικρότερες εθνικές ομάδες. Πουθενά δεν γίνεται λόγος για Έλληνες.

³⁸ Πρβλ. Kosing Al. (1976), *Nation in Geschichte und Gegenwart*, Ost-Berlin, Dietz και Kaltachtschjan, *Nation und Nationalität*, Ostberlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 112-113

³⁹ Πρβλ. *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe* (London: Pinter, 1993), 96-105.

Ελληνικές επιχειρηματικές κοινότητες στη Μεσόγειο την εποχή του κεφαλαίου: Τεργέστη, Λιβόρνο, Μασσαλία. Μια συγκριτική προσέγγιση

Άννα Μανδουλάρα

Εισαγωγή: διχοτομήσεις στην ιστοριογραφία της μετανάστευσης

Η ιστοριογραφία της ελληνικής αλλά και της ευρωπαϊκής μετανάστευσης κυριαρχείται από μία σημαντική διχοτόμηση: οι μεταναστεύσεις του 19ου αιώνα αναλύονται, εν πολλοίς, ως ελεύθερες κινήσεις στα πλαίσια του συστήματος της ελεύθερης ανταλλαγής, και οι μεταναστεύσεις του 20ου ως μαζικές μετακινήσεις που υπόκεινται στα οικονομικά συμφέροντα της παγκόσμιας αγοράς. «*Η μορφή και η δομή της ευρωπαϊκής μετανάστευσης άλλαξε ριζικά στη διάρκεια της εκατονταετηρίδας ανάμεσα στις αρχές του 19ου και του 20ου αιώνα*» σημειώνει ο ιστορικός Αλέξανδρος Κιτρορέφ στην μελέτη του για την υπερατλαντική μετανάστευση στο συλλογικό έργο «*Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*»¹. Η διχοτόμηση αυτή, αντανακλά, μεταξύ άλλων, διαφορετικές θεωρίες πολιτικής οικονομίας: ο «φιλελεύθερος» 19ος αιώνας εκθειάζεται εις βάρος του «προστατευτικού», δηλαδή περιοριστικού, πρώτου μισού του 20ου.

Η σημαντική αυτή διχοτόμηση καθόρισε και την ανάπτυξη της ελληνικής ιστοριογραφίας της μετανάστευσης, σε σχέση με τις πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές θεωρήσεις της σύνολης εθνικής ιστοριογραφίας. Η Διασπορά, οι παροικίες και οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, του τέλους του 18ου και 19ου αιώνα, μελετήθηκαν, κυρίως ως communities studies (μελέτες κοινοτήτων με την ευρεία έννοια του όρου), η υπερατλαντική και η ευρωπαϊκή μετανάστευση του 20ου αιώνα, ως μαζική και υποχρεωτική μετακίνηση πληθυσμών προς τα μεγάλα κέντρα της εκβιομηχάνισης.

Στην σημερινή μου ανακοίνωση θα θέσω μερικά ερωτήματα που θέτουν υπό αμφισβήτηση την ιστοριογραφική χρησιμότητα της παραπάνω εννοιολογικής και αναλυτικής διχοτόμησης, στη βάση μιας συγκριτικής προσέγγισης, η οποία ανασυνθέτει τις αντιφατικές διαδικασίες της ενοποίησης και της διαφοροποίησης. Η ιστορική και ιστοριογραφική σύγκριση τριών «παρόμοιων» ελληνικών μεταναστεύσεων του τέλους του 18ου και του 19ου αιώνα, θα μου χρησιμεύσουν ως παραδείγματα.

¹ Κιτρορέφ Α. (2000) Η υπερατλαντική μετανάστευση, στο: Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, οι Απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, βιβλιόραμα, 123-171

Τεργέστη, Λιβόρνο, Μασσαλία: Παράλληλα, παρόμοια ή διαφορετικά ιστορικά και ιστοριογραφικά παραδείγματα;

Οι τρεις εργασίες² εγγράφονται στην μελέτη της Κοινότητας (communities studies) και αντανακλούν τις προσπάθειες των ερευνητριών να χρησιμοποιήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την αποσπασματικότητα και τη διασπορά των πηγών. Οριακά, και στις τρεις εργασίες, το ίδιο το θέμα δεν είναι παρά η αφορμή για να διερευνηθούν διαφορετικές ερωτήσεις: η σχέση ανάμεσα στην θρησκεία και την εθνικότητα, η σημασία της καταγωγής σε σχέση με την διείσδυση σε μια χώρα, η επίδραση της διασποράς στην, υπό διερεύνηση, ενότια θρησκεία ή εθνότητας, η σημασία του επαγγέλματος και της κοινωνικής ομάδας.

Και στις τρεις υπό εξέταση εργασίες, παρότι γράφτηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους (Τεργέστη 1986, Λιβόρνο και Μασσαλία περίπου την ίδια εποχή, αλλά δέκα τουλάχιστον χρόνια αργότερα), υποβόσκουν μοντέλα συγκριτικής ιστορίας τα οποία, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση της ιστορικού της μετανάστευσης Nancy Green³, θα μπορούσαν να σχηματιστούν ως το «γραμμικό μοντέλο» και το «συγκλίνον μοντέλο». Προσπαθούν, δηλαδή, να ξεπεράσουν το εγγενές πρόβλημα της έρευνας της μετανάστευσης, το γεγονός, δηλαδή, ότι το φαινόμενο δεν μπορεί να μελετηθεί παρά από την στιγμή της άφιξης, μετά την μετακίνηση που το καθορίζει.

Το γραμμικό μοντέλο, όπως αυτό χρησιμοποιείται συνήθως, δεν κάνει φανερό την σύγκριση. Ακολουθεί, όμως τον μετανάστη από την χώρα καταγωγής στην χώρα υποδοχής, άρα συγκρίνει τις δύο χώρες. Λόγω έλλειψης, κυρίως, στοιχείων, για την ζωή των Ελλήνων πριν την μετανάστευση, στις χώρες ή στους τόπους καταγωγής, η σύγκριση, στις προαναφερθείσες έρευνες παραμένει ατελέσφορη, διότι δεν δημιουργείται ένα σημείο αναφοράς από το οποίο να κρίνει ο ερευνητής τις αλλαγές στην ζωή των πρωταγωνιστών του.

Το συγκλίνον μοντέλο είναι αυτό που χρησιμοποιήθηκε περισσότερο ως συγκριτικό μοντέλο σ' αυτές τις εργασίες, διότι αφορά στις μελέτες της μετανάστευσης από την πλευρά των χωρών εγκατάστασης. Οι μελέτες βασίστηκαν στην προϋπόθεση της διαφοροποίησης των εθνικών καταγωγών ως εξήγηση των διαφορών ή των ομοιοτήτων με άλλες ομάδες, όπως τους Αρμένιους, τους Σέρβους, τους Εβραίους, τους Προτεστάντες κ.λπ. Η κοινωνική και οικονομική εξέλιξη της εκάστοτε πόλης υποδοχής, καθώς και το πολιτιστικό υπόβαθρο που έφεραν οι μετανάστες, συνυπολογίστηκαν για την θέση τους μέσα στην πόλη. Ο παράγοντας χρόνος προστέθηκε ως εξηγητικό στοιχείο.

Το πρόβλημα που πρέπει να επισημανθεί, εδώ, είναι ότι η προ-επιλογή μίας μόνο κοινότητας καταλήγει, συνήθως, να επηρεάσει, τις περισσότερες εξηγητικές μεταβλητές προς την κατεύθυνση της «ταυτολογίας». Διαλέγουμε μία κοινότητα ώστε να βρούμε ή να αποδείξουμε την ύπαρξη ενός κοινοτικού αισθήματος. Στην καλύτερη περίπτωση, οι κοινωνικές διαφορές και αντιπαράθεσεις, ορίζονται ως ενδο-κοινοτικές διαμάχες και δεν αναλύονται περαιτέρω ως ενδεχόμενοι παράγοντες διάλυσης της συνοχής και της αλληλεγγύης.

Αντίθετα, το «συγκλίνον μοντέλο», το τρίτο στην κατηγοριοποίηση της Nancy Green, χρησιμοποιήθηκε σποραδικά στις ανωτέρω εργασίες. Το μοντέλο αυτό συγκρίνει μια ομάδα σε διαφορετικές χώρες ώστε να εκτιμηθούν τόσο το κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο των υποκειμένων-μεταναστών, όσο και οι ιδιαίτερες συνθήκες στις χώρες υποδοχής. Η συγκριτική αυτή προσέγγιση θα καθοδηγήσει τα πρώτα και, εν πολλοίς, σχηματικά ερωτήματά μας στη σημερινή εισήγηση, αφού η αναλυτική σύγκριση των τριών περιπτώσεων θα απαιτούσε ένα μικρό δοκίμιο.

² Κατσιαρδής-Hering O. (1986) *Η Ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα, Viami D. (1996) *Business, Community, Ethnic Identity: the Greek Merchants in Livorno*, Ph.D thesis, European University Institute, Florence.. Mandilara A. (1998) *The Greek Business Community in Marseille, 1816-1900: Individual and Network Strategies*, Ph.D thesis, European University Institute, Florence.

³ Green N. (1990) L'histoire comparative et le champ des études migratoires, *Annales E.S.C.*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος, 1335-1350.

1. Συγκριτική προσέγγιση ιστοριογραφικών παραδειγμάτων

α. Προβλήματα

Στις συγκριτικές μελέτες, η σύγκριση των πηγών αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα. Στις ανωτέρω μελέτες το «κυνήγι» των πηγών στάθηκε ένα σοβαρό εμπόδιο καθ' όλη την διάρκεια της έρευνας και καθόρισε, εν πολλοίς, τα όρια των ερωτημάτων. Κατά συνέπεια, πολύ συχνά, κυριάρχησε η περιγραφή των πολλαπλών δραστηριοτήτων των Ελλήνων μεταναστών εις βάρος της ερμηνείας.

Η κυριότερη ιστορική και, κατά συνέπεια, ιστοριογραφική διαφορά των τριών περιπτώσεων, είναι, ότι οι Έλληνες της Τεργέστης και του Λιβόρνο ίδρυσαν από νωρίς κοινότητες, ένα προνόμιο που προσφέρθηκε από τις Αρχές στις εμπορικές μειονότητες που εγκαταστάθηκαν και στις δύο πόλεις-λιμάνια, ενώ στην Μασσαλία η Εκκλησία αποτέλεσε τον μόνο «εθνικό» θεσμό εκπροσώπησης των Ελλήνων. Έτσι, η κυριότερη πηγή στις δύο πρώτες περιπτώσεις ήταν τα κοινοτικά αρχεία, ενώ στην περίπτωση της Μασσαλίας οποιαδήποτε άλλη πηγή αναφερόταν στην παρουσία των Ελλήνων στην πόλη.

Ένα άλλο πρόβλημα που θέτει η σύγκριση είναι η επιλογή που πρέπει να κάνει ο ερευνητής ανάμεσα σε υποκείμενα, ομάδες και κοινωνικο-οικονομικούς χώρους. Και στις τρεις περιπτώσεις η ανάλυση κινείται ανάμεσα στην εθνική ομάδα και σε μία ελίτ της οποίας τα όρια δεν είναι σαφώς προσδιορισμένα. Εξάλλου, επειδή ακριβώς αυτή η ελίτ των μεγαλεμπόρων, τραπεζιτών, ασφαλιστών και εφοπλιστών, αποτελεί και αυτό που θα ονομάζαμε την «ελίτ των αρχείων», η ερμηνεία τείνει να περιλαμβάνει μόνο την μικρή αλλά παντοδύναμη άρχουσα τάξη. Το πρόβλημα αυτό επιτείνεται και από τον μικρό αριθμό του συνολικού μεταναστευτικού ρεύματος καθώς και από τα ατελή δημογραφικά στοιχεία της εποχής.

Ένα τρίτο πρόβλημα είναι ο παράγοντας εργασία και επάγγελμα και η αυτόνομη ή όχι θέση τους σε σχέση με την μεταναστευτική εμπειρία. Και στις τρεις περιπτώσεις οικονομικοί και επαγγελματικοί κυρίως λόγοι προτάσσονται ως κύριο εξηγητικοί παράγοντες της μετανάστευσης (δευτερευόντως πολιτικοί, π.χ. η ελληνική επανάσταση) της συγκεκριμένης διασποράς. Η οικονομική δομή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, το εμπορικό ενδιαφέρον των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων για την Ανατολική Μεσόγειο καθώς η οικονομική θέση και ανάπτυξη των ίδιων των ελλήνων, θεωρούνται ως οι κύριες αιτίες της μετεγκατάστασης στις τρεις πόλεις-λιμάνια.

Αναμφισβήτητα ο παράγοντας εργασία είναι σημαντικός αλλά όχι αυτόνομος. Εάν στην σύγκριση επιμείνουμε στην διπλή «φύση» των Ελλήνων, δηλαδή στην «εθνική» ή «εθνοτική» (ανάλογα με την περίοδο), και την «οικονομική» δεν είναι για να δώσουμε προτεραιότητα στην μία ή στην άλλη, αλλά για να διερευνήσουμε την σχέση των Ελλήνων με την σύνολη κοινωνία υποδοχής.

β. Ιστοριογραφικές θέσεις και αντιθέσεις

Και τα τρία ιστοριογραφικά παραδείγματα, όπως είναι φυσικό, έχουν κοινές θέσεις αλλά και αντιθέσεις στην προσέγγισή τους και στα ειδικά συμπεράσματά τους. Άλλωστε η περίπτωση της Τεργέστης χρησιμοποιήθηκε και σαν υπόδειγμα από τις δύο μεταγενέστερες μελέτες, επειδή ακριβώς προηγήθηκε χρονικά.

Η πρόταξη της Κοινότητας ως του «νομικού προσώπου» και της «προς τα έξω εκπροσώπησης» της παροικίας των Ελλήνων της Τεργέστης όπως αναφέρεται και στο τελικό Καταστατικό του 1786, καθόρισε την βασική αναλυτική και ερμηνευτική δομή της μελέτης, χωρίς βέβαια να παραλείπεται, όπου αυτό ήταν δυνατό, και η περιγραφή της παροικίας, η οποία στην ουσία, ορίζεται ως το σύνολο των μεταναστών (με υποσύνολο την Κοινότητα). Το πρώτο μέρος του βιβλίου ασχολείται με την Κοινοτική οργάνωση των Ελλήνων, το δεύτερο με τις οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων παροίκων. Η ανάλυση του δυσνόητου και κάποτε κατεστραμμένου πρωτογενούς υλικού της Κοινότητας, είναι εξαντλητική και η θεματολογία που αποδεδειγμένα υποδειγματική. Δημιουργείται, έτσι η ιδέα μιας Κοινωνίας μέσα στην κοινωνία της Τεργέστης που ζει σε στενή επαφή (και κάτω από τον συνε-

χή έλεγχο του Κράτους), παράλληλα με τις άλλες κοινότητες των εθνικών μειονοτήτων.

Η πολυθεματικότητα, όμως, καθώς και ο κατακερματισμός των πληροφοριών αποδυναμώνουν την ερμηνεία. Με άλλα λόγια, η μέριμνα της ερευνήτριας να καλύψει τα υπο-θέματα που προκύπτουν από το πλούσιο αλλά διάσπαρτο από ελλειπείς πληροφορίες υλικό, δεν της επιτρέπει να εμβαθύνει σε σημαντικά ζητήματα (τα οποία τίθενται μεν, αλλά ακροθιγώς, όπως π.χ., η έννοια του «αλλοδαπού» ή του «ξένου» στην εν λόγω κοινωνία) τα οποία θα μπορούσαν να διερευνηθούν νέους ερμηνευτικούς δρόμους.

Η μελέτη για το Λιβόρνο ακολουθεί, και λόγω υλικού, εν μέρει το ιστοριογραφικό παράδειγμα της Τεργέστης, αλλά διαφοροποιείται στο εξής σημείο: στην ουσία, αντιστρέφει την δομή της εργασίας σε σχέση με εκείνη της Τεργέστης και προτάσσει τις δραστηριότητες της σύνολης παροικίας, ενώ ακολουθεί η ανάλυση της Κοινότητας (της Συναδελφότητας κατά την ορολογία του τόπου και της εποχής). Και αυτή η εργασία, διακρίνεται για την πολυθεματικότητά της καθώς προσπαθεί να περιγράψει με ακρίβεια, τις πολλαπλές δραστηριότητες μιας ομάδας ανθρώπων η οποία ενώ δεν είναι πολύ μεγάλη, συχνά, ξεπερνά τις δυνατότητες ενός μόνο ερευνητή. Το νέο στοιχείο της έρευνας είναι η σημασία που δίνει η ερευνήτρια στην οικογένεια των μεγαλεμπόρων του Λιβόρνο, τόσο από άποψη ιστορικής δημογραφίας όσο και από ανθρωπολογική σκοπιά. Και εδώ, όμως, το πλούσιο αλλά κατακερματισμένο υλικό στέκεται εμπόδιο στην δημιουργία μιας ή περισσοτέρων ερμηνευτικών προτάσεων ώστε να γίνει γονιμότερη η ιστορική περιγραφή.

Η μελέτη της Μασσαλίας, ακολουθεί και αυτή, εν μέρει, το ιστοριογραφικό πρότυπο της Τεργέστης, αλλά λόγω έλλειψης Κοινότητας και Κοινοτικών Αρχείων, αναλύει τις οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων και μάλιστα «της ελίτ των αρχείων». Το σημαντικότερο στοιχείο διαφοροποίησης είναι η σε βάθος μελέτη μιας συγκεκριμένης υπόθεσης πιστωτικών δικτύων ανάμεσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία την Μασσαλία και το Παρίσι, καθώς και η χρησιμοποίηση ιδιωτικού αρχείου (αλληλογραφία) Ελλήνων εμπόρων. Και η δική μου έρευνα, εγκλωβίζεται μέσα στις επιταγές των Communities studies και δεν καταφέρνει να ξεκαθαρίσει την σχέση εθνοτικής – εθνικής κουλτούρας και παράδοσης και κοινωνικών ομάδων. Διακρίνει, δηλαδή, κανείς, όπως και στις παραπάνω έρευνες μια αναλυτική διείσδυση της μία κατηγορίας μέσα στην άλλη.

2. Συγκριτική προσέγγιση ιστορικών παραδειγμάτων

Πέρα από τα προαναφερθέντα ιστοριογραφικά προβλήματα (συνυφασμένα, άλλωστε, με την σύνολη ελληνική ιστοριογραφική προσέγγιση της εποχής στην οποία εγγράφονται), οι εν λόγω μελέτες προσφέρουν πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό για συγκρίσεις πολλαπλών επιπέδων: ο μετανάστης ή η ομάδα του σε σχέση με το παρελθόν και το παρόν (κουλτούρα και παραδόσεις οι οποίες μεταμορφώθηκαν στην πορεία) – οι μετανάστες και το κράτος (συγκριτική ιστορία της πολιτικής της μετανάστευσης) – οι μετανάστες και η κοινωνία (όπου «η ενσωμάτωση» καταλήγει στην σύγκριση του νεοφερμένου με την κοινωνία υποδοχής) – τέλος, οι μετανάστες μεταξύ τους (σύγκριση της κοινωνικής κινητικότητας).

Μερικά, δε, από τα ερωτήματα που μπορεί κανείς να θέσει, είναι τα ακόλουθα:

- Ήταν ταυτόσημες, παρόμοιες ή διαφορετικές οι αιτίες που καθόρισαν τη μετακίνηση και την μετεγκατάσταση στις τρεις περιπτώσεις; Κατά την γνώμη μου, το push (κατά την αμερικανική μεταναστευτική ορολογία, δηλαδή, οι αιτίες που συνδέονται με την χώρα καταγωγής), δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς το pull (τις αιτίες που προκαλούνται από τις χώρες υποδοχής).
- Η μελέτη των τριών περιπτώσεων μπορεί να οδηγήσει στην μελέτη όχι μόνο του ελληνικού έθνους, αλλά κυρίως του αυστρο-ουγγρικού και ειδικότερα τεργεστίνικου, του ιταλικού ή τσοκανικού και του γαλλικού ή νότιο-γαλλικού; πώς, με άλλα λόγια, μελετώντας τη μετανάστευση, μελετάμε το έθνος, το κράτος, αλλά και μια ιδιαίτερη ταυτότητα των μεσογειακών πόλεων-λιμανιών των χωρών υποδοχής;

- Η δημιουργία, υποχρεωτική και αυθόρμητη, των θεσμών των Ελλήνων στις κοινωνίες υποδοχής με ποιο τρόπο καθόρισαν το «ανήκειν» και σε ποιο βαθμό βοήθησαν ή εμπόδισαν την ενσωμάτωση; Με άλλα λόγια, αρκεί η κατασκευή της εκκλησίας για να μιλήσουμε για την «θρησκευτική ταυτότητα» των Ελλήνων;
- Πώς μεταβάλλονται οι έννοιες και κατά συνέπεια, οι εικόνες των «ξένων», σύμφωνα με κριτήρια εθνικά και οικονομικά, στις τρεις χώρες υποδοχής και πώς αυτό επηρεάζει την εγκατάσταση και την εν γένει δραστηριότητα των Ελλήνων. Υπάρχει διαφορά ανάμεσα στις τρεις χώρες;
- Με ποιο τρόπο, αντιμετωπίζουν, οι εγκατεστημένοι μετανάστες, τους νεοφερμένους συμπατριώτες τους (ειδικότερα στην περίπτωση της Μασσαλίας, όπου το μεταναστευτικό ρεύμα συνεχίζεται και κατά την διάρκεια του 20ου αιώνα),
- Υπάρχει, στενή επικοινωνία ανάμεσα στις κοινότητες των Ελλήνων (και αν ναι, σε ουσιώδη ή σε δευτερεύοντα ζητήματα) και ποια είναι τα κριτήρια που την καθορίζουν;

Η σύγκριση δεν εμπλουτίζει απλώς το δείγμα μας με παραπάνω περιπτώσεις, αλλά διευρύνοντας το πεδίο παρατήρησης, μας οδηγεί στο να θέσουμε νέα ερωτήματα και να αναστοχασθούμε πάνω στα προηγούμενα ιστοριογραφικά παραδείγματα.

Έτσι, για να καταλήξουμε στη βασική διχοτόμηση της ιστοριογραφίας της μετανάστευσης, - στην αρχή, δηλαδή, της εισήγησής μας - η συγκριτική ανάλυση του ελέγχου που άσκησαν οι Αρχές της Τεργέστης, του Λιβόρνο και της Μασσαλίας στους Έλληνες που τελικά εγκαταστάθηκαν εκεί, αλλά και η μελέτη όλων των περιοριστικών μέτρων του Παλαιού Καθεστώτος μέχρι το 1860 αναλόγως τη χώρα, μας υποχρέωσε να αναρωτηθούμε για την εικόνα ενός φιλελεύθερου 19ου αιώνα και για τον χαρακτήρα αυτών των «αυθόρμητων» μεταναστεύσεων σε σχέση με τον 20ο αιώνα. Να αναρωτηθούμε, δηλαδή, για την χρησιμότητα της βασικής διχοτόμησης σε ιστορική διασπορά και μαζική μετανάστευση.

Σήμερα, δε που η Ελλάδα, είναι μια χώρα υποδοχής μεταναστών και όχι αποστολής, χρειάζεται να επεξεργαστούμε έννοιες και προσεγγίσεις διαχρονικές που δεν θα καθορίζονται υποχρεωτικά από τα νομικά σύνορα της εκάστοτε εποχής. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η εργασία του μετανάστη υπάρχει εδώ και αιώνες καθώς όμως και η πολλαπλότητα των αντιλήψεων σε σχέση με τον ξένο, επαναπροσδιορισμένη σε κάθε εποχή.

Ελληνική διασπορά στην ιταλική χερσόνησο: Βενετία, Ρώμη, Αγκόνα, Νάπολη (μέσα 15ου-17ος αι.)

Δόμνα Ιορδανίδου

Πολλοί λαοί αναγκάστηκαν για διάφορους λόγους (πολιτικούς, οικονομικούς, θρησκευτικούς κ.ά.) στη διάρκεια της ιστορίας τους να εγκαταλείψουν την περιοχή όπου ζούσαν και να βρεθούν σε καινούργιο περιβάλλον, όπου θα έπρεπε να έρθουν αντιμέτωποι από τη μια με μία καινούργια πραγματικότητα, να αφομοιωθούν, να εργαστούν και να «προκόψουν», και από την άλλη να διατηρήσουν μέσα τους τα ίχνη μιας άλλης πατρίδας¹. Ο άνθρωπος μπορεί να μην είναι νησί αποκομμένο από τους άλλους, αλλά είναι δέντρο, που ψάχνει να βρει τις ρίζες του. Είναι πολύ σημαντική παράμετρος για την προσωπική ιστορία του καθενός μας το πώς νοιώθει (σε ποιο σύνολο ανθρώπων νομίζει ότι ανήκει και γιατί), καθώς και το πώς αυτοπροσδιορίζεται σε σχέση με τους άλλους.

Θα ασχοληθούμε με μία περίοδο, όπου, από τη μια, όταν οι Έλληνες βρίσκονται υπό Οθωμανική κυριαρχία, καθορίζονται από τους κατακτητές σε σχέση με τη θρησκεία (μιλιέτ) και αρχηγός τους είναι ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, από την άλλη όταν το εμπόριο περνάει στα χέρια των Ελλήνων, αυτόν το χαρακτηρισμό θα παίρνουν και όσοι θέλουν να δείξουν ότι είναι έμποροι π.χ. οι Σέρβοι². Όταν πάλι κάποιος, όπως ο καρδινάλιος (πρώην μητροπολίτης Νικαίας) Βησσαρίων βρίσκεται στη Δύση, θεωρείται Έλληνας, επειδή έχει γεννηθεί σε μέρη κατά παράδοσιν ελληνικά³.

Μιλώντας λοιπόν για την ελληνική διασπορά στην ιταλική χερσόνησο από τα μέσα του 15ου αιώνα ως τον 17ο, είναι καλό να έχουμε στο νου μας ότι δεν υπάρχουν εθνικά στεγανά, γιατί η ίδια η έννοια του εθνικού κράτους γεννιέται πολύ αργότερα ως αποτέλεσμα του ρομαντισμού⁴. Βεβαίως οι Έλληνες θα είναι πάντοτε λιγότερο ή περισσότερο «ξένοι» μέσα στα πλαίσια των τεσσάρων πόλεων-κρατών που θα εξετάσουμε.

¹ Μία βιβλιογραφία σχετικά με την σύγχρονη ελληνική πολιτιστική και εθνική ταυτότητα των Ελλήνων, μπορεί να βρει κανείς στον Jonathan Harris (1999) *Common language and the common good: aspects of identity among Byzantine emigrés in Renaissance Italy*, στο: McKee Sally (επιμ.), *Crossing boundaries*, Belgium, 188-202.

² «...ο έμπορος, για παράδειγμα, ήταν Έλληνας και οι Βλάχοι, Σέρβοι, Βούλγαροι έμποροι εξελληνίζονταν για να έχουν μία ομοιομορφία σε σχέση με αυτό το μοντέλο». Η αναφορά είναι από τον Prénéelakis G. (2001) *I Balcani*, Il Mulino, 62. Βλ. επίσης Stoianovich Tr. (1960) *Conquering Balkan Orthodox Merchant*, στο: *Journal of Economic History*, 20, 234-313.

³ Βλ. Jonathan Harris (1999) *Common language*, ό.π., (αναφορά σε μία επιστολή του Γεωργίου Αμμουτζή, ευγενούς από την Τραπεζούντα, ο οποίος μετά την πτώση της πατρίδας του στα χέρια των Τούρκων, ζητά βοήθεια από τον Βησσαρίωνα για να πληρώσει τα λύτρα για την απελευθέρωση του γιου του).

⁴ Βλ. σημ. 1.

Βενετία

Οι σχέσεις του Βυζαντίου με τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία ήταν πολύ στενές από παλιά. Η Βενετία είχε δημιουργήσει μετά την Δ΄ Σταυροφορία ένα μεγάλο αποικιακό κράτος στην Ανατολή⁵. Όταν οι Τούρκοι άρχισαν να εξαπλώνονται με όλο και ταχύτερους ρυθμούς, πολλοί Έλληνες αποχωρούσαν προς τις βενετοκρατούμενες περιοχές και από κει κατέληγαν κάποτε και στην ίδια τη Βενετία. Θεωρούνταν λιγότερο «ξένοι» οι Έλληνες που έφταναν στη Βενετία, π.χ. από την Κρήτη, καθότι σ' αυτήν την περίπτωση επρόκειτο για ένα είδος εσωτερικής μετανάστευσης⁶, από τους Γενουάτες ή τους Φλωρεντινούς, οι οποίοι τύχαινε να βρίσκονται στη Βενετία όντας όμως και εμπορικοί αντίπαλοι των Βενετών. Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης φτάνουν όλο και περισσότεροι Έλληνες και εγκαθίστανται εκεί. Βρίσκονται, ορθόδοξοι αυτοί, «σχισματικοί» όπως τους αποκαλούν τα έγγραφα, μέσα σε ένα κράτος καθολικών. Αλλά το μότο των Βενετών «Siamo Veneziani e roi Cristiani» χαρακτηρίζει πολύ καλά την κατάσταση⁷. Οι Βενετοί είναι πρώτα απ' όλα έμποροι και το συμφέρον τους επιβάλλει να φέρονται με μετριοπάθεια απέναντι στις μειονότητες που πρεσβεύουν διαφορετικό θρήσκευμα, από τη στιγμή που τους είναι χρήσιμοι⁸.

Στις 18 Ιουνίου 1456 – μόλις τρία χρόνια μετά την πτώση της Βασιλεύουσας – η Βενετική Σύγκλητος, ανταποκρινόμενη στο αίτημα του καρδινάλιου Ισιδώρου, πρώην μητροπολίτη Κιέβου, παραχωρεί στους Έλληνες ένα οικόπεδο για να χτίσουν την εκκλησία τους. Αν και τον επόμενο χρόνο θα ακυρωθεί αυτό το ψήφισμα, πρόκειται για το πρώτο βήμα για την αναγνώριση της θρησκευτικής ελευθερίας των Ελλήνων στη Βενετία⁹.

Οι Έλληνες που φτάνουν στη Βενετία ανήκουν σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Είναι απόγονοι βυζαντινών αριστοκρατικών οικογενειών (π.χ. η Άννα Νοταρά Παλαιολογίνα, κόρη του μεγάλου δούκα Νοταρά, η οποία είχε την άδεια να τελεί στο παρεκκλήσι του σπιτιού της ιδιωτικές λειτουργίες), λόγιοι, οι οποίοι θα εργαστούν ως αντιγραφείς κωδίκων και αργότερα θα βοηθήσουν στην έκδοση των πρώτων ελληνικών βιβλίων ως επιμελητές και διορθωτές κλασικών έργων, αλλά και έργων στην καθομιλουμένη, στα τυπογραφεία της Βενετίας, εκκλησιαστικοί, έμποροι, ναυτικοί και πλοιοκτήτες, στρατιωτικοί (που είχαν διακριθεί στους βενετο-κρητικούς πολέμους και που θα χρησιμοποιηθούν και για την άμυνα της Βενετίας), απλός κόσμος, ακόμη και Έλληνες που φτάσανε σαν σκλάβοι, γυναίκες που δουλεύανε στα σπίτια, κακοποιοί κ.ά.¹⁰

Μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα αυτοί αποτελούν μία απλή «παροικία», που στα έγγραφα της εποχής αναφέρεται ως «Università dei Greci» ή ως «nazione greca».

Το 1498 για πρώτη φορά εμφανίζονται οργανωμένοι ως «Scuola di San Niccolò» και τους αναγνωρίζει το Βενετικό κράτος, σύμφωνα με το μοντέλο των άλλων μειονοτήτων που

⁵ Βλ. Ostrogorsky G. (1981) *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Γ', Αθήνα, 93 κεξ. Βλ. επίσης ΙΕΕ.

⁶ Ducellier Alain (1986) Δημογραφία, μετανάστευση και πολιτισμικά σύνορα από τα τέλη του Μεσαίωνα στη νεώτερη εποχή, στο: *Ιστορικά* 3/5 (Ιούνιος 1986), 19-44: 40-41.

⁷ Γιαννακόπουλος Κ. (1966) *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση*, Εστία.

⁸ Βλ. Fedalto G. (1977) Le minoranze straniere a Venezia tra politica e legislazione, στο: Beck H. – G., Manoussakas M., Pertusi A. eds *Venezia. Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVII)*. Aspetti e problemi, τ. Ι, Φλωρεντία, 143-162.

⁹ Μανούσκακας Μ. (1962) Η πρώτη άδεια (1456) της Βενετικής Γερουσίας για το ναό των Ελλήνων της Βενετίας και ο καρδινάλιος Ισιδωρος, στο: *Θησαυρίσματα* 1 (1962), 109-118. Μοσχονάς Ν. (1967) I Greci a Venezia e la loro posizione religiosa nel XV secolo, στο: *Ο Ερασιστής* 5 (1967), 105-137.

¹⁰ Για την κοινωνική θέση των Ελλήνων που φτάνουν στη Βενετία βλ. τα άρθρα στον τόμο Δημοσία Ιλαρία (για τα 500 χρόνια από την ίδρυση της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Βενετίας, 1498-1998), Βενετία 1999 και Μοσχονάς Ν. (2002) La comunità greca di Venezia: aspetti sociali ed economici, στο *I Greci a Venezia. Atti del Convegno Internazionale di Studio*, Βενετία 5-7 Νοεμβρίου 1998, Βενετία 221-242.

ήδη είχαν συστήσει τις δικές τους αδελφότητες στην Βενετία (Αλβανοί, Σλάβοι κ.λπ.)¹¹. Στην αδελφότητα γίνονται δεκτοί λόγω της κοινής τους πίστης και Σέρβοι¹².

Πρώτος στόχος είναι να δημιουργηθεί μία εκκλησία, στην οποία να μπορούν ελεύθερα οι Έλληνες να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Όπως φαίνεται από τα κατάστιχα εγγραφών (*mariegole*), οι πιο πολυπληθείς είναι οι στρατιώτες μαζί με τους ναυτικούς. Η εκκλησία, που θα χτιστεί αργότερα θα είναι αφιερωμένη, όχι τυχαία, στον προστάτη άγιο των στρατιωτικών, Άγιο Γεώργιο. Το χτίσιμό της θα διαρκέσει αρκετά χρόνια, από το 1539 μέχρι το 1573 και θα συμβάλλουν στην αποπεράτωσή της και οι πλοιοκτήτες των ελληνικών πλοίων, που καταπλέουν στη Βενετία, αποδίδοντας έναν ειδικό φόρο.

Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι υπάρχει απόφαση, σύμφωνα με την οποία στα κεντρικά όργανα της Αδελφότητας πρέπει να υπάρχει δίκαιη αντιπροσώπευση όλων των περιοχών της Ελλάδας¹³.

Υπάρχουν κάποια γεγονότα προς το τέλος του 16ου αιώνα που σημαδεύουν τη ζωή της Βενετίας και συνεπακόλουθα και τη ζωή της Αδελφότητας. Το 1571 πέφτει στα χέρια των Τούρκων η Κύπρος –και οι Βενετοί μετά φοβούνται μήπως χάσουν και την άλλη βάση τους στην Ανατολική Μεσόγειο, την Κρήτη-. Δημιουργείται η Ιερά Συμμαχία, στην οποία συμμετέχουν η Βενετία, ο Πάπας και η Ισπανία και νικούν τους Τούρκους στη ναυμαχία της Ναυπάκτου τον Οκτώβριο του 1571¹⁴, αλλά οι Βενετοί παραβαίνοντας τους όρους της Συμμαχίας υπογράφουν ξεχωριστή συνθήκη ειρήνης με τους αντιπάλους το 1573. Ένα μεγάλο πρόβλημα μετά που αντιμετωπίζει η Αγία Έδρα, αλλά που θα έχει αντίκτυπο και στη Βενετία, είναι το κίνημα της Μεταρρύθμισης. Αποτέλεσμα θα είναι η σύγκληση της συνόδου του Τρεντο και η προσαπείθεια της Καθολικής Εκκλησίας να επιβάλλει τις αποφάσεις της σχετικά με τους μη καθολικούς και στα εδάφη της Βενετίας. Η τελευταία ακολουθεί μία πολιτική όμως που της επιβάλλει μετριοπάθεια απέναντι στους Έλληνες¹⁵.

Σε αντίθεση με τις προσταγές της Αγίας Έδρας, από το 1577 η Βενετία γίνεται έδρα του μητροπολίτη Φιλαδέλφειας, ο οποίος υπάγεται απευθείας στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως¹⁶. Ενδεικτικό της ιδεολογίας της ελληνικής παροικίας στη Βενετία είναι το ότι όταν ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως το 1579 θέλει να θέσει υπό την προστασία του την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, ονομάζοντάς την «σταυροπηγιακή», θα βρεθεί μπροστά στην αντίδραση της παροικίας, η οποία θεωρεί ότι η εκκλησία της ανήκει, καθότι αυτοί κοπίασαν για να χτιστεί η εκκλησία¹⁷. Ο πρώτος μητροπολίτης είναι ο Γαβριήλ Σεβήρος, ο

¹¹ Jacoby D. (2002) I Greci e altre comunità tra Venezia e oltremare, στο: *I Greci a Venezia*, ό.π., 41-82.

¹² Βλ. Μοσχονά Ν. (2002) *La comunità greca di Venezia*, ό.π., 233, σημ. 65.

¹³ Αυτόθι, σ. 235 και σημ. 79.

¹⁴ Για τη ναυμαχία της Ναυπάκτου βλ. το κλασικό έργο του Braudel F. (1982) *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Παρίσι, πιο πρόσφατο είναι το έργο του Michel Lesure (1972). *Lépante. La crise de l'empire Ottoman*, Παρίσι. Για το ρόλο των Ελλήνων βλ. Χασιώτης Ι. (1970) *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, Θεσσαλονίκη.

¹⁵ Βλ. Peri V. (1973) *Chiesa latina e chiesa greca nell'Italia posttridentina (1564-1596)*, στο: *La Chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo. Atti del Convegno storico interecclesiale* (Μπάρι, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 1969), τ. Ι, Πάδοβα, 271-419 και ιδιαίτερα για την πολιτική της Βενετίας βλ. Ιδίου (1977) *L' 'incredibile riguardo' e l' 'incredibile destrezza'*. *La resistenza di Venezia alle iniziative posttridentine della Santa Sede per i Greci dei suoi domini*, στο: Venezia. Centro di mediazione, ό.π., τ. ΙΙ, 599-625.

¹⁶ Βλ. Μανουσάκας Μ. (1975) *La comunità greca di Venezia e gli arcivescovi di Filadelfia*, στο: *La chiesa greca in Italia*, ό.π., τ. Ι, 45-87, Μπίρταχας Ε. (2002) *Un 'secondo' vescovo a Venezia: il metropolita di Filadelfia (secoli XVI-XVIII)*, στο: *I Greci a Venezia*, ό.π., 103-121 και Τσιρπανλή Ζ. (2002) *La posizione della comunità greco-ortodossa rispetto al patriarcato di Costantinopoli (XV-XVIII secolo). Saggio interpretativo di istituzioni e avvenimenti*, στο: *I Greci a Venezia*, ό.π., 123-149.

¹⁷ Βλ. Τσιρπανλής (2002), ό.π., 142-143.

οποίος αφού ονομάστηκε μητροπολίτης Φιλαδέλφειας από τον Πατριάρχη αναγκάστηκε από τους Βενετούς να μείνει στην Βενετία, ενώ ο ίδιος είχε ζητήσει να πάει στην Κρήτη. Οι Βενετοί για προληπτικούς λόγους απέφυγαν να δώσουν την άδεια σε ορθόδοξο μητροπολίτη να έχει για έδρα του την Κρήτη. Εκτός από αυτήν την πρώτη περίπτωση οι μητροπολίτες εκλέγονται από τα λαϊκά μέλη της Κοινότητας και επικυρώνεται μετά η εκλογή τους από τη Βενετία και την Κωνσταντινούπολη. Και αυτό ως το 1797 που η Βενετία θα πέσει στα χέρια των Γάλλων¹⁸.

Δύο λόγια τώρα για την προσφορά της Βενετίας στην παιδεία του Γένους. Κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας οι Έλληνες, αν ήθελαν να σπουδάσουν έπρεπε να καταφύγουν στη Δύση. Η Κοινότητα της Βενετίας δημιουργεί σχολείο για τα παιδιά, αλλά φροντίζει αργότερα να συνεχίσουν τις σπουδές και στο γειτονικό πανεπιστήμιο της Πάδοβας¹⁹. Δημιουργήθηκαν δύο κολέγια στην Πάδοβα, το Κωττουιανό (από τον Βεροιώτη Ι. Κωττούινο²⁰) και του Ι. Παλαιόκαπα²¹. Στη Βενετία ιδρύθηκε με το κληροδότημα που άφησε ο Κερκυραίος από πατέρα και Κύπριος από μητέρα δικηγόρος Θωμάς Φλαγγίνης, το Φλαγγινιανό Φροντιστήριο²², όπου σήμερα έχει την έδρα του το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών.

Μετά από κάποια χρόνια ιδρύθηκε με χρήματα του Φλαγγίνη και πάλι και Νοσοκομείο²³.

Μέσα από τη διαθήκη του Φλαγγίνη, ο οποίος υπήρξε πολύ δραστήριο μέλος της Κοινότητας κατά τη διάρκεια της ζωής του, μπορούμε να απομονώσουμε τους στόχους και της ίδιας της Κοινότητας: α) ανώτερη εκπαίδευση για τα παιδιά των Ελλήνων, β) απελευθέρωση σκλάβων χριστιανών, γ) προικοδότηση απόρων Ελληνίδων και δ) ίδρυση νοσοκομείου²⁴.

Ρώμη

Στους αντίποδες της Βενετίας βρίσκεται η περίπτωση της Ρώμης. Εδώ βρίσκεται η έδρα του καθολικισμού και είναι φυσικό να μην νομιμοποιηθεί, στα χρόνια που εξετάζουμε, μία ελληνική κοινότητα. Έχουμε βέβαια την περίπτωση μεμονωμένων ατόμων, λογίων, αντιγραφένων κωδίκων, εκκλησιαστικών που φτάνουν στη Ρώμη και που μένουν για αρκετά χρόνια²⁵.

Από τον 14ο αιώνα όμως υπάρχουν προτάσεις για τη μόρφωση των μικρών Ελλήνων στη Δύση. Δύο σχέδια μπόρεσαν να πραγματοποιηθούν.

Το πρώτο υπήρξε το Ελληνικό Γυμνάσιο «ad Caballinum montem», με πρώτο διευθυντή τον Ιανό Λάσκαρη (1514-1521). Το Κολέγιο δεν επέζησε του θανάτου του ιδρυτή του, πάπα

¹⁸ Βλ. σημ. 16.

¹⁹ Βλ. Πλουμίδης Γ. (1971) *Gli scolari greci nello studio di Padova*, στο: *Quaderni per la storia dell' Università di Padova*, 4, 127-141.

²⁰ Για τον Ι. Κωττούινο, που υπήρξε μαθητής του Ελλ. Κολλεγίου της Ρώμης βλ. Τσιρπανλής Ζ. (1971) *Οι Μακεδόνες σπουδαστές του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης και η δράση τους στην Ελλάδα και στην Ιταλία (16ος αι. – 1650)*, Θεσσαλονίκη.

²¹ Πρόκειται για τον Ιωσαφάτ Παλαιόκαπα, επίσκοπο Κισάμου από το 1583. Βλ. Τσιρπανλής Ζ. (1971) *Η επισκοπή Κισσάμου και η θρησκευτική πολιτική της Βενετίας και του Βατικανού (τέλη 16ου- αρχές 17ου αι.)*, στο: *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', 315-332: 322-323 και Μπολανάκης Ι. (2002) *Εκκλησία και εκκλησιαστική παιδεία στην βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ρέθυμνο, 44-45.

²² Βλ. Καραθανάσης Α (1975, 1987) *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη και Ιδίου (2002) *Il Collegio Flanginis*, στο *I Greci a Venezia*, ό.π., 197-207.

²³ Βλ. Μπαρτσώκας Χ., Παπαδάτος Κ. (1977) *Το Ελληνικόν Νοσοκομείον της Βενετίας. Περίοδος Α'. Νοσοκομείον Φλαγγίνη (1678-1800)*, στο: *Materia Medica Graeca* 5/5 (Οκτώβριος 1977), 582-590.

²⁴ Βλ. σημ. 21, 200.

²⁵ Βλ. τις εργασίες του Κ.Γιαννακόπουλου.

Λέοντα Ι', της φλωρεντινής οικογενείας των Μεδίκων. Το Κολέγιο γεννήθηκε μέσα στα πλαίσια της αντιτουρκικής πολιτικής του πάπα, με καθαρά ουμανιστικούς στόχους.

Η δεύτερη και μακροβιότερη προσπάθεια είναι το ελληνικό Κολέγιο του αγίου Αθανασίου²⁶. Είναι γέννημα των ευνοϊκών συνθηκών που δημιουργήθηκαν μετά τη σύνοδο του Trento (1545-63), όταν δίνεται ιδιαίτερη σημασία στη διάδοση της λατινικής πίστης στην ελληνορθόδοξη Ανατολή μέσω της παιδείας και επίσης συνδέεται άμεσα με το κύμα ευφορίας, που διαδέχτηκε την ευνοϊκή έκβαση της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Το Κολέγιο είναι αποτέλεσμα της θέλησης του πάπα Γρηγορίου ΙΓ', που είναι αυτός που θα εισάγει το καινούριο ημερολόγιο και θα θελήσει να το επιβάλει και στην Ανατολή²⁷.

Το Κολέγιο λειτουργεί από το 1576 μέχρι σήμερα. Οι Έλληνες ως το πρώτο μισό του 17ου αιώνα έρχονται αθρόοι στο Κολέγιο ωθούμενοι από τους εξής λόγους:

α) Δεν έχουν καταλάβει ακόμη ότι το Κολέγιο έχει ως κύριο λόγο ύπαρξης τον προσηλυτισμό.

β) Οι μαθητές είναι ελεύθεροι να επιλέξουν μετά όποιο επάγγελμα θέλουν. Μετά το 1624-25 όμως αναγκάζονται να ακολουθήσουν τον εκκλησιαστικό κλάδο.

γ) Η Βενετία υποστηρίζει την μορφωτική πολιτική του Βατικανού και στέλνει μαθητές από τις βενετοκρατούμενες περιοχές – χαρακτηριστικά πολλοί Κύπριοι φοιτούν εκεί μετά την πτώση της Κύπρου στα χέρια των Τούρκων. Επίσης χρηματοδοτεί το Κολέγιο με τα έσοδα της κενής επιτροπής Κισσάμου.

Αυτοί οι όροι θα αλλάξουν όμως, όταν οι Έλληνες καταλάβουν την προπαγανδιστική χροιά του Κολεγίου και όταν η Βενετία στραφεί κατά των Ιησουϊτών που έχουν αναλάβει τη διοίκηση στο Κολέγιο, τόσο που τα έσοδα πλέον της κρητικής επισκοπής θα διατίθενται για το Κολέγιο Παλαιόκαπα στην Πάδοβα από το 1632. Μετά θα ιδρυθεί το Κωππουιανό Κολέγιο από το 1653 και η Φλαγγίνειος Σχολή στη Βενετία που θα λειτουργήσει από το 1665.

Σχολεία θα λειτουργήσουν αργότερα και στις τουρκοκρατούμενες περιοχές²⁸, οπότε δεν θα χρειάζεται να έρχονται οι Έλληνες για ανώτερες σπουδές στη Ρώμη. Εβδομήντα Έλληνες μετά το πέρας των σπουδών τους στη Ρώμη θα σπουδάσουν Νομικά ή Ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας²⁹, παρόλο που σύμφωνα με όρκο που έδιναν στο Κολέγιο, απαγορευόταν ρητά να σπουδάσουν αυτές τις δύο επιστήμες!

Αγκόνα

Η Αγκόνα είναι λιμάνι της Αδριατικής. Η οικονομία της, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, βασίζεται στο εμπόριο. Ήδη κατά τη βυζαντινή εποχή, και πιο συγκεκριμένα τον 12ο αιώνα, ο μισός πληθυσμός ήταν ελληνικός. Δυστυχώς, φαίνεται ότι το αρχείο της ελληνικής Κοινότητας της Αγκόνας καταστράφηκε κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο³⁰. Οι πληρο-

²⁶ Σχετικά με την εκπαιδευτική πολιτική του Βατικανού αναφορικά με τους Έλληνες βλ. τη μονογραφία του Τσιρπανλή Ζ. (1980) *Το Ελληνικό Κολέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη. Για στατιστικές διαπιστώσεις και γενικά συμπεράσματα βλ. Ιδίου (1978) *Οι μαθητές του Ελληνικού Κολεγίου της Ρώμης (1576-1700)*, στο: *Δωδώνη*, Ζ', Ιωάννινα, 23-42. Δεν στάθηκε δυνατόν να εξετάσω το άρθρο του ιδίου συγγραφέα (1983) *Il primo e secondo collegio greco di Roma*, στο: *Il Veltro*, 3-4, έτος XXVII (Μάιος-Αύγουστος 1983), 507-522. Για την αρχιτεκτονική του Κολεγίου, βλ. Πορφυρίου Ε. (1998), *La presenza greca: Roma e Venezia tra XV e XVI secolo*, στο *La città italiana e i luoghi degli stranieri XIV-XVIII secolo*, Μπάρι, 21-38: 21-32.

²⁷ Για το Γρηγοριανό ημερολόγιο, Περί βλ. V. (1967), *Due date, un'unica Pasqua. Le origini della moderna disparità liturgica in una trattativa ecumenica tra Roma e Costantinopoli (1582-84)*, Μιλάνο.

²⁸ Βλ. Πλουμίδης Γ. (1972), *Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας (1603-1797)*, στο: *Θησαυρίσματα*, 9, 236-249

²⁹ Βλ. Πλουμίδης (1971), *Gli scolari greci*, ό.π.

³⁰ Βλ. Παπαγεωργίου Γ. (1975) *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής παροικίας της Αγκόνας κατά τον 19ο αιώνα*, στο: *Δωδώνη Δ'*, Ιωάννινα, 295-340.

φορίες, που διαθέτουμε, γι' αυτόν τον λόγο, προέρχονται από παπικά έγγραφα, καθότι η πόλη ανήκει στο παπικό κράτος από το 1532 μέχρι το 1796, από τα νοταριακά αρχεία της Αγκόνας κ.ά.

Η Αγκόνα ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα αποτελεί έναν δυναμικό αντίπαλο της Βενετίας³¹. Το 1514 εμφανίζονται εμπορικές συμφωνίες στα αρχεία της πόλης με τους εμπόρους των Ιωαννίνων σχετικά με την πληρωμή δασμών³².

Το 1524 ο τότε επίσκοπος Αγκόνας και μετέπειτα καρδινάλιος Alessandro Farnese παραχωρεί τη χρήση της εκκλησίας της Αγίας Άνας (πρώην S. Maria in porta Cipriana) στους Έλληνες για να κάνουν εκεί τις λειτουργίες τους με ορθόδοξο ιερέα, που θα υπάγεται απευθείας στην Αγία Έδρα, που θα τον διαλέγει όμως και θα τον πληρώνει η κοινότητα. Λειτουργεί παράλληλα και σχολείο για τις ανάγκες των παιδιών των Ελλήνων³³.

Ένα σημαντικό γεγονός υποδηλώνει το έγγραφο, στα ιταλικά, το οποίο έχει διασωθεί, με το οποίο 36 Έλληνες κάτοικοι της Αγκόνας και κάποιος έμπορος περαστικός από κει μάλλον υπογράφουν ζητώντας από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος να ορίσει μητροπολίτη Ιταλίας τον μοναχό Παφνούτιο κυπριακής καταγωγής³⁴. Είναι σημαντικό το γεγονός, γιατί οι Έλληνες της Αγκόνας για μία τέτοια υπόθεση δεν απευθύνονται στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, είναι όμως και δικαιολογημένη η ενέργειά τους αυτή, γιατί κατοικούν σε πόλη που ανήκει στο παπικό κράτος. Από τη μεριά της Κωνσταντινούπολης υπάρχει αντίδραση που εκδηλώνεται με τον Μητροφάνη Καισαρείας, ο οποίος τυχαίνει τότε να επισκέπτεται την Ιταλία³⁵. Έχουν αναγνωριστεί μέχρι τώρα τέσσερις πατριάρχες που φέρουν τον τίτλο «Acrintinus, Anchonae, Marce, totius Dalmatiae, Siciliae, Calabriae et cunctae Italiae»³⁶.

Είδαμε ότι η Βενετία το 1577 θα δεχθεί τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας, σταλμένο από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με δικαιοδοσίες επί των ορθοδόξων κατοίκων της Γαληνοτάτης, ενώ η άλλη Ιταλία βρίσκεται στη δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου Αχρίδος, που ορίζει μητροπολίτη³⁷.

Η Αγκόνα διατηρεί πολλές σχέσεις εμπορικές με την Κύπρο πριν και μετά το 1571, τη χρονιά της πτώσης της στους Τούρκους³⁸.

Το 1583 ο πατριάρχης Ιερεμίας ο Β΄ ο Τρανός διαμαρτύρεται στον πάπα Γρηγόριο ΙΓ' για τις καταπιέσεις που ασκεί ο καθολικός επίσκοπος εις βάρος των ορθοδόξων. Όμως φαίνεται ότι οι διαμαρτυρίες του δεν βοήθησαν και πολύ, αφού την επόμενη χρονιά οι καθολικοί αποσπούν με βίαιο τρόπο την εκκλησία από τους Έλληνες μέσα στα πλαίσια της

³¹ Anselmi S. (1968-69) Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento, στο: *Atti e memorie Deputazione di Storia Patria per le Marche*, σειρά VIII, τ. VI (1968-69).

³² Βλ. Πορφυρίου Ε. (2002) La diaspora greca in Italia dopo la caduta di Costantinopoli: Ancona, Napoli, Livorno e Genova, στο: *I Greci a Venezia*, ό.π., 151-184, 153 σημ. 13.

³³ Αυτόθι.

³⁴ Βλ. Τσιρπανλή Ζ. (1973) Εκλογή μητροπολίτη Ιταλίας από τους Έλληνες της Αγκόνας (1543, 1548), στο: *Δωδώνη Β'*, Ιωάννινα, 63-76. Ιδίου (1974) Για την εκλογή Μητροπολίτη Ιταλίας στα μέσα του ΙΣΤ' αι., στο: *Δωδώνη Γ'*, Ιωάννινα, 145-149, Ιδίου La posizione della comunità greco-ortodossa, ό.π., 136-139, Peri V. (1982) I metropolitani orientali di Agrigento. La loro giurisdizione in Italia nel XIV secolo, στο: *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Μιλάνο, 274-321.

³⁵ Βλ. Τσιρπανλής Ζ., La posizione, 131-136.

³⁶ Ιάκωβος (1536), Παφνούτιος (1548), Τιμόθεος (1566), Ακάκιος (μετά το 1578). Βλ. Τσιρπανλής, La posizione, ό.π., σ. 137.

³⁷ Αυτόθι.

³⁸ Αριστείδου Αικ. (1978) Εμπορικές σχέσεις Κύπρου και Αγκόνας από το ιγ' ως το ιστ' αι., στο: *Κυπριακά Σπουδαία* 42, 47-58.

Αντιμεταρρύθμισης³⁹.

Οι Έλληνες κατά το τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα στην Αγκόνα ανέρχονται σε 1.000, δηλ. αποτελούν το 8% του συνολικού πληθυσμού⁴⁰. Πλούσιοι Έλληνες (όπως ο στρατιώτης Αλέξιος Λάσκαρης και ο έμπορος από την Αδριανούπολη Κωνσταντίνος Μαυροδίνος) αφήνουν με τις διαθήκες τους χρήματα για να ανοικοδομηθεί νοσοκομείο, το οποίο από το 1645 ονομάζεται «Ospedale della SS. Trinità e di S. Anna» και το διαχειρίζεται η ομώνυμη αδελφότητα⁴¹.

Μιλήσαμε στην αρχή για τον ανταγωνισμό που υπήρχε μεταξύ της Βενετίας και της Αγκόνας. Το 1517 η Βενετία κατεβάζει τους δασμούς για τα είδη τα προερχόμενα από τα Βαλκάνια⁴² και το 1594 ο πάπας Κλήμης ο Η΄ προσπαθώντας να ελαττώσει τα εμπόδια στο εμπόριο της Ανατολής για το λιμάνι της Αγκόνας καταργεί όλους τους δασμούς⁴³.

Στα τέλη του 16ου αιώνα και τον επόμενο οι ίδιοι οι πάπες δηλώνουν ότι η οικονομική πρόοδος της Αγκόνας οφείλεται στους Έλληνες, τους Τούρκους και τους Εβραίους εμπόρους⁴⁴. Τον 17ο αιώνα όμως πολλοί Έλληνες λόγω της παπικής καταπίεσης θα φύγουν. Θα έρθουν Έλληνες πρόσφυγες όμως με την ελληνική επανάσταση⁴⁵.

Από το 1700 θα εμφανιστούν έμποροι Έλληνες στην εμποροπανήγυρη της γειτονικής Senigallia⁴⁶ και από τα τέλη του 18ου αι. νέοι θαλάσσιοι δρόμοι που ξεκινούν από τη Ν. Ρωσία ή τη Σμύρνη θα φτάνουν και στην Αγκόνα.

Νάπολη

Η Νάπολη είναι μια άλλη πόλη, όπου οι Έλληνες, όπως και στη Βενετία οργανώθηκαν σε «αδελφότητα». Η Νάπολη αυτή την εποχή ανήκει στο κράτος των Ισπανών και αποτελεί την έδρα του Ισπανού αντιβασιλέα. Οι Ισπανοί είναι οι κατά παράδοσιν εχθροί των Τούρκων⁴⁷, οπότε είναι αναμενόμενη η μαρτυρία του Giustiniani ότι το 1487, 5.000 Έλληνες, οι οποίοι κατάγονταν κυρίως από την Ήπειρο, υπηρετούσαν στο στρατό και το στόλο των Ισπανών⁴⁸. Είδαμε ότι οι Έλληνες υπηρετούσαν ως στρατιώτες και την Γαληνοτάτη⁴⁹, αλλά όταν αυτή θα κλείσει ειρήνη με τους Τούρκους την επομένη της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, οι στρατιώτες θα καταφύγουν στην υπηρεσία των Ισπανών ικανοποιώντας έτσι δύο βασικές τους ανάγκες, από τη μια πληρώνονται καλύτερα και από την άλλη έχουν την αίσθηση ότι

³⁹ ΙΕΕ, τ. Ι, 237 και Παπαγεωργίου Γ. (1975) Συμβολή στην ιστορία της Αγκόνας, ό.π., 297.

⁴⁰ Παροικιακός Ελληνισμός, ιστοσελίδα του ΙΜΕ.

⁴¹ Βλ. Πορφυρίου Ε. (2002) *La diaspora greca*, ό.π., 157.

⁴² Βλ. Πλουμίδης Γ. (2002) *Le tipografie greche di Venezia*, στο: *I Greci a Venezia*, ό.π., 365-379, 369.

⁴³ Πορφυρίου Ε. (2002) *La diaspora greca*, ό.π., 155 σημ. 20.

⁴⁴ Αυτόθι, 154-55.

⁴⁵ Βλ. Χασιώτης Ι. (1993) *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 48.

⁴⁶ Βλ. Κατσιαρδή – Hering O. (1989) *Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων: το πανηγύρι της Senigallia (18ος-αρχές 19ου αι.)*, Αθήνα.

⁴⁷ Για την αντιτουρκική πολιτική των Ισπανών βλ. Χασιώτης Ι. (1969) *La comunità greca di Napoli e i moti insurrezionali nella penisola balcanica meridionale durante la seconda metà del XVI secolo*, στο: *Balkan Studies* 10 (1969), 279-288, 280 σημ. 3

⁴⁸ Αναφέρεται από τον Μητρ. Ιταλίας Γενν. Ζερβό (2000) *Οι Έλληνες Ορθόδοξοι στο την Καμπανία της Ιταλίας από της Αλώσεως μέχρι της ενώσεως της Ιταλίας και τον Γκαριμπάλδη*, Βενετία, 40-41.

⁴⁹ Βλ. Πηλείδη (2003) Γ. *Morire per honor di La Signoria*. Οι Έλληνες *stradioti* στη Βενετία, στο: Δημοσία Ιλαρία, 27-46 και του ίδιου, *Πολεμώντας για την Γαληνοτάτη, ένθ. Έπτά Ημέρες* της εφ. *Καθημερινή* της 26ης Ιανουαρίου 2003.

έμμεσα υπηρετούν τη σκλαβωμένη τους πατρίδα⁵⁰.

Το 1518 ο Θωμάς Ασάνης Παλαιολόγος, ένας ευγενής από οικογένεια, που είχε σχέση από τη μια με τη βουλγαρική δυναστεία των Ασάνηδων και από την άλλη με τους Παλαιολόγους, και που είχε περάσει από την Πελοπόννησο στη Νάπολη, χτίζει την πρώτη ελληνική εκκλησία αφιερωμένη στους Δώδεκα Αποστόλους⁵¹.

Το 1532-34 η Πελοπόννησος είχε γνωρίσει μιας σύντομης διαρκείας ισπανική κατοχή. Όταν οι Ισπανοί εγκαταλείπουν την περιοχή μπροστά στην προέλαση των Τούρκων, παίρνουν μαζί τους και κατοίκους της Κορώνης, οι οποίοι είχαν εκδηλωθεί υπέρ τους. Αυτό συμβαίνει το 1534 σε τμήμα του στόλου που κυβερνά ο Γενοβέζος Andrea Doria. Οι Έλληνες καταλαμβάνουν μία περιοχή που είχε προκαθοριστεί από τους Ισπανούς για τους ξένους. Είναι μια περιοχή κοντά στην εκκλησία πάντως⁵². Το 1634 η εκκλησία μετονομάζεται σε εκκλησία των Αγίων Πέτρου και Παύλου⁵³.

Στις 27 Απριλίου του 1561 μία μικρή ομάδα προσφύγων υπογράφει το καταστατικό σύστασης της «Αδελφότητας των Αγ. Πέτρου και Παύλου» και εκεί αναφέρεται ότι αυτό είναι όμοιο με εκείνο της «Αδελφότητας του Αγ. Ιωάννου Προδρόμου και Βαπτιστού» της Κορώνης⁵⁴.

Ξεκινά μία διαμάχη μεταξύ της Βικτωρίας Ράλλη, κληρονόμου του Θωμά Ασάνη και του εφημερίου της εκκλησίας, Κορτησιού Βρανά από τη μια, και της Αδελφότητας από την άλλη σχετικά με τα περιουσιακά στοιχεία της εκκλησίας. Οι ισπανικές αρχές δίνουν το δίκιο στην αδελφότητα⁵⁵, όπου πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν συμμετέχουν αδιακρίτως όλοι οι Έλληνες που μένουν στη Νάπολη, αλλά μόνον οι γόνοι αριστοκρατικών οικογενειών και όσοι είναι ευκατάστατοι – και φυσικά αποκλείεται η συμμετοχή στις γυναίκες⁵⁶. Οι Ισπανοί θα ορίσουν και έναν Ισπανό επίτροπο για την Αδελφότητα⁵⁷.

Ενώ στη Βενετία είδαμε ότι οι Έλληνες ήταν στην πλειοψηφία τους ναυτικοί και έμποροι, εδώ γίνεται διαφορετική χρήση τους από τους Ισπανούς στο στρατό, στο ναυτικό και ως κατάσκοποι, γιατί γνωρίζουν την ελληνική και τουρκική γλώσσα⁵⁸. Πολλές φορές τους χρησιμοποιούν οι Ισπανοί για να ξεσηκώσουν κατά των Τούρκων τους λαούς των Βαλκανίων⁵⁹. Στο έργο τους της κατασκοπίας και της υποκίνησης γενικά εξεγέρσεων οι Ισπανοί χρησιμοποιούν πολλές φορές πληροφορίες από τη Βενετία, οι οποίες είναι οι πιο αξιόπιστες καθότι αυτή διατηρεί διπλωματική αντιπροσωπεία και στην αυλή του Σουλτάνου («il Gran Signore» των βενετικών πηγών)⁶⁰. Πολλές φορές το σημείο όπου πλέκονται οι συνο-

⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά Χασιώτη Ι. (2003) Με τους Ισπανούς και τους Αψβούργους, ενθ. *Καθημερινής* 26ης Ιανουαρίου 2003.

⁵¹ Βλ. Γενν. Ζερβού (2000) *Οι Έλληνες της Καμπανίας*, ό.π., 49-53.

⁵² Πορφυρίου Ε. (20002) *La diaspora greca*, ό.π., 157-158.

⁵³ Γενν. Ζερβού (2000) *Οι Έλληνες της Καμπανίας*, ό.π., 147, σημ. 35.

⁵⁴ Βλ. Χασιώτη Ι. (1981) *Sull'organizzazione, incorporazione sociale e ideologia politica dei Greci a Napoli (dal XV alla metà del XIX sec.)* στο: *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ* (τ. 20), Θεσσαλονίκη, 411-452, 421-22.

⁵⁵ Χασιώτη Ι. (1981) *Sull'organizzazione*, ό.π., 423-428.

⁵⁶ Ι. Κορίνθιος (2002) *Confraternita greca di Napoli. Cenni sulla beneficenza ai «nazionali»*, στο: *Ελληνικά Μηνύματα*, νέα σειρά 6, 174-185, 176 και σημ. 4.

⁵⁷ Βλ. Πορφυρίου Ε. (2002) *La diaspora greca*, ό.π., 163 σημ. 55.

⁵⁸ Βλ. τις προαναφερόμενες εργασίες του Χασιώτη.

⁵⁹ Βλ. Χασιώτη Ι. (1969) *La comunità greca*, ό.π.

⁶⁰ Χασιώτη Ι. (1977) *Venezia e i domini veneziani tramite di informazioni sui Turchi per gli Spagnoli nel sec. XVI*, στο *Venezia. Centro di mediazione*, ό.π., τ. Ι, 117-136.

μωσίες και τα αντιτουρκικά σχέδια είναι η ίδια η εκκλησία στη Νάπολη και διοργανωτής ο εκεί εφημέριος⁶¹.

Είναι περίπου 12 οι μαθητές που στέλνει στο Ελληνικό Κολέγιο του Αγίου Αθανασίου η κοινότητα της Νάπολης και αυτοί συχνά γυρίζουν ως εφημέριοι στην εκεί εκκλησία⁶² (π.χ. ο Κορτήσιος Βρανάς, ένας από τους πρώτους μαθητές του Ελλ. Κολεγίου, ο οποίος μπλέχτηκε και στην υπόθεση της Βικτωρίας Ράλλη).

Περάσανε λίγοι λόγιοι από τη Νάπολη σε αντίθεση με τη Βενετία και τη Ρώμη, αλλά φτάνανε συχνά μοναχοί, που ζητούσανε ελεημοσύνες και μοιράζανε συγχωροχάρτια από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και από άλλους ιεράρχες της Ανατολής⁶³.

Κατά τον 17ο αιώνα πολλές φορές γίνανε προσπάθειες να μεταφερθούν έποικοι (Μανιάτες) στις ιταλικές κτήσεις της Ισπανίας και στην ίδια την Ισπανία, σπάνια όμως υπήρξε θετικό αποτέλεσμα. Συνήθως το εμπόδιο ήταν ότι οι Έλληνες ήταν ορθόδοξοι και δεν τους εμπιστεύονταν οι καθολικοί Ισπανοί⁶⁴.

Η παροικία της Νάπολης υπήρξε ιδιαίτερα ανθηρή οικονομικά. Όσοι Έλληνες και Αλβανοί πεθαίνανε άκληροι στην Νάπολη, την περιουσία τους την έπαιρνε η Αδελφότητα, σύμφωνα με προνόμιο που είχε εκδώσει ο βασιλιάς Φίλιππος ο Γ' το 1620⁶⁵. Η περιουσία της αδελφότητας αυξήθηκε έτσι κατά πολύ, αλλά αποτέλεσε και λόγο, για τον οποίο εποφθαλμιούσαν πολλοί την κοινότητα.

Οι στόχοι της Αδελφότητας της Νάπολης, όπως εμφανίζονται μέσα από τα καταστατικά της, γιατί υπήρξαν περισσότερα από ένα, είναι παρόμοιοι με αυτούς της Βενετίας: α) ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των μελών της, β) απελευθέρωση Χριστιανών αιχμαλώτων, γ) προικοδότηση απόρων Ελληνίδων⁶⁶.

Γενικά συμπεράσματα

Εξετάσαμε τέσσερις περιπτώσεις εγκατάστασης Ελλήνων σε πόλεις της ιταλικής χερσονήσου. Υπάρχουν ομοιότητες αλλά και διαφορές σίγουρα.

Σημείο συγκέντρωσης γίνεται πάντα μία εκκλησία, όπου μπορούν να λειτουργούνται σύμφωνα με το βυζαντινό τυπικό και που κάνουν πολλές προσπάθειες για να την αποκτήσουν⁶⁷. Ανάλογα με τη σχέση που έχει η πόλη στην οποία βρίσκονται με την Αγία Έδρα είναι εύκολη ή δύσκολη η διατήρηση αυτής της εκκλησίας. Στη Βενετία και στην Νάπολη οι πάροικοι με ένα είδος αυτοαποκλεισμού μένουν στην περιφέρεια της πόλης, επιζητώντας την απομάκρυνσή τους από τους άλλους στην προσπάθεια τους να διατηρήσουν μία ξεχωριστή (εθνική;) θρησκευτική συνείδηση⁶⁸. Νομίζω όμως ότι, αν από την μια μεριά αυτή είναι η αντίδραση των Ελλήνων, από την άλλη οι Ιταλοί, όντας συνηθισμένοι από χρόνια να έχουν

⁶¹ Χασιώτης Ι. (1969) *La comunità greca*, ό.π., 283, Ιδίου, *Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισσοουργοί)*, Θεσσαλονίκη, 89-90, 124-125.

⁶² Βλ. Χασιώτης Ι. (1981) *Sull'organizzazione*, ό.π., 446 σημ. 124.

⁶³ Βλ. Νίκας Κ. (1988) Οι πρώτες προσπάθειες εκλατισμού των Ελλήνων της Νεάπολης και τα πρώτα πατριαρχικά συγχωροχάρτια στη Δύση, στο *Ιταλοελληνικά*, Quaderni, αρ. 4, Νάπολη.

⁶⁴ Βλ. Χασιώτης Ι. (1969) Ελληνικοί εποικισμοί στο βασίλειο της Νεάπολης κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα, στο *Ελληνικά*, 22 (1969), 116-162.

⁶⁵ Κορίνθιος Ι. (2002) *Confraternita greca*, ό.π., 176-77.

⁶⁶ Βλ. Νίκας Κ. (1982) *La chiesa e Confraternità dei SS. Pietro e Paolo dei Greci di Napoli*, στο: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/6, Βιέννη, 43-50.

⁶⁷ Πορφυρίου Ε. (2002) *La diaspora greca*, ό.π., 184.

⁶⁸ Αυτόθι.

πολλούς ξένους στις πόλεις τους, προσπαθούν να μην τους δημιουργούν προβλήματα.

Οι Έλληνες οργανώνονται πολιτικά σε λαϊκές αδελφότητες ώστε να μπορούν να αντιπροσωπεύονται μπροστά στο κράτος υποδοχής – να έχουν μια νομική υπόσταση -, να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και να ασκούν φιλανθρωπικό έργο.

Στη Βενετία οι Έλληνες είναι λόγιοι, έμποροι, ναυτικοί, στρατιώτες, στη Ρώμη είναι μαθητές του Ελληνικού Κολεγίου, λόγιοι, ιερωμένοι, στην Αγκόνα έμποροι, στη Νάπολη στρατιώτες και κατάσκοποι των Ισπανών.

Βρίσκονται σε μια νέα «πατρίδα», αλλά δεν ξεχνούν και την παλιά, που βρίσκεται στα χέρια των Τούρκων και ζητούν βοήθεια, γράφοντας ποιήματα πολλές φορές, από τους ηγεμόνες των περιοχών στις οποίες έχουν εγκατασταθεί, τόσο, που νεότεροι ιστορικοί έχουν φτάσει στο σημείο να υποστηρίζουν ότι η ελληνική εθνική συνείδηση έχει διαμορφωθεί κατά ένα μεγάλο μέρος στις παροικίες του εξωτερικού⁶⁹.

⁶⁹ Βλ. μεταξύ των άλλων Τωμαδάκης Ν. (1953), Αι ελληνικάί κοινότητες του εξωτερικού ως παράγων της Ελληνικής Επανάστασεως, στο: *Αθηνά* 57 (1953), 3-34 και Geanakoplos D. J. (1976), *The Diaspora Greeks: The Genesis of Modern Greek National Consciousness*, στο *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830). Continuity and Change*, Θεσσαλονίκη, 59-77.

Έλληνες στο Παρίσι στα τέλη του 19ου αιώνα: Η αρχική οργάνωση μιας κοινότητας της διασποράς

Δέσποινα Παπαδοπούλου

Η εισήγηση αυτή στοχεύει να παρουσιάσει αδημοσίευστα στοιχεία της έρευνας για την πρώτη ελληνική κοινότητα που συγκροτήθηκε στο Παρίσι προς το τέλος του 19ου αιώνα. Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής μας στην *École des Hautes Etudes en Sciences Sociales* στο Παρίσι υπό τη διεύθυνση του κ. André Guillou.

1. Έλληνες στο Παρίσι

Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η Γαλλία θα αποτελέσει μια κατεξοχήν χώρα υποδοχής μεταναστών σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, των οποίων ο πληθυσμός μετακινείται προς άλλα οικονομικά κέντρα στο πλαίσιο μιας μαζικής εξωτερικής μετανάστευσης. Η επιβράδυνση της φυσικής αύξησης του γαλλικού πληθυσμού σε συνδυασμό με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας ανοίγουν το δρόμο για την είσοδο μεταναστών που θα καλύψουν τις νέες θέσεις εργασίας.

Η φιλελεύθερη πολιτική του γαλλικού κράτους απέναντι στους ξένους αντικατοπτρίζεται στην έλλειψη προσκομμάτων στην εγκατάσταση των μεταναστών και στην ελεύθερη επιλογή της εργασίας τους αλλά και στην έλλειψη ελέγχου των εισόδων στα σύνορα, καθώς και στη μη συστηματική καταγραφή τους σε μητρώα. Η πολιτική αυτή θα αρχίσει να μεταβάλλεται προς το τέλος του 19ου αιώνα όταν θα χρειαστεί να προστατευθούν τα δικαιώματα των Γάλλων εργατών απέναντι στους ξένους εργάτες¹.

Στη Γαλλία καταφτάνουν την περίοδο αυτή κατά χιλιάδες κυρίως Βέλγοι, Ιταλοί, Ισπανοί, Ελβετοί και προς το τέλος του αιώνα Γερμανοί μετανάστες. Ανάμεσά τους συναντάμε σταδιακά όλο και περισσότερους Έλληνες. Ο Πίνακας 1 εμφανίζει τη συνεχή αύξηση στο συνολικό αριθμό των Ελλήνων που κατοικούν στη Γαλλία κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου και κατά τις αρχές του 20ου αιώνα.

¹ Πβ. ενδεικτικά: Noiriel G. (1988) *Le creuset français, Histoire de l'immigration XIXe-XXe siècle*, Paris, Seuil. Του ιδίου (1992) *Population, immigration et identité nationale en France XIXe-XXe siècle*, Paris, Hachette.

Πίνακας 1:Εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού στη Γαλλία από το 1861 ως το 1921

Χρονιές	Αριθμός Ελλήνων	Χρονιές	Αριθμός Ελλήνων
1861	552	1896	-
1866	720	1901	2.225
1872	1.173*	1906	-
1876	892	1911	2.902
1881	1.250	1916	-
1886	1.287	1921	12.771
1891	2.035		

* Συνολικός αριθμός για Έλληνες, Τούρκους και Βλάχους.

(Πηγή: Statistique générale de la France)

Ειδικότερα το Παρίσι θα μετατραπεί σε μια μεγάλη αστική αγορά προσελκύνοντας μεγάλο μέρος των μεταναστών. Για τους Έλληνες αποτελεί τον κύριο προορισμό στη Γαλλία μαζί με τη Μασσαλία. Τα δεδομένα που προκύπτουν από τις γαλλικές απογραφές πληθυσμού, οι οποίες αρχίζουν να καταγράφουν τους ξένους από το 1851, επεξεργασμένα από τη Statistique générale de la France, όπως ονομαζόταν παλαιότερα το γαλλικό ινστιτούτο στατιστικών μελετών, μας δίνουν την εικόνα μιας σταδιακής αύξησης του αριθμού των Ελλήνων που εγκαθίστανται στο Παρίσι. Επιπλέον, σύμφωνα με τις γαλλικές στατιστικές, πρόκειται για μετανάστευση κυρίως νέων ανδρών με προσοδευτική όμως αύξηση του αριθμού των γυναικών. Η παρουσία γυναικών και μάλιστα, σύμφωνα με τα στοιχεία μας, στην πλειονότητά τους χωρίς επαγγελματική απασχόληση αποτελεί ένδειξη ότι σε κάποιες περιπτώσεις η μετανάστευση αφορά οικογένειες αποκτώντας έτσι πιο μόνιμο χαρακτήρα.

Στον πίνακα που ακολουθεί διαφαίνεται η συνεχής αύξηση του αριθμού των Ελληνίδων που εγκαθίστανται στην περιοχή του Παρισιού (νομός Seine). Ταυτόχρονα παρατηρείται ο σταθερά μεγαλύτερος αριθμός των ανδρών, αρχικά τετραπλάσιος και στο τέλος υπερδιπλάσιος σε σχέση με αυτόν των γυναικών.

Πίνακας 2: Οι Έλληνες στο νομό Seine από το 1861 ως το 1911

Χρονιές	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
1861	127	31	158
1866	225	65	290
1876	220	110	330
1881	280	129	409
1886	373	167	540
1891	549	234	783
1896	-	-	-
1901	-	-	893
1906	-	-	-
1911	960	402	1.342

(Πηγή: Statistique générale de la France)

Με βάση τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η μετανάστευση των Ελλήνων προς το Παρίσι κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα είναι συνεχής και ελεύθερη. Επιπλέον, φαίνεται να είναι αυθόρμητη, χωρίς δηλαδή να ανταποκρίνεται σε κάποια πρόσκληση από φορείς του γαλλικού κράτους. Το κάλεσμα αυτό θα λάβει χώρα αργότερα κατά τη διάρκεια του Α'

Παγκοσμίου Πολέμου. Δεκαπέντε χιλιάδες Έλληνες θα έλθουν στη Γαλλία για να εργασθούν στην πολεμική βιομηχανία. Στην περίπτωση αυτή όμως η μετανάστευση έχει χαρακτήρα οργανωμένο².

Οι Έλληνες κινούνται προς τη γαλλική πρωτεύουσα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αι. είτε αναζητώντας ένα καλύτερο οικονομικό μέλλον (μερικές φορές, όπως θα δούμε πιο κάτω στην περίπτωση των Καστοριανών, η μετακίνηση είναι αναγκαστική και λόγω κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών που επικρατούν στην περιοχή προέλευσής τους) είτε, για ορισμένες κατηγορίες τους, γοητευμένοι από την πολιτιστική ακτινοβολία του Παρισιού.

Έμποροι, επιχειρηματίες και τραπεζίτες επιλέγουν ως τόπο μόνιμης ή προσωρινής εγκατάστασης τη γαλλική πρωτεύουσα ως ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του καπιταλιστικού κόσμου επιδιώκοντας την επικερδή συμμετοχή τους στη διακίνηση κεφαλαίων. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό του τραπεζίτη Ανδρέα Συγγρού ο οποίος επενδύει σημαντικά ποσά στο χρηματιστήριο του Παρισιού.

Παράλληλα, διάφοροι τεχνίτες, κυρίως γουναράδες, ράφτες και υποδηματοποιοί καταφθάνουν στο Παρίσι ανταποκρινόμενοι στην πρόκληση της μεγάλης αγοράς εργασίας. Η περίπτωση του γουναράδων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς όλοι οι πρώτοι αφιχθέντες και μέχρι τον ερχομό των Μικρασιατών μετά το 1922, προέρχονται από την Καστοριά. Εξάλλου, η ομάδα των Καστοριανών θα συσπειρωθεί επαγγελματικά γύρω από συγκεκριμένους δρόμους στο Παρίσι, ενώ ταυτόχρονα πολλά από τα μέλη της θα συνδεθούν μεταξύ τους με το θεσμό της «κουμπαριάς».

Ας σημειωθεί ακόμη ότι για τους Καστοριανούς η μετανάστευση προς το Παρίσι αλλά και προς άλλα κέντρα της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα δεν οφείλεται αποκλειστικά σε οικονομικά αίτια: η ανασφάλεια που επικρατεί στην περιοχή (η οποία εξακολουθούσε να αποτελεί τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας μέχρι τους βαλκανικούς πολέμους) λόγω των συγκρούσεων για τη διεκδίκηση της Μακεδονίας και λόγω των βαλκανικών πολέμων λίγο αργότερα, όπως και ο φόβος για την υποχρεωτική στρατολόγησή τους στον οθωμανικό στρατό, τους ενθαρρύνουν στην απόφασή τους να αναζητήσουν αλλού την τύχη τους³.

Εξάλλου, το Παρίσι του 19ου αιώνα αποτελεί πόλο έλξης και για πολλούς Έλληνες φοιτητές. Στο σημείο αυτό η έρευνά μας εντοπίζεται κυρίως στους φοιτητές της ιατρικής. Στα αρχεία της Ακαδημίας της Ιατρικής του Παρισιού πιστοποιείται η παρουσία Ελλήνων φοιτητών, σε μεγάλους αριθμούς, σε σύγκριση με τους φοιτητές άλλων εθνικοτήτων. Μάλιστα ορισμένοι από αυτούς θα επιλέξουν τη Γαλλία ως χώρα μόνιμης εγκατάστασης. Η επιλογή αυτή μπορεί να ερμηνευθεί από την ελευθερία που προσφέρει το γαλλικό κράτος στην άσκηση του επαγγέλματος του γιατρού καθώς και από το αυξανόμενο κοινωνικό κύρος που αποκτά η ιατρική ιδιότητα στη γαλλική κοινωνία του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Εξάλλου, ιδιαίτερο κύρος απολαμβάνουν κάποιοι Έλληνες γιατροί και στο πλαίσιο της ελληνικής παροικίας στο Παρίσι. Οι ίδιοι μάλιστα φροντίζουν να ενισχύουν τη θέση τους ως μελών της ελίτ της παροικίας συμμετέχοντας σε δραστηριότητες με φιλανθρωπικό ή πατριωτικό χαρακτήρα.

Την ίδια περίοδο το Παρίσι αποτελεί συνήθη επιλογή και για κάποιους Έλληνες εισοδηματίες. Ως κέντρο παραγωγής πολιτιστικής δραστηριότητας συνιστά απαραίτητο σταθμό για τους κοσμοπολίτες μεγαλοαστούς της εποχής, προσφέροντάς τους επιπλέον πολλές ευκαιρίες για διασκέδαση. Ανάμεσα στους εισοδηματίες αυτούς συναντάμε κυρίως μέλη από τις χιώτικες οικογένειες των μεγαλεμπόρων όπως οι οικογένειες Ροδοκανάκη,

² Πβ. Nogaro B. (1920) L'introduction de la main-d'oeuvre étrangère pendant la guerre στο: *Revue d'économie politique*, nov.-déc., no 6, 718-733 και Nogaro B et Weil L. (1926) *L'introduction de la main-d'oeuvre étrangère et coloniale pendant la Guerre*, Paris, PUF.

³ Βλ. και Deslonde O. (1997) *Les fourreurs de Kastoriá entre la Macédoine et l'Occident*, Paris, CNRS Editions.

Σκυλίτση, Ράλλη, Πετροκόκκινου, Νεγρεπόντε, Αγέλαστου. Αρκετοί από αυτούς προέρχονται από τις χιώτικες οικογένειες που ήταν εγκατεστημένες στην ελληνική παροικία της Μασσαλίας. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις πρόκειται για απογόνους της πρώτης γενιάς των μεγαλεμπόρων οι οποίοι έχοντας εξασφαλισμένο εισόδημα εγκαταλείπουν το εμπόριο καθόσον, επιπλέον, η οικονομική συγκυρία έχει πάψει να είναι ευνοϊκή για αυτούς στα τέλη του 19ου αιώνα, και εγκαθίστανται στη γαλλική πρωτεύουσα.

Τέλος, πρέπει να αναφέρουμε και τους Έλληνες διανοούμενους, που εγκαθίστανται στο Παρίσι για μεγάλα ή μικρότερα χρονικά διαστήματα ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα. Ένας τέτοιος κύκλος είχε σχηματιστεί νωρίς, γύρω από την εμβληματική προσωπικότητα του Αδαμάντιου Κοραή. Γενικότερα, Έλληνες συγγραφείς, καλλιτέχνες, καθηγητές πανεπιστημίου επιλέγουν ως τόπο διαμονής το Παρίσι καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ορισμένοι από αυτούς ανέπτυξαν και κοινωνική και πολιτική δράση, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον Δημήτριο Βικέλα και τον Ιωάννη Ψυχάρη.

Ως προς την καταγωγή τους, τα μέλη της παροικίας προέρχονται κατά πρώτο λόγο από τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη, την Πελοπόννησο, την Αθήνα και τα νησιά του Ιονίου, αλλά και δευτερευόντως από τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη, τη Μακεδονία και τη Θράκη. Η γεωγραφική προέλευσή τους δηλαδή αφορά τόσο περιοχές που είχαν ενσωματωθεί ήδη στο ελληνικό κράτος ή ενσωματώθηκαν σταδιακά την περίοδο που μας ενδιαφέρει, όσο και περιοχές που ανήκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία. Με αυτό το δεδομένο ο όρος «Έλληνας» δεν χρησιμοποιείται με νομικό περιεχόμενο, αναφερόμενος σε υπήκοο ενός κράτους. Εξάλλου, για την ελληνική πραγματικότητα του 19ου αιώνα η εμμονή σε τέτοιες κατηγοριοποιήσεις είναι μάταιη και καταντά ενίοτε αυθαίρετη.

Σε μια μακροσκοπική θεώρηση, η μετανάστευση των Ελλήνων στη Γαλλία και ειδικότερα στο Παρίσι μπορεί να μελετηθεί ως μέρος μιας διαδικασίας αλλαγής του χαρακτήρα των ελληνικών παροικιών. Προοδευτικά οι εμπορικές παροικίες, οι οποίες αποτελούσαν τον κυρίαρχο τύπο ελληνικών παροικιών, αρχίζουν να παρακμάζουν. Η παρακμή αυτή συνδέεται με σημαντικές μεταβολές που θα λάβουν χώρα στο παγκόσμιο εμπόριο.

Οι Δυτικοευρωπαίοι θα αρχίσουν να αντικαθιστούν τους Έλληνες στις αγορές της Ανατολής. Επιπλέον, οι συναλλαγές θα πάρουν νέα μορφή εξαιτίας της βιομηχανικής επανάστασης και στα πλαίσια αυτά θα περιοριστεί ο ρόλος των Ελλήνων ως μεσαζόντων ανάμεσα στην Ευρώπη και την οθωμανική αυτοκρατορία. Αρκετοί Έλληνες μεγαλέμποροι θα στρέψουν πλέον το επενδυτικό ενδιαφέρον τους στις τράπεζες και στο χρηματιστήριο. Ένα μέρος από αυτούς θα επιλέξει ως χώρο δράσης το Παρίσι ως σπουδαίο κέντρο του καπιταλιστικού κόσμου, όπως προαναφέρθηκε.

Εκτός όμως από τους επιχειρηματίες, στη γαλλική πρωτεύουσα καταφθάνουν και άλλες ομάδες Ελλήνων διαφορετικής και ποικίλης κοινωνικής προέλευσης: γιατροί, δικηγόροι, τεχνίτες, υπάλληλοι. Για τις ομάδες αυτές ο δυτικός κόσμος αποτελεί έναν νέο πόλο έλξης. Μορφωμένοι επαγγελματίες αλλά και μέλη κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων κατευθύνονται την ίδια περίοδο και προς άλλα κέντρα της διασποράς όπως την Αλεξάνδρεια, την Οδησό και τη Σμύρνη⁴. Πρόκειται για ένα μεταναστευτικό ρεύμα το οποίο εμφανίζεται στη μεταβατική περίοδο πριν τη μαζική μετανάστευση Ελλήνων εργατών κυρίως προς τις Η.Π.Α.

Πρέπει να τονιστεί επιπλέον ότι η μελέτη της ελληνικής παροικίας στο Παρίσι μας προσφέρει τη δυνατότητα να φωτίσουμε σε ένα βαθμό αυτές τις κατηγορίες Ελλήνων μεταναστών οι οποίες παραμένουν συνήθως στη σκιά των μελών της οικονομικής ελίτ ή της ελίτ του πνεύματος, συχνά και λόγω έλλειψης συστηματικών στοιχείων στις πηγές.

⁴ Για την ελληνική μεταναστευτική κίνηση στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, πβ. το συλλογικό έργο: Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.) (χ.χ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα Α' τόμος. Ειδικότερα για τις ομάδες διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης σε παροικίες που δεν περιλαμβάνουν τη Γαλλία, βλ. σ. 124.

2. Οργάνωση της παροικίας

Στην περίπτωση της ελληνικής παροικίας στο Παρίσι γίνεται σαφές ότι η διαφορετική γεωγραφική προέλευση των μελών της παροικίας όσο και μια γενικότερη ετερογένεια που παρατηρείται αναφορικά και με τα κοινωνικά και επαγγελματικά χαρακτηριστικά τους, δεν τους εμποδίζει να συσπειρωθούν σε μία κοινότητα.

Επίκεντρο της κοινοτικής ζωής είναι η ελληνορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Στεφάνου που αρχίζει να λειτουργεί από τα τέλη του 1895 και αποτελεί δωρεά του τραπεζίτη Δημήτριου Στεφάνοβιτς Σκυλίτση. Τη λειτουργία της τη διαχειρίζονται οι ίδιοι οι πάροικοι βάσει ενός καταστατικού που θα ψηφιστεί σε συνέλευση με παρουσία πολλών μελών της κοινότητας τον Απρίλιο του 1898. Σύμφωνα με τον *Κανονισμό της εν Παρισίους Ορθοδόξου Ελληνικής Εκκλησίας*⁵, μια τριμελής εφορεία αποφάσισε για την επιλογή του εφημέριου, για την είσπραξη των συνεισφορών και προσόδων, για τις μισθοδοσίες.

Τα δύο μέλη της εφορείας εκλέγονταν από τη γενική συνέλευση στην οποία είχαν δικαίωμα συμμετοχής όλοι οι Έλληνες ενήλικες ορθόδοξοι που φρόντιζαν να συνεισφέρουν τουλάχιστον 50 φράγκα ετησίως για τη συντήρηση του ναού. Το τρίτο μέλος οριζόταν από την ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι. Ως έφοροι επιλέγονταν πρόσωπα με μεγάλη οικονομική δύναμη όπως οι Σαλβάγος και Ράλλης ή με εξέχουσα μόρφωση όπως ο επιφανής Δ. Βικέλας που υπήρξε και συντάκτης του Κανονισμού του Αγίου Στεφάνου.

Η εσωτερική χρηματοδότηση της εκκλησίας που βασιζόταν σε συνεισφορές, έσοδα και δωρεές έδινε τη δυνατότητα στην παροικία να έχει αυτή τον πρώτο λόγο στα ζητήματα λειτουργίας και διοίκησης του Αγίου Στεφάνου. Κατά συνέπεια, η ελληνική πρεσβεία, ακόμη και όταν διαφωνούσε, απέφευγε να έρθει σε ρήξη με τα μέλη της παροικίας.

Πριν ακόμη από τη θεμελίωση και τη λειτουργία του Αγίου Στεφάνου έχουν ήδη εμφανιστεί και δραστηριοποιηθεί στο Παρίσι οι πρώτοι ελληνικοί σύλλογοι, ενώσεις και αδελφότητες. Το 1857 ιδρύεται η *Ελληνική Ιατρική Εταιρεία των Παρισίων* (Société médicale grecque de Paris). Οι 40 Έλληνες γιατροί που παρίστανται στην πρώτη συνέλευση αποφασίζουν ανάμεσα στα άλλα και την έκδοση στα ελληνικά του περιοδικού *Γαλιένος* (Galien) μέσω του οποίου θα ενημερώνουν τους Έλληνες συναδέλφους τους για τις εξελίξεις στον τομέα της ιατρικής⁶.

Την επόμενη δεκαετία, το 1864, εμφανίζεται και η πρώτη *Ελληνική Φιλόπτωχος Αδελφότητα Παρισίων* (Association de bienfaisance grecque de Paris), η οποία λειτουργησε τουλάχιστον μέχρι το 1873 και ήταν αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας ενός από τους πιο προσβεβλημένους γιατρούς της παροικίας, του Δημητρίου Ζαμπακού, ο οποίος υπήρξε και αντιπρόεδρος της *Ελληνικής Ιατρικής Εταιρείας Παρισίων*, και του γραμματέα του ελληνικού προξενείου και δημοσιογράφου, του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού. Εξάλλου, στα ιδρυτικά της μέλη συναντάμε τα ονόματα του πρίγκιπα Υψηλάντη, του Πέτρου Ροδοκανάκη και του γιατρού Πανά. Στόχος της φιλόπτωχου αδελφότητας είναι η προσφορά κοινωνικής βοήθειας σε όλους τους Έλληνες, ανεξάρτητα από την υπηκοότητά τους, που διαμένουν στο Παρίσι και βρίσκονται σε κατάσταση ένδειας. Στην πράξη, η βοήθεια αυτή σήμαινε συνήθως την εξασφάλιση των ναύλων για την επιστροφή τους στην πατρίδα.

Η χρηματοδότηση της φιλόπτωχου αδελφότητας βασιζόταν στις συνδρομές και στις δωρεές των μελών. Πάντως, το ελληνικό προξενείο αποφεύγει να στηρίξει επίσημα την αδελφότητα καθόσον η δράση της αφορούσε και μέλη που ήταν υπήκοοι άλλων κρατών, χωρίς βέβαια αυτό να αποτρέπει τον πρόξενο από το να παραστεί αυτοπροσώπως στη

⁵ *Κανονισμός της εν Παρισίους Ορθοδόξου Ελληνικής Εκκλησίας*, Παρίσι, 1901, συνημμένος στην αναφορά του πρεσβευτή της Ελλάδας στο Παρίσι Ν. Δηλιγιάννη, Αρχεία του ελληνικού Υπουργείου εξωτερικών, 1904, 59, Ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι, 5/18 Μαΐου 1904.

⁶ Πβ. Δεγλερής Ν. (1990) *Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού ιατρικού τύπου του ΙΘ' αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Ιατρικό σπουδαστήριο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 76-78.

συνέλευση στην οποία αποφασίζεται το καταστατικό της αδελφότητας⁷.

Τρία χρόνια αργότερα, το 1867, δημιουργείται ο ελληνογαλλικός, φιλολογικός κυρίως, *Σύλλογος για την Ενθάρρυνση των Ελληνικών Σπουδών* (Association pour l'encouragement des études grecques). Ανάμεσα στα ιδρυτικά του μέλη συναντάμε τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, πρεσβευτή της Ελλάδας στη Γαλλία εκείνη την περίοδο και μετέπειτα πρωθυπουργό της Ελλάδας. Στοχεύοντας «στη διάδοση των καλύτερων μεθόδων και στην έκδοση των πιο χρήσιμων βιβλίων για τη μελέτη της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας»⁸, ο σύλλογος θα συμβάλει, σύμφωνα με τη S. Basch⁹, αφενός στη διαμόρφωση μιας νέας συνολικής εικόνας για την ελληνική ιστορία αλλά και αφετέρου θα επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη νέα ελληνική γλώσσα. Επιπλέον, αν και έχει ως έδρα του το Παρίσι, ο σύλλογος συμπεριλαμβάνει σταδιακά στα μέλη του και Έλληνες από την Αθήνα, την Κωνσταντινούπολη, την Οδησό, αλλά και την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο.

Οι αλλαγές που δρομολογούνται στη γαλλική ανώτατη εκπαίδευση από το 1877 θα οδηγήσουν το 1884 στη σύσταση της Γενικής Ενώσεως των εν Παρισίους Σπουδαστών (Association générale des étudiants de Paris). Ένα μόλις χρόνο μετά οι Έλληνες φοιτητές συσπειρώνονται με τη σειρά τους γύρω από την *Ένωση των εν Παρισίους Ελλήνων Σπουδαστών* (Association des étudiants Grecs de Paris)¹⁰. Βασικό μέλημα της Ενώσεως φαίνεται να είναι η διοργάνωση του ετήσιου επετειακού εορτασμού για την 25η Μαρτίου. Ανάμεσα στις άλλες εκδηλώσεις το πρόγραμμα του εορτασμού ολοκληρωνόταν με την παράθεση δεξίωσης όπου παρευρίσκονται ο πρέσβης, μέλη της παροικίας αλλά και διάφοροι γάλλοι φιλέλληνες¹¹.

Οι πρωτοβουλίες αυτές από την πλευρά των Ελλήνων φοιτητών εκδηλώνονται παράλληλα και σε μεγάλο βαθμό κάτω από την επιρροή ανάλογων εκδηλώσεων με επίδειξη πατριωτικού ζήλου από την προαναφερθείσα *Γενική Ένωση των εν Παρισίους Σπουδαστών*, η οποία λειτουργεί στην αρχή υπό τον έλεγχο του πανεπιστημίου.

Τέλος, η ίδρυση της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου θα οδηγήσει το 1899 στη σύσταση μιας νέας *φιλόπτωχου αδελφότητας* για τους Έλληνες στο Παρίσι (Société hellénique de bienfaisance). Το διοικητικό της συμβούλιο απαρτίζεται από μέλη που ανήκουν στην οικονομική ελίτ της παροικίας: ανάμεσά τους συναντάμε τα ονόματα των επιχειρηματιών, μελών των χιώτικων οικογενειών Ροδοκανάκη και Πετροκόκκινου. Εξάλλου, απαραίτητη προϋπόθεση για τη συμμετοχή στη συνέλευση που εκλέγει και το διοικητικό συμβούλιο της φιλόπτωχου αδελφότητας είναι η τακτική οικονομική συνεισφορά.

Βασικός στόχος της αδελφότητας είναι, όπως και στην περίπτωση της προηγούμενης φιλόπτωχου αδελφότητας που είχε συσταθεί 35 χρόνια νωρίτερα, η βοήθεια στον επαναπατρισμό των Ελλήνων, ανεξάρτητα από την υπηκοότητά τους, που είτε ήταν εγκαταστημένοι στο Παρίσι είτε η γαλλική πρωτεύουσα αποτελούσε για αυτούς ενδιάμεσο σταθμό

⁷ Τα στοιχεία για την ελληνική φιλόπτωχο αδελφότητα Παρισίων του 1864 προέρχονται από την αναφορά της 12/24 Μαΐου 1864 του γενικού προξένου της Ελλάδας στο Παρίσι Maxime Wey, Αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, 1864, 37, 2, Γενικό Προξενείο Παρισίων, και από την αναφορά της 12/24 Μαΐου 1873 του πρεσβευτή της Ελλάδας στο Παρίσι Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή, Αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, 1873, 37, 2.

⁸ Εθνικά Αρχεία Γαλλίας, Série F17, dossier 9100, Association pour l'encouragement des études grecques, δική μας μετάφραση από τα γαλλικά.

⁹ Πβ. Basch S. (1995) *Le Mirage Grec. La Grèce moderne devant l'opinion française (1846-1946)*, Athènes, Librairie Kauffmann, 139 κεξ.

¹⁰ Αρχείο της Ενώσεως των εν Παρισίους Ελλήνων Σπουδαστών.

¹¹ Αρχεία του ελληνικού Υπουργείου εξωτερικών, ε.α, 70, 4, Ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι, Αναφορά της 26 Μαρτίου/8 Απριλίου 1908 του πρεσβευτή της Ελλάδας στο Παρίσι Ν. Δηλιγιάννη. Συνημμένα στην επιστολή βρέθηκαν αποσπάσματα γαλλικού τύπου που αναφέρονται στις εκδηλώσεις του εορτασμού. Βλ. επίσης *L'Hellénisme*, C. C., La fête nationale hellénique, septième année, avril 1910, no 4.

κατά την επιστροφή τους στην πατρίδα. Επιπλέον, η αδελφότητα προσέφερε σε άπορους Έλληνες ιατροφαρμακευτική περίθαλψη με τη δημιουργία ενός ιατρείου (με γιατρό τον Αλέξανδρο Μαυρογορδάτο), οικονομική ενίσχυση, αλλά και τροφή και στέγη για μερικές μέρες. Τα έσοδά της προέρχονταν από συνδρομές, δωρεές και επιχορηγήσεις της εκκλησίας. Το ελληνικό κράτος κάθε άλλο παρά αδιάφορο είναι απέναντι στη λειτουργία της αδελφότητας: θα της προσφέρει στέγη στην ελληνική πρεσβεία από το 1911, ενώ διπλωματικοί αντιπρόσωποι θα παρίστανται στις συνελεύσεις της¹².

Συμπερασματικά, πόλους της κοινωνικής οργάνωσης της κοινότητας αποτέλεσαν η εκκλησία, αλλά και η πρεσβεία με το προξενείο. Όσο για τους διάφορους συλλόγους, ενώσεις, αδελφότητες, είτε εστιάζουν τη δράση τους στο πιο μορφωμένο τμήμα της παροικίας είτε στην αλληλεγγύη προς τους άπορους, τελούν υπό τον έλεγχο της οικονομικής και της μορφωμένης ελίτ της παροικίας αλλά και των ελληνικών διπλωματικών αρχών.

Ωστόσο, η πρώτη αυτή κοινωνική οργάνωση της ελληνικής παροικίας στο Παρίσι, δεν πήρε την μορφή Κοινότητας με νομική υπόσταση, όπως συνέβη σε άλλες ελληνικές παροικίες. Οι οικονομικά ισχυροί Έλληνες της παροικίας δεν ενδιαφέρθηκαν να ενισχύσουν την αυτονομία τους με τη σύσταση ενός τέτοιου θεσμού. Εξάλλου, έχοντας οι ίδιοι φροντίσει για τις θρησκευτικές ανάγκες των παροίκων με τη δημιουργία της εκκλησίας, αλλά και για την προσφορά κοινωνικής βοήθειας με το φιλανθρωπικό τους έργο, δεν έμενε ουσιαστικά παρά το ζήτημα της εκπαίδευσης προκειμένου για την κάλυψη βασικών αναγκών μιας οργανωμένης κοινότητας. Στην περίπτωση της εκπαίδευσης όμως και ειδικότερα για τους γόνους των πλούσιων ελληνικών οικογενειών του Παρισιού, που ήταν άλλωστε και οι μόνοι οι οποίοι αξίωναν πρόσβαση σε αυτή, φαίνεται ότι το εκπαιδευτικό πλαίσιο και οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες που τους προσέφερε το γαλλικό περιβάλλον αποτελούσαν για αυτούς προτεραιότητα. Κατά συνέπεια, επιλέγουν τα γαλλικά οικοτροφεία της εποχής για τη βασική εκπαίδευση ενώ για τα μαθήματα ελληνικών φαίνεται ότι περιορίζονται σε μαθήματα κατ' οίκον¹³.

Πάντως, οι πρωτοβουλίες συσπείρωσης των Ελλήνων στο πλαίσιο της ελληνικής παροικίας στο Παρίσι κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα που εκπορεύονται σε σημαντικό βαθμό από την οικονομική ελίτ, δεν αναιρούν το ενδιαφέρον πολλών μελών της για ένταξη στη γαλλική κοινωνία της εποχής. Κριτήριο για αυτό το ενδιαφέρον αποτελεί η απόκτηση της γαλλικής υπηκοότητας. Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνάς μας, είναι χαρακτηριστικό ότι την αποκτούν κυρίως οι Έλληνες μεγαλέμποροι και γιατροί της εποχής. Για αυτούς φαίνεται ότι η γαλλική υπηκοότητα αποτελούσε απαραίτητο «διαβατήριο» για επαγγελματική επιτυχία και κοινωνική αποδοχή. Εξάλλου, τους εξασφάλιζε το προνόμιο να ανήκουν, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, στην περιορισμένη ομάδα των ανθρώπων άλλης καταγωγής που είχαν το δικαίωμα να διεκδικήσουν με επιτυχία την ιδιότητα του γάλλου πολίτη.

Ο χαρακτήρας της ελληνικής παροικίας στο Παρίσι θα αρχίσει να διαφοροποιείται κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η άφιξη χιλιάδων Ελλήνων εργατών στη Γαλλία για την ενίσχυση του εργατικού δυναμικού που δούλεψε στα εργοστάσια του πολέμου θα μεταβάλει τη σύνθεση και της ελληνικής παροικίας. Πολλοί εργατές θα μετακινήθουν σταδιακά προς τη γαλλική πρωτεύουσα, όπου βρίσκονται ήδη και Έλληνες άλλων κατηγοριών,

¹² Πβ. Αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, Β/49², Β΄ ΠΟΛΙΤΙΚΗ 1918, Τα των κοινοτήτων, σωματείων, συλλόγων εν τη αλλοδαπή. Σύλλογοι εν Ελλάδι υπέρ των υποδούλων, Αναφορά της 12/25 Φεβρουαρίου 1918 του προέδρου της αδελφότητας Εμμ. Ροδοκανάκη και *Journal des Hellènes*, 4 Μαρτίου 1917.

¹³ Βλ. το ειρωνικό σχόλιο του Ισιδωρίδη Σκυλίση, εκδότη του περιοδικού *Μύρια Όσα* στο Παρίσι την περίοδο 1868-1869 για τις νέες Ελληνίδες που επέλεγαν τα γαλλικά παρθεναγωγεία για φοίτηση αποκτώντας έτσι όχι μόνο τη γαλλική προφορά αλλά και τους γαλλικούς τρόπους συμπεριφοράς, τις προλήψεις και τις υποκρισίες «του λατινισμού», *Μύρια Όσα*, Β΄ έτος, Σεπτέμβριος 1869, σ. 288.

όπως είδαμε στην εισήγηση αυτή.

Οι αλλαγές αυτές αποκρυσταλλώνονται στη δημιουργία της πρώτης Κοινότητας ως θεσμού στην ελληνική παροικία στο Παρίσι. Πρόκειται για την *Ένωση Ελλήνων Παρισίων* (Union des Hellènes de Paris) που θα συγκροτηθεί το 1922. Την ίδια δεκαετία θα αρχίσει να λειτουργεί και το πρώτο ελληνικό σχολείο στην έδρα της ελληνικής εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου¹⁴. Στις περιπτώσεις αυτές γίνεται σαφές ότι ο μεγάλος αριθμός μεταναστών και μάλιστα σχετικά ομοιογενούς κοινωνικής προέλευσης θα ασκήσει πίεση προκειμένου για τη δημιουργία θεσμών τους οποίους θεωρεί απαραίτητους.

Πάντως, σημειώνουμε ότι, ανεξάρτητα από την εγκατάσταση στο πλαίσιο μιας οργανωμένης, εργατικής μετανάστευσης και παράλληλα προς αυτήν, η μετακίνηση προς τη Γαλλία και ειδικότερα προς το Παρίσι άλλων Ελλήνων, με βάση προσωπικά κίνητρα, συνεχίζεται αμείωτη και κατά τον 20ό αιώνα.

¹⁴ Βλ. Kanonidis D. (1992) *Essai sur l'immigration grecque en France au XXe siècle*, Mémoire de maîtrise, Université Paris I et Centre de Recherches sur l'Histoire des Mouvements Sociaux et du Syndicalisme, 148 και 161.

